॥ श्रीगणेशायनमः ॥

* श्रीपुराणपुरुषोत्तमाय नमः *

अथ स्कन्दपुराणस्थ वैष्णवखण्डे

द्वितीयमुत्कलखण्डम्

पुरुषोत्तम (जगन्नाथ) क्षेत्रमाहात्म्यम्

प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मप्रार्थनया विष्णोराविर्भाववर्णनम्

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

मुनय ऊचुः

भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ! सर्वतीर्थमहत्त्ववित् । कथितं यत्त्वया पूर्वं प्रस्तुते तीर्थकीर्तने ॥

पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत्क्षेत्रं परमपावनम् ॥ २ ॥

यत्राऽऽस्ते दारवतनुः श्रीशोमानुषलीलया । दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात्सर्वतीर्थफलप्रदः

तन्नो विस्तरतोब्रूहितत्क्षेत्रंवे.ननिर्मितम् । ज्योतिःप्रकाशोभगवान्साक्षान्नारायणःप्रभुः

कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः । वद त्वं वदतांश्रेष्ठ! सर्वलोकगुरो मुने !॥

श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्परं कौतूहलं हि नः ।

जैमिनिरुवाच

शृणुध्वं मुनयः सर्वे रहस्यं परमं हि तत् ॥ ६ ॥

अवैष्णवानां श्रवणे भक्तिस्तत्र न जायते । यस्य सङ्कीर्तनादेव सकलं लीयते तमः

यत्रास्त्येष जगन्नाथः सर्वगःसर्वभावनः । स्कन्देनकथितं पूर्वं श्रुत्वाशम्भोर्मुखाम्बुजात्

सन्ति क्षेत्राणि चाऽन्यानि सर्वपापहराणि वै ॥ ८ ॥

एतत्क्षेत्रंपरंचाऽस्यवपुर्भूतंमहात्मनः । स्वयंवपुष्मांस्तत्रास्तेस्वनाम्नाख्यापितंहितत्

तत्र ये स्थातुमिच्छन्ति तेपिसर्वेहतांहसः । किंपुनस्तत्रतिष्ठन्तोयेपश्यन्तिगदाधरम्

अहोतत्परमंक्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनम् । तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं वालुकाचितम्

नीलाचलेनमहतामध्यस्थेनविराजितम् । एकस्तनमिव पृथ्व्याः सुदूरात्परिभावितम्

वाराहरूपिणापूर्वंसमुद्धृत्यवसुन्धराम् । सर्वतः सुसमां कृत्वापर्वतैःसुस्थिरीकृताम्

सृष्ट्वा चराचरं सर्वं तीर्थानि सरिद्ब्धिकान् ।

क्षेत्राणि च यथास्थानं संनिवेश्य यथा पुरा ॥ १४ ॥

ब्रह्मा विचिन्तयामाससृष्टिभारनिपीडितः । पुनरेतां क्रियांगुर्वीं नारभेयकथन्त्विति

तापत्रयाभिभूताहि मुच्यन्ते जन्तवःकथम् । एवं चिन्तयमानस्यमतिरासीत्प्रजापतेः

मुक्त्यैककारणं विष्णुं स्तोष्येऽहं परमेश्वरम् ।

ब्रह्मोवाच

नमस्ते जगदाधार! शङ्खचक्रगदाधर ॥ १७ ॥

यन्नाभिपङ्कजादेव जातोऽहं विश्वसृष्टिकृत् । परमार्थस्वरूपं ते त्वं वै वेत्सिजगन्मय

यन्मायायाजगत्सर्वं निर्मितंमहदादिकम् । यन्निःश्वाससमुद्भूतं शब्दब्रह्म त्रिधाऽभवत्

उपजीव्यतदेवाऽहमसृजम्भुवनानि वै । त्वत्तोनाऽन्यः स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वादिकिञ्चन

विकारभेदैर्भगवंस्त्वमेवेदं चराचरम् । कटकादि यथा स्वर्णं गुणत्रयविभागशः ॥२१

स्रष्टासृज्यंत्वमेवाऽत्रपोष्टापोष्यञ्जगत्प्रभो । आधारो ध्रियमाणश्च धर्ता त्वंपरमेश्वर

त्वत्प्रेरितमतिः सर्वश्चरते च शुभाऽशुभम् ।

ततः प्राप्नोति सदृशीं त्वयैव विहितां गतिम् ॥ २३ ॥

जगतोऽस्य गतिर्भर्त्ता साक्षी त्वं परमेश्वर !। चराचरगुरो ! सर्वजीवभूतकृपामय !

प्रसीदाऽऽद्यजगन्नाथ! नित्यं त्वच्छरण्यस्य मे ॥ २४ ॥

जैमिनिरुवाच

एवं संस्तूयमानश्च ब्रह्मणा गरुडध्वजः । नीलजीमूतसङ्काशःशङ्खचक्रादिचिह्नितः
पतगेन्द्रसमारूढः स्फुरद्वदनपङ्कजः । आविरासीद् द्विजश्रेष्ठा विवक्षुः स्फुरिताधरः

श्रीभगवानुवाच

यदर्थं मां स्तुषे ब्रह्मन्नशक्यः प्रतिभाति सः ॥ २७ ॥
अनाद्यविद्यासुदृढा दुश्छेद्याकर्मबन्धनैः । प्रभवन्त्यां कथं तस्यां हीयेतेमृतिजन्मनी
तथाऽपि चेदत्रकृतेव्यवसायस्तवाऽनघ । क्रमेण येन हि भवेत्तत्ते वक्ष्यामि कारणम्
अहं त्वं त्वमहं ब्रह्मन्मन्मयञ्चाखिलञ्जगत् । रुचिस्ते यत्र मे तत्र नान्यथेतिविचारय
सागरस्योत्तरेतीरे महानद्यास्तु दक्षिणे । स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्वतीर्थफलप्रदः
तत्र ये मनुजा ब्रह्मन्निवसन्ति सुबुद्धयः । जन्मान्तरकृतानाञ्च पुण्यानां फलभागिनः
नाऽल्पपुण्याः प्रजायन्ते नाऽभक्ता मयिपद्मज । एकाम्रकाननाद्यावद्दक्षिणोदधितीरभूः
पदात्पदाच्छ्रेष्ठतमः क्रमात्परमपावनः । सिन्धुतीरे तु यो ब्रह्मन्राजते नीलपर्वतः ॥३४
पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चाऽऽपि सुदुर्लभम् ।
सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं माययाऽऽच्छादितं मम ॥ ३५ ॥
सर्वसङ्गपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत् । क्षराक्षरावतिक्रम्य वर्त्तेऽहं पुरुषोत्तमे ॥
सृष्ट्यालयेननाक्रान्तंक्षेत्रम्मेपुरुषोत्तमम् । यथामां पश्यसिब्रह्मात्रूपं चक्रादिचिह्नितम्
ईदृशं तत्र गत्वैव द्रक्ष्यसे मां पितामह ! । नीलाद्रेरन्तरभुवि कल्पन्यग्रोधमूलतः ॥
वारुण्यां दिशि यत्कुण्डं रौहिणं नाम विश्रुतम् ।
तत्तीरे निवसन्तं मां पश्यन्तश्चर्मचक्षुषा ॥ ३६ ॥
तदम्भसाक्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः । तत्र व्रज महाभाग दृष्ट्वा मां ध्यायतस्तव
प्रकाशं यास्यते तस्य क्षेत्रस्य महिमाऽपरः । आश्चर्यभूतःपरमस्तवाऽपिचभविष्यति
श्रुतिस्मृतीहासपुराणगोपितं मन्मायया तन्न हि कस्य गोचरम् ।
प्रसादतो मे स्तुवतस्तवाऽधुना प्रकाशमायास्यति सर्वगोचरम् ॥ ४२ ॥
व्रतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि तत् ।

अहर्निवासाल्लभतेऽत्र सर्वं निःश्वासवासात्खलु चाऽऽश्वमेधिकम् ॥ ४३ ॥
इत्यादिश्य विधिं विप्रास्तदाऽसौ पुरुषोत्तमः । पश्यतस्तस्य तत्रैव प्रभुरन्तरधीयत

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनऋषिसम्वादे ब्रह्मप्रार्थनया
विष्णोराविर्भाववर्णनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

ब्रह्मणःपुरुषोत्तमक्षेत्रागमनान्तरंकाकमुक्तिपूर्वकंयमस्तुतिवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

ततो ब्रह्माऽगमत्तूर्णं यत्राऽऽस्ते भगवान्स्वयम् ।
स्तवान्तेऽसौ यथा दृष्टस्तथाऽद्राक्षीत्प्रभुं तदा ॥ १ ॥
प्रत्यभिज्ञानसंहृष्टस्तं दृष्ट्वा परमेश्वरम् । अत्यद्भुतज्ञाननिधिर्बभूवाऽसौ द्विजोत्तमाः !
यावत्स्तोतुं समारेभे हर्षसम्फुल्ललोचनः । तावदेव समागत्य कुतश्चिद्वायसोत्तमः ॥
कारुण्योदकसम्पूर्णे तस्मिन्कुण्डे निमज्य तम् ।
विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् ॥ ४ ॥
काकदेहं समुत्सृज्यलुठमानोमुहुःक्षितौ । शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्यपार्श्वेव्यवस्थितः
तिरश्चस्तां गतिं दृष्ट्वा योगीन्द्राणां सुदुर्लभाम् ।
मेनेऽसौ मुनयः सृष्टिः क्रमात्क्षीणा भविष्यति ॥ ६ ॥
मनुष्योऽधिकृते मुक्तौ वेदान्ते संशयोऽभवत् ।
नकिञ्चिद् दुर्लभं चेह विष्णुभक्तस्य विद्यते ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षोऽभूद्द्विजश्रेष्ठाः पुराणपुरुषोदिते । सङ्कीर्त्ययन्नामनरःसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥८
तस्य सन्दर्शने विप्रा मुक्तिः किं खलु दुर्लभा ।

मनसा ध्याययन्विष्णु' त्यजन्प्राणान्विमुच्यते ॥ ६ ॥
साक्षात्कृतोभगवतःकिंचित्रम्मुक्तिमेतियत् । पुरुषोत्तमसञ्ज्ञस्यक्षेत्रस्यमहिमाऽद्भुतः
यत्र काकोऽपिचहरिंसाक्षात्पश्यतिभोद्विजाः । सुदुर्लभंक्षेत्रमिदमज्ञानाश्चविमोचनम्
अहो क्षेत्रस्य माहात्म्यं काकस्याऽपि विमुक्तिदम् ।
किं पुनः सततं शान्तिवैराग्यज्ञानसंयुजाम् ॥ १२ ॥

ऋषयःऊचुः

नीलाद्रौ माधवं दृष्ट्वा किं चकार पितामहः । तद्दर्शनेक्षणान्नष्टदेहबन्धञ्च वायसम् ॥

जैमिनिरुवाच

अत्यद्भुतमयंदृष्ट्वायावद्ध्यायति माधवम् । तावत्पितृपतिः स्वाऽधिकारसंयमनाकुलः
दीनाननोनिःश्वसन्वैतत्र यातस्त्वरान्वितः । नीलाद्रौमाधवंदृष्ट्वा साष्टाङ्गम्प्रणिपत्यच
तुष्टाव स जगन्नाथं स्वाधिकारदृढस्थितौ ।

यम उवाच

नमस्ते देवदेवेश ! सृष्टिस्थित्यन्तकारण !॥ १६ ॥
त्वयिप्रोतमिदंसर्वंसूत्रेमणिगणायथा । त्वयाधृतंत्वयासृष्टन्त्वयाचाऽऽप्यायितंजगत्
चन्द्रसूर्यादिरूपेण नित्यम्भासयसेऽखिलम् ।
विश्वेश्वरं जगद्योनिं विश्वावासं जगद्गुरुम् ॥ १८ ॥
विश्वसाक्षिणमाद्यन्तवर्जितं प्रणमाम्यहम् । नमः परमकारुण्यजलसम्भृतसिन्धवे ॥
परापरपरातीतविभवे विश्वसम्भवे ॥ २० ॥
भवसन्तापनीहारभानवे दीनबन्धवे । स्वमायारचिताशेषविभवे गुणरज्जवे ॥ २१ ॥
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्मलवाससे । महाहवरिपुस्कन्धकृन्तचक्राय चक्रिणे ॥२२॥
दंष्ट्रोद्धृतक्षितिभृते त्रयीमूर्तिमते नमः । नमो यज्ञवराहाय चन्द्रसूर्याग्निचक्षुषे ॥
नरसिंहाय दंष्ट्रोग्रमूर्तिद्रावितशत्रवे । यदपाङ्गविलासैकसृष्टिस्थित्युपसंहृतिः ॥
उच्चावचात्मको ह्येष भवः सम्भवते मुहुः । तममुं नीलमेघाभं नीलाश्ममणिविग्रहम्
नीलाचलगुहावासं प्रणमामि कृपानिधिम् । शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं शुभदायिनम् ॥

प्रणताशेषपापौघदारिणं मुरवैरिणम् । नमस्ते कमलापाङ्गसङ्गसंस्कारचक्षुषे॥ २७ ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोद्भासिमनोहृद्व्यूढवक्षसे । यत्पादपङ्कजद्वन्द्वसंश्रयैश्वर्यभागिनी ॥
श्रीः संश्रिता जनैः शश्वत्पृथगैश्वर्यदायिनी ।
या परापरसम्भिन्ना प्रकृतिस्ते सिसृक्षया ॥ २६ ॥
निर्विकारम्परम्ब्रह्मविकारिससृजेऽञ्जसा । सर्वलक्षणसम्पूर्णां लक्षितां शुभलक्षणैः
लक्ष्मीशोरसि नित्यस्थां लक्ष्मीं ताम्प्रणमाम्यहम् ॥ ३० ॥

जैमिनिरुवाच

तदेवंधर्मराजेनश्रीकान्तःपरितोषितः । पार्श्वस्थांवल्लकीहस्तांनेत्रान्तेनादिशच्छ्रियम्
तेन सम्भाविता लक्ष्मीर्भवदुःखविनाशिनी । शुभायसर्वलोकानांयमम्प्रोवाचलीलया

लक्ष्मीरुवाच

यदर्थमावांसंस्तौषिक्षेत्रेस्मिन्दुर्लभं हि तत् । अत्याज्यमावयोरेतत्क्षेत्रंश्रीपुरुषोत्तमम्
कल्पावसानेऽप्यावां वै ध्रियेतेपरमेष्ठिना । ब्रह्मादिदिक्प्रभूणांहिस्वामित्वंनेहविद्यते
नेह कर्मपरीपाकाः सम्भवन्ति कदाचन । अत्र प्रवसतां नृणां तिरश्चामपिदुष्कृतम्
दह्यते ज्वलिताग्नौ हि तूलराशिर्यथा भृशम् ।
ये बद्धा पापपुण्याभ्यां निगडाभ्यामहर्निशम् ॥ ३६ ॥
तेषां संयमितःत्वंहियमःपूर्वविनिर्मितः । अत्र साक्षाद्वपुष्मन्तं नीलेन्द्रमणिमञ्जुलम्
दृष्ट्वा नारायणं देवं मुच्यते कर्मबन्धनात् । अतोऽन्यतः कर्मभूमौ प्रभुस्त्वंसूर्यसम्भव!
वैक्लव्यं क्षेत्रराजेऽस्मिन्मा गास्त्वंयम संयमे । तवाऽपि भगवानेषविधाताप्रपितामहः
तिर्यञ्चं विष्णुसारूप्यं प्राप्तं पश्यतिकौतुकात् । एष कर्मपरीपाकं सर्वेषांवेत्तिकञ्जजः
ज्ञात्वा क्षेत्रस्य माहात्म्यं स्तौति देवं गदाधरम् ।
त्वद्वशं गन्तुमुचिता नेह तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ४१ ॥
वैवस्वत! वसन्त्यत्र जीवन्मुक्ता मुमुक्षवः ।
तया सम्बोधितस्त्वेवं विष्णुना स्त्रीस्वरूपिणा ॥ ४२ ॥
ततोऽहङ्कारलज्जाभ्यां विनीतः प्राब्रवीद्यमः ।

यम उवाच

मातस्त्वया यदाज्ञप्तं पुरा नैतन्मया श्रुतम् ॥ ४३ ॥

अज्ञानोपहतो वेद्मि रहस्यं कथमुत्तमम् । यस्य स्वरूपं वेदाश्च न च वेत्ति पितामहः महिमानं कथन्तस्य वेद्म्यहङ्कार मोहितः । यदादिष्टं सुरेशानि! क्षेत्रमेतद्विमुक्तिदम् सान्निध्याद्वासुदेवस्य ईश्वरेच्छा निरङ्कुशा । अन्यत्र बन्धदोविष्णुरत्रमोक्षंददातियत् ममाऽपिनिरयाणाश्चस्रष्टासौत्रिदिवस्यच । मृतानामत्रमुक्तिश्चेत्तन्मामम्बसुविस्तरम्

क्षेत्रसंस्थाप्रमाणं हि तत्र स्थितिफलं हि यत् ।

तीर्थानि कानि सन्त्यत्र किमन्यद्वा रहस्यकम् ॥ ४८ ॥

किमधिष्ठातृकं क्षेत्रं तत्सर्वंकथयस्व मे । तदहं सम्परित्यज्य निर्भयः सञ्चरे यथा ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे यमस्तुति-वर्णनंनामद्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

लक्ष्म्यायमप्रबोधनावसरेमार्कण्डेयकृताभगवत्स्तुतिवर्णनम्

श्रीरुवाच

साधुते बुद्धिरुत्पन्ना विष्णोःसन्निधिमाश्रिता । अद्भुतं कथयाम्येतत्क्षेत्रस्यरविनन्दन यथाऽहं भगवद्वक्षःस्थलस्था ददृशे पुरा । चराचरे जगत्यस्मिन्प्रलीने प्रलये यम !२ एतत्क्षेत्रमहं चैव द्वे एवोपस्थिते यदा । स तदा सप्तकल्पायुर्मृकण्डोरात्मजो मुनिः प्रणष्टे स्थावरचरे निमग्नः प्रलयार्णवे । नावस्थानमवाप्यैव शर्म लेभे न कुत्रचित् ॥ जलार्णवे भ्राम्यमाणः प्रलये स इतस्ततः । पुरुषोत्तमसादृश्ये क्षेत्रे स वटमैक्षत ॥

उत्प्लुत्योत्प्लुत्य मूलं तु न्यग्रोधस्य समीपतः ।

शुश्राव बालवचनं मार्कण्डेय! ममाऽन्तिकम् ॥ ६ ॥

प्रविश्य दुःखमतुलं जहीहि खलु मा शुचः । तच्छ्रुत्वा चित्रवचनमप्रतर्क्यं तदामुनिः विस्मयं परमं लेभे स्वदुःखं नाऽप्यचिन्तयत् । वारिभिःशीर्यतेनैतद्दह्यतेकालवह्निना सम्वर्तकादिभिर्नैतच्छोष्यते नाऽपिचाल्यते । एकार्णवे महाघोरेनौरिव क्षेत्र ीक्ष्यते तत्राऽयं यूपसदृशो न्यग्रोधस्तिष्ठते महान् । यं गृहीत्वाक्षेत्रमिदंन्यग्रोधईशितुस्तनुः

महाप्रलयवातेन शाखा नाऽस्य हि कम्पते ।

तस्याऽधस्तात्स हि मुनिः स्थित्वा चैतदचिन्तयत् ॥ ११ ॥

एकार्णवेऽस्मिन्प्रलये नष्टे स्थावरजङ्गमे । भूप्रदेशः स्थिरतरः कथमेष विभाव्यते ॥ यत्राऽयं शाखिप्रवरः कोमलः परिदृश्यते । मार्कण्डेयाऽऽगच्छ मुहुरितिसप्रश्रयं वचः कुतो निराश्रयमिदंचिन्तयन्निति स प्लवन् । शङ्खचक्रगदापाणिनारायणमलोकयत् तदङ्कपद्मासनगां मां च वैवस्वतैक्षत । विवशोजलवाताभ्यांतद्वासुस्थोव्यवस्थितः हृष्टान्तरात्मा स मुनिरावां साष्टाङ्गमानतः । प्रसादनायदेवस्य स्तोत्रमेतदुदाहरत् ॥

मार्कण्डेय उवाच

त्वत्पादपद्मानुसरानुषङ्गं रुद्रेन्द्रपद्मासनसम्पदाढ्यम् ।

त्वद्भक्तिहीनं परितः प्रतप्तं दीनं परित्राहि कृपाम्बुधे ! माम् ॥ १७ ॥

ब्रह्मादिभिर्यत्परिचर्यमाणं पदाम्बुजद्वन्द्वमचिन्त्यशक्ति ।

श्वःश्रेयसप्राप्तिनिदानतत्त्वं दीनं परित्राहि कृपाम्बुधे ! माम् ॥ १८ ॥

यदङ्गभूतं जगदण्डमेतदनेककोटिप्रगणं विभाति ।

लीलाविलासस्थितिसृष्टिलीनं तन्मां सुदीनं परिरक्ष विष्णो !॥ १९ ॥

एकं सुवर्णं कटकादिभेदैर्नाना यथा वा नभसोदितोऽर्कः ।

आधारवैषम्यजलेषु तादृग्विभाव्यसे निर्गुण एक एव ॥ २० ॥

अशेषसम्पूर्णरुचिप्रहीणोपादानसङ्कल्पविवर्जितोऽपि ।

दीनानुकम्पानुगुणं बिभर्षि युगेयुगे देहमपारशक्ते !॥ २१ ॥

त्वत्पादपद्मं जगदीश! पूर्वमसेव्यतानात्मधिया मया यत् ।

तत्कर्मणा दारुणपाकभाजं दीनं परित्राहि कृपाम्बुधे ! माम् ॥ २२ ॥

अशेषलोकस्थितिसृष्टिलीनविलासि यत्ते त्रिगुणं विभाति ।
वपुर्महात्मन्महदादिहेतुर्हेतोर्नमस्ते प्रकृतेः परस्य ॥ २३ ॥
सर्वत्र गत्वा बृहदप्रमेयं प्रवर्द्धमानं त्वयि बृहितं च ।
तद्ब्रह्मरूपं परिणामहेतुं स्वाध्यात्मविश्वात्मकमाश्रयामि ॥ २४ ॥
एकार्णवे महाघोरे नावस्थातुं प्रदेशभूः । अस्ति लक्ष्मीपते मेघवारिवातप्रकम्पनात् ॥
त्राहिविष्णोजगन्नाथमग्नंसंसारसागरे । मामुद्धरास्माद्गोविन्दकृपापाङ्गविलोकनात्

श्रीरुवाच

स्तुवन्तमेवं ब्रह्मर्षि साक्षान्नारायणो विभुः । विलोक्याऽनुग्रहदृशावाक्यंचेदमुवाच ह

श्रीभगवानुवाच

मार्कण्डेय ! सुदीनोऽसि मामज्ञायद्विजोत्तम । दुश्चरं तुतपस्तत्तंदीर्घायुस्तेनकेवलम्
शयानं पत्रपुटके पश्य कल्पवटोर्ध्वगम् । बालस्वरूपं सर्वेषां कालात्मानं महामुने !॥
प्रविश्य विस्तृतं वक्त्रं तत्राऽवस्थातुमर्हसि ॥ २६ ॥

श्रीरुवाच

एवमुक्तो भगवता स मुनिर्विस्मिताननः ॥ ३० ॥
आरुह्य ददृशे बालरूपं तस्याऽविशन्मुखे । प्रविष्टः कण्ठमार्गेण महायामं महोदरम् ॥
तत्राऽसौ ददृशे विप्रोभुवनानि चतुर्दश । ब्रह्मादिदिक्पालसुरान्सिद्धगन्धर्वराक्षसान्
ऋषीन्दिव्यऋषींश्चैव भूतलं सागराङ्कितम् । नानातीर्थैर्नदीभिश्च पर्वतैः काननैस्तथा
लक्षितं पत्तनपुरं ग्रामखर्वटकैर्युतम् । पातालानि तथा सप्त नागकन्याः सहस्रशः ॥
महार्घ्यमणिसौधैश्च सुधापात्रैः समुज्ज्वलैः । अनर्घ्यमणिभिर्नागैःसेवितंपरमाद्भुतम्
जगतां धारिणं शेषं सहस्रफणमण्डितम् ।
व्याकर्तारमशेषाणां शास्त्राणां शिष्यमध्यगम् ॥ ३६ ॥
ब्रह्माण्डोदरगं वस्तु यत्किञ्चित्परमेष्ठिना । सृष्टं सर्वं ददृशेऽसौतत्कुक्षौसमहामुनिः
नापश्यदन्तं कुक्षेस्तु भ्रममाण इतस्ततः । ततो विनिष्क्रम्य पुनर्ददृशे च मया सह
पूर्वमालक्षितं यद्वदास्थितं पुरुषोत्तमम् । विस्मयोत्फुल्लनयनः प्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥

मार्कण्डेय उवाच

भगवन्देवदेवेश किमद्भुतमिदं प्रभो । महाप्रलयसंरोधे सृष्टिरत्र विभाव्यते ॥ ४० ॥
त्वन्मया दुरवच्छेद्या कथं वै ज्ञायते मया ॥ ४१ ॥

श्रीभगवानुवाच

मुने! क्षेत्रमिदं चित्रं शाश्वतं मे विभावय । न सृष्टिप्रलयावत्र विद्येते न च संसृतिः
सदैकरूपं पुरुषोत्तमाख्यं मुक्तिप्रदं मामिह सम्प्रबुध्य ।
अत्र प्रविष्टो न पुनः प्रयाति गर्भस्थितिं सान्द्रसुखस्वरूपः ॥ ४३ ॥
इत्याज्ञप्तो भगवतामार्कण्डेयो महामुनिः । अत्र वासंकरिष्यामीत्यन्यतीर्थपराङ्मुखः
प्रहृष्टवदनः प्राह प्रणिपत्य जगद्गुरुम् ॥ ४४ ॥

मार्कण्डेय उवाच

उवाचस तथा विष्णुं भक्तिश्रद्धासमन्वितः । अनुगृह्णीष्वभगवन्क्षेत्रेऽस्मिन्पुरुषोत्तमे
यथा स्थितो मृत्युवशं न व्रजे पुरुषोत्तम !॥ ४५ ॥

श्रीभगवानुवाच

अत्र स्थितिं मे विप्रर्षे ! क्षेत्रे मोक्षप्रसाधके ॥ ४६ ॥
करिष्यामिन सन्देहो यावदाभूतसम्प्लवम् । प्रलयावसानेतीर्थंतेरचयिष्यामिशाश्वतम्
यत्तीरे तप आस्थाय मद्द्वितीयतनुं शिवम् ।
आराध्य मदनुक्रोशान्मृत्युं जेष्यसि निश्चितम् ॥ ४८ ॥

जैमिनिरुवाच

एवं पुरा दत्तवरो मार्कण्डेयो महामुनिः । न्यग्रोधवायव्यकोणे खातं चक्रेण वै हरेः
पावनं गर्तमास्थाय पूजयित्वा महेश्वरम् । महता तपसा विप्रो जितवान्मृत्युमञ्जसा
मुनेस्तस्यैव नाम्नाऽयं प्रख्यातो गर्त्त उत्तमः । यत्रस्नात्वाशिवंदृष्ट्वावाजिमेधफलंलभेत्

श्रीरुवाच

पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम् । द्विक्रोशं तीर्थराजस्यतटभूमौसुनिर्मलम्
सुवर्णवालुकाकीर्णंनीलपर्वतोशोभितम् । योऽसौविश्वेश्वरोदेवःसाक्षान्नारायणात्मकः

संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमास्थितः । उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्टितमः प्रभुः ॥
यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनाशनः । यं दृष्ट्वा पूजयित्वातुकोटिलिङ्गफलं लभेत्

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
यमेश्वरमाहात्म्यवर्णनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

लक्ष्मीयमसम्वादे लक्ष्म्यापुरुषोत्तमक्षेत्रस्यतीर्थराजत्ववर्णनम्

श्रीरुवाच

सीमाप्रतीचीं क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य मूर्द्धनि । सर्वकामप्रदो देवः सआस्तेवृषभध्वजः
शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत्क्रोशं सुदुर्लभम् । परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै
सिन्धुराजस्य सलिलाद्यावन्मूलंवटस्य वै । शङ्खस्योदरभागस्तुसमुद्रोदकसम्प्लुतः
यत्सम्पर्कात्समुद्रोऽत्र तीर्थराजत्वमागतः । यथाऽयंभगवान्मुक्तिप्रदोदृष्टिपथं गतः ॥
तथेदं मरणात्क्षेत्रं सिन्धुः स्नानाद्विमुक्तिदः । चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्वं रुद्रःक्रोधात्तुपञ्चमम्
तच्छिरो दुस्त्यजं गृह्णन्ब्रह्माण्डं परिबभ्रमे । अत्राऽऽगतोयदाब्रह्मकपालं परिमुक्तवान्
कपालमोचनं लिङ्गं द्वितीयावर्तसंस्थितम् । कपालमोचनं पश्येत्पूजयेत्प्रणमेच्च यः
ब्रह्महत्यादिपापनां कञ्चुकंविजहात्यसौ । तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम्
तृतीयावर्तगामाद्यां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् । जानीहिधर्मराजत्वंभुक्तिमुक्तिफलप्रदाम्
य इमां पूजयेद्भक्त्या प्रणमेत्कीर्तयेत्तुवा । सर्वान्कामानवाप्नोति मुक्तिंचान्तेचविन्दति
नाभिदेशे स्थितं ह्येतत्त्रयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनाद्यावदर्द्धांशिनी प्रतिष्ठिता ॥ ११ ॥

मध्यं शङ्खस्य जानीयात्सुगुप्तं चक्रपाणिना । अर्द्धमश्नाति सलिलं महाप्रलयवर्द्धितम्
सृष्ट्यादौ धर्मराजेयं शक्तिर्मेऽर्द्धांशिनी स्मृता ।
तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान्सोऽश्नाति शाश्वतान् ॥ १३ ॥
सिन्धुराजस्य सलिलाद्यावन्मूलंवटस्य वै । कीटपक्षिमनुष्याणांमरणान्मुक्तिदोमतः
अन्तर्वेदी त्वियं पुण्या वाञ्छ्यते त्रिदशैरपि ।
यत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्वांश्चक्राब्जधारिणः ॥ १५ ॥
पृथिव्यां यानितीर्थानिगगनेचत्रिविष्टपे । सार्द्धत्रिकोटिसंख्यानिस्वर्गमोक्षप्रदानिवै
तेषामयं तीर्थराजः कीर्त्तितः पुरुषोत्तमः । सर्वेषां मुक्तिक्षेत्राणामिदं सायुज्यदं मतम्
अत्रस्थितानशोचन्तिजराजन्ममृतिष्वपि । कुण्डंह्येतद्रोहिणाख्यंकारुण्याख्यजलेनवै
सम्भृतं तिष्ठते नित्यं स्पर्शनाद्बन्धमुक्तिदम् । अत्रप्रतिष्ठितं वारि प्रलये यत्प्रवर्द्धते
अत्रैव लीयते पश्चात्तस्माद्रोहिणसञ्ज्ञितम् ।
तस्मात्ते माऽत्र चिन्ताऽस्तु स्वाधिकारविपर्यये ॥ २० ॥
मोक्षाधिकारिणामत्रनेश्वरस्त्वंपरेतराट् । धर्मराजं समादिश्यलक्ष्मीरेवंपुरः स्थितम्
ब्रह्माणमाह जगतामम्बा प्रश्रयया गिरा । पितामह! जगन्नाथ विदितं सर्वमेव यत् ॥
मोक्षदं सर्वजन्तूनामेतत्क्षेत्रं धरातले । कामाख्यं क्षेत्रपालश्च विमलम्बा तपःस्थितः
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः ।
हिरण्यकशिपोर्वक्षो विदार्याऽयं प्रभोज्ज्वलः ॥ २४ ॥
दर्शनादस्य नश्यन्ति पातकानिन संशयः । भुक्तेर्मुक्तेश्चयोग्यःस्यान्नात्रकार्याविचारणा
अस्याऽग्रे सन्त्यजन्प्राणान्ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ।
यत्किञ्चित्कुरुते कर्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥ २६ ॥
छायैवाकल्पवृक्षस्यनृसिंहार्केणभासिता । तस्यांनश्यत्यविद्याहिज्ञानतोऽज्ञानतोमृतौ
वेदान्तेषु प्रसिद्धैस्तैर्विज्ञानैः श्रवणादिभिः । मूढानांदुर्लभैर्विप्राविनाप्यत्रविमोचनम्
अविमुक्ते मुमुक्षोस्तु कर्णमूले महेश्वरः । दिशति ब्रह्मसञ्ज्ञानं बोधोपायं कृपानिधिः
नेन बुद्ध्या समस्यस्य क्रमान्मोक्षमवाप्नुयात् । उपदेष्टुर्महिम्नाहितस्यज्ञानंनहीयते

अत्र त्यजन्तियेप्राणांस्तेषांतत्क्षणएवहि । स्वरूपाज्जायतेमुक्तिःसंशयोमाऽस्तुतेयम
गतागतप्रसक्तानां कर्मिणां मूढचेतसाम् । वैवस्वत! कदाचिन्नो विश्वासोह्यत्रजायते
उत्सृज्य वारि गाङ्गेयं स्वादु शीतंसुनिर्मलम् । पिपासुःपल्वलंयातितद्वत्तेमूढचेतसः

भ्रमन्ति तीर्थान्यन्यानि त्यक्त्वैतत्क्षेत्रमुत्तमम् ।
फलाशामोदकैस्तृप्ता लभन्ते श्रमजं फलम् ॥ ३४ ॥

स्नानादब्धिर्दृशा देवश्छायया कल्पपादपः । यत्र कुत्रापिचक्षेत्रंमरणान्मुक्तिदं नृणाम्
यो यत्र विषये भक्त्या विश्वासं कुरुते नरः । स तु तेनैवमुच्येतनेदृशं तीर्थमस्ति वै

एतत्त्यक्त्वाऽन्यतीर्थे वै विदधाति रुचिं तु यः ।
नूनं स मायया विष्णोर्वञ्चितो लोभलालसः ॥ ३७ ॥

उपदेशेन वहुना न प्रयोजनमस्ति ते । प्रत्यक्षो ह्यनुभूतोऽयं करटो विष्णुरूपधृक् ॥
अन्तर्वेदीरक्षणार्थं शक्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । उग्रेणतपसा पूर्वमहं रुद्रेण भाविता ॥

पत्न्यर्थं सा मया सृष्टा गौरी तस्याऽथ भाविनी ।
सर्वसौन्दर्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता ॥ ४० ॥

तदाऽऽदिष्टा मया भद्रे! वचनं मे प्रियं कुरु । अन्तर्वेदीं रक्षममपरितस्त्वंस्वमूर्तिभिः
सा तु तिष्ठति मत्प्रीत्या अष्टधादिक्षु संस्थिता । मङ्गलावटमूलेतुपश्चिमेविमलातथा

शङ्खस्य पृष्ठभागे तु संस्थिता सर्वमङ्गला ।
अर्द्धांशिनी तथालम्बा कुबेरदिशि संस्थिता ॥ ४३ ॥
कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्वस्यां तु मरीचिका ।
कालरात्र्यास्तथा पश्चाच्चण्डरूपा व्यवस्थिता ॥ ४४ ॥

एताभिरुग्ररूपाभिःशक्तिभिःपरिरक्षितम् । अल्पपुण्यस्यपुंसोहिस्थानमेतत्सुदुर्लभम्
एतासामष्टशक्तीनां दर्शानात्कीर्तनात्तथा । नश्यन्ति सर्वपापानि हयमेधफलं लभेत् ॥
रुद्राण्याश्चाष्टधा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शङ्करः । आत्मानमष्टधाभित्त्वा उपास्तेपरमेश्वरम्
आराध्य तपसा विष्णुं प्रार्थयद्वरमुत्तमम् । यत्र त्वं देवतत्राहं वसेयं हि यथासुखम्

त्वामृते कमलाकान्त! नान्यन्निर्वाणकारणम् ।

अन्तर्यामिन्प्रभो! मे त्वं त्वां विना विग्रहः कुतः ॥ ४६ ॥

मूढा ये त्वां न जानन्ति हृष्यन्तिविषयेऽशुचौ । निर्मलाम्बरसङ्काशंत्वामहंशरणंगतः

जैमिनिरुवाच

भगवानपि रुद्रं तं क्षेत्रपालं तथा विभुः । स्थापयामास परितः स्वयंमध्येव्यवस्थितः
कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम् । मार्कण्डेयं तथेशानं बिल्वेशं नीलकण्ठकम् ॥
वटमूले वटेशं च लिङ्गान्यष्टौमहेशितुः । यानि दृष्ट्वा तथा स्पृष्ट्वा पूजयित्वाविमुच्यते
अत्र क्षेत्रे मृता ये च न तेषां तु प्रभुर्यमः । यदर्थमागतस्त्वं हि तदन्यत्र प्रसाधय ॥
तथाऽप्यसौ जगन्नाथो भक्तायात्मसमर्पकः । यमेन तोषितो भक्त्याप्रपन्नार्तिहरः प्रभुः
सुदर्शनेन चक्रेण मायां च व्यवधास्यति । अत्याज्येऽस्मिन्क्षेत्रवरेस्वर्णवालुकयावृते
तं यमं वञ्चयित्वा तु प्रस्थापय्ययमालयम् । साधुमत्वाततःप्राहब्रह्माणंपुरतःस्थितम्

श्रीरुवाच

इन्द्रद्युम्नोनाम राजा युगे सत्ये भविष्यति । वैष्णवः सर्वयज्ञानामाहर्त्ताशास्त्रकोविदः
अत्राऽऽगत्य महाभक्तिं करिष्यति नृपोत्तमः । भगवत्प्रीतये येन वाजिमेधसहस्रकम्
करिष्यते प्रजानाथ तदनुग्रहकारणात् । एकदारुसमुत्पन्नश्चतुर्द्धा सम्भविष्यति ॥६०
दारवप्रतिमानानि विश्वकर्मा घटिष्यति । प्रतिष्ठापयिता त्वं हि इन्द्रद्युम्नप्रसादितः
अस्माकं सदृशानां च प्रतिमानांपितामह । तद्रूपका प्रतिष्ठा हि घटना च भविष्यति

इति श्रुत्वा श्रियो वाक्यं चतुर्वक्त्रो यमश्च सः ।
स्वं स्वं पुरं जग्मतुस्तौ मुदा परमया युतौ ॥ ६३ ॥

क्षेत्रस्य महिमानं तं संस्मृत्य च मुहुर्मुहुः । विस्मयेन च हर्षेण रोमाञ्चितविग्रहौ
साम्प्रतं मुनयस्तस्मिन्निन्द्रद्युम्नप्रसादितः । शङ्खचक्रधरः श्रीमान्नीलजीमूतसन्निभः
नीलाचलगुहान्तःस्थो बिभ्रद्दारुमयं वपुः । आस्ते लोकोपकाराय बलेन च सुभद्रया
सुदर्शनेन चक्रेण दारुणा निर्मितेन च । सहितः प्रणतार्तीनां नाशनः करुणार्णवः ॥
यं दृष्ट्वा पापबन्धेन सुदृढेन विमुच्यते । सुकर्मौघपरीपाको युगपत्समुपस्थितः ॥६८

पश्यतां भो मुनिश्रेष्ठास्तापत्रयसुधानिधिम् ।

बहवो ह्यवतारा हि विष्णोर्दिव्याश्च मानुषाः ॥ ६६ ॥
अत्यद्भुतानि कर्माणि माहात्म्यं चाऽपि वर्णितम् ।
पारिचित्यान्मनुष्यांस्तु न मन्यन्ते सुरा अपि ॥ ७० ॥

देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । तिरश्चामपि भो विप्रास्तस्मिन्दारुमयेहरौ सर्वात्मभूते वसति चित्तं सर्वसुखावहे । उपजीवन्त्यस्यसुखंयस्याऽनन्यस्वरूपिणः ब्रह्मणः श्रुतिवागाहेत्येतदत्राऽनुभूयते । द्यति संसारदुःखानि ददाति सुखमव्ययम् ॥ तस्माद्दारुमयं ब्रह्म वेदान्तेषु प्रगीयते । न हि काष्ठमयी मोक्षं ददाति प्रतिमा क्वचित् कृतेनाऽकृतता विप्राः कदाचिन्नोपलभ्यते । अकृतो ह्यपवर्गस्तु कृताद्दारुणः कथम् अधिष्ठानं विना ब्राह्ममैश्वर्यं नोपलभ्यते । रहस्यमेतत्परमं विष्णोः स्थानमनुत्तमम् अलौकिकी साप्रतिमालौकिकीतिप्रकाशिता । कुत्रश्रुतावाद्दृष्टावाप्रतिमाव्याहरेदिति इन्द्रद्युम्नाय स वरं तदा दारुवपुर्ददौ । दीनानाथैकशरणं तरणं भववारिधेः ॥ ७८ ॥ चराचर सदावन्द्य चरणं तं परायणम् । नारायणं जगद्योनिं सृष्टिसंहृतिकारणम् ॥ मोक्षणं सर्वपापानां दारणं सकलापदाम् । विभूतीनां विसरणं वरणं सर्वयोगिनाम् भरणं सर्वजन्तूनां धरणं जगतामपि । भाषणं सर्वभाषाणां दूषणं सर्वदुष्कृताम् ॥ शोषणं सर्वपङ्कानां नीलाद्रिशरणं हरिम् । शरणं प्रयात मुनयो ह्यनन्यशरणं विभुम्

निश्चेष्टो दारुवर्ष्माऽपि दिव्यलीलाविलासकृत् ।
क्षमते स्वल्पभक्त्याऽपि सोऽपराधशतं नृणाम् ॥ ८३ ॥

अत्र वः कथयिष्यामि चरितं पापनाशनम् । लीलया दारुदेहस्य मुनयः परमात्मनः कुरुक्षेत्रे समुद्भूतौ ब्राह्मणक्षत्रियावुभौ । सखायौ जग्मतुःप्रीत्याएकाहारविहारिणौ

वृत्तच्युतौ निषिद्धानामाहर्त्तारौ विमोहितौ ।
अस्वाध्यायवषट्कारौ स्वधास्वाहाविवर्जितौ ॥ ८६ ॥

अपात्रभूतौ धर्मस्य महापातकदूषितौ । मधुभक्षौ पण्ययोषित्सहवासौ मुदान्वितौ पारलौकिकचिन्तातुतयोःस्वप्नेऽपिनाऽऽगता । एवंप्रवर्तमानौतावायुरोऽर्द्धंचनिन्यतुः एकदा भ्रममाणौ तौ यज्ञवाटमगच्छताम् । शृण्वन्तौदूरतःस्तोत्रंशास्त्रशब्दंमनोहरम्

दृष्ट्वा तास्ताः क्रियाः सर्वाः श्रुतिसञ्चोदिता द्विजाः ।
तौ तदा चक्रतुः श्रद्धां धर्मे वर्त्मन्यधार्मिकौ ॥ ९० ॥

संस्मरन्तौस्वजातिंतौपुण्डरीकाम्बरीषकौ । निन्दन्तौदुश्चरित्रंस्वंपरस्परमभाषताम् कथमावां तरिष्यावो दुष्कृतार्णवमुल्बणम् । इहैव जन्मन्यजरं बुद्धिपूर्वमुपार्जितम् ॥

न तच्छास्त्रं हि जानाति यदावाभ्यां च दुष्कृतम् ।
सञ्चितं तस्य घोरस्य प्रायश्चित्तं सुदुर्ल्लभम् ॥ ९३ ॥
तथापि ब्राह्मणानेतान्ब्रह्मिष्ठान्वै सदोगतान् ।
प्रणिपातप्रपन्नान्वै पृच्छावोऽत्र च निष्कृतिम् ॥ ९४ ॥
इति निश्चित्य तौ विप्रानभिवाद्याऽभ्यपृच्छताम् ।
यथावत्कल्मषं स्वं स्वं विज्ञाप्य च मुहुर्मुहुः ॥ ९५ ॥
ते तयोर्वचनं श्रुत्वा मीलिताक्षा द्विजोत्तमाः ।
नाऽब्रुवन्किंस्विदन्योन्यं वीक्षन्तो विस्मिताननाः ॥ ९६ ॥

अहो सुघोरकर्माणि सञ्चितानि दुरात्मनोः । येषु शास्त्रंपदं दातुं प्रायश्चित्तायनह्यलम् शक्नुमोनवयं तस्मादनयोर्निष्कृताविति । तेषांमध्येसदोमुख्यःकश्चिद्वैष्णवपुङ्गवः भगवद्भक्तिमाहात्म्यक्षपिताशेषकल्मषः । तानुवाच विहस्येदं वाक्यं वाक्यविदांवरः

वैष्णव उवाच

भो द्विजक्षत्रदायादपापराशेःसुदारुणात । मुक्तिश्चेद्वाञ्छतस्तूर्णंगच्छतंपुरुषोत्तमम् क्षेत्रोत्तमं दारुमयो यत्राऽऽस्ते पुरुषोत्तमः । इन्द्रद्युम्नस्य राजर्षेर्भक्त्यानुग्रहकृद्विभुः॥ तमाराध्य जगन्नाथं शङ्खचक्रगदाधरम् । पापक्षयं वामुक्तिंवास्वेच्छयाप्राप्स्यथध्रुवम् घोरदुष्कृततूलौघदावाग्निसदृशस्तु सः । तपसैतत्क्षयं नेतुं न शक्यं जन्मकोटिभिः युगपत्संक्षयं याति यंदृष्ट्वासर्वकिल्बिषम् । तन्मा विलम्बं कुरुतंप्रयातंतत्रसत्वरम् सुपुण्ये चोत्कले देशे दक्षिणार्णवतीरगे । नीलाद्रिशिखरावासं व्रजतं शरणं विभुम्

सोऽभीष्टसिद्धिं वां देवः प्रदास्यति कृपानिधिः ।
इत्यादिष्टौ ततो विप्रक्षत्रियौ हर्षसंयुतौ ॥ १०६ ॥

तेनैव वर्त्मना विप्राः प्रयातौ पुरुषोत्तमे ॥ १०७ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्येजैमिनिऋषिसम्वादे पुण्डरीकाम्बरीषोद्धारकथावर्णनंनामचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

ब्राह्मणक्षत्रियपुण्डरीकाम्बरीषाभ्यांविष्णुरूपदर्शनवर्णनम्

जैमिनिरुवाच ।

निर्विण्णचेतसौ तौ तु त्यक्त्वा वेश्यादिसङ्गतिम् ।
ध्यायंतौ मनसा विष्णुं शुद्धाहारव्रतावुभौ ॥ १ ॥

कालेनकियताप्राप्तौनीलाद्रिनिलयंहरेः । तीर्थराजजले स्नात्वायथावद्विधिचोदितम् प्रासादद्वारितिष्ठन्तौसाष्टांगंप्रणिपत्यच । भगवन्तंनिरीक्षन्तौ नापश्यतां तदाद्विजाः विवर्णवदनौ देवमदृष्ट्वा चिन्तयाऽऽकुलौ । आरभेते ह्यनशनं भगवद्दर्शनावधि ॥ ४ ॥

कीर्तयन्तौ भगवतो नाम कल्मषनाशनम् ।
तृतीयस्यां त्रियामायां ज्योतिरेकमपश्यताम् ॥ ५ ॥

त्रीण्यहानिपुनस्तौ चतदोपावसतांस्थिरौ । मध्ये सप्तमरात्रेस्तुभगवन्तमपश्यताम् त्रिदशानांस्तुतीःश्रुत्वादिव्यज्ञानौबभूवतुः । अपास्तपापनिर्मोकौसाक्षाद्देवमपश्यताम् शङ्खचक्रगदापाणिं दिव्यालङ्कारभूषितम् । रत्नपादुकयोःपृष्ठे विन्यस्तचरणाम्बुजम्

व्याकोशपुण्डरीकाक्षं प्रसन्नवदनं विभुम् ।
वामपार्श्वे स्थितां लक्ष्मीं वामेनाऽऽलिङ्ग्यबाहुना ॥ ६ ॥

नागवल्लीदलं बद्धमाददानं श्रिया हृतम् । रत्नवेत्रकराः काश्चित्काश्चिच्चामरपाणयः॥ गन्धतैलप्रदीपास्तुरत्नवर्तिप्रदीपिकाः । काश्चिद्दधानाः स्वकरैर्यौवनाढ्याः सुभूषिताः

पश्चाद्रत्नमयं छत्रं बिभ्रती काचिदुज्ज्वला । धूपपात्रं मुखाभ्याशेकृष्णागुरुसुधूपितम् काचिद्दधाना प्रम्लोचां हसन्तीं विग्रहश्रिया । लीलालकदृशा देवाननुगृह्णन्तमग्रतः

बद्धाञ्जलिपुटान्नम्रकन्धरांस्तुवतः पृथक् ।
सिद्धान्मुनिगणान्दिव्यान्सनकादीन्स्मितेन च ॥ १४ ॥

नारदादींश्च गन्धर्वान्दिव्यगानमनोहरान् । दत्तावधानं श्रवणे लीलयैवानुकम्पिनम् ॥

प्रह्लादादीन्वैष्णवाग्र्यान्स्वरूपं ध्यायतोऽग्रतः ।
चित्ताकर्षणसँल्लीनां विदधानं स्वविग्रहे ॥ १६ ॥

वक्षःस्थलप्रविलसत्कौस्तुभप्रतिबिम्बितैः ।
देवादिभिर्विश्वरूपमूर्त्तेः स्वस्याः प्रकाशकम् ॥ १७ ॥

उपर्युपरि दिव्यायाःपुष्पवृष्टेरधः स्थितम् । श्रीसन्निधानविगतश्रियमप्सरसां गणम् पश्यन्तं विविधं नित्यमङ्गहारमनोहरम् । दिव्यलीलाविलासं तं दृष्ट्वातौद्विजबाहुजौ बभूवतुः क्षणात्सर्वविद्यानांपारगौ द्विजाः । त्रिः परिक्रम्य देवेशं कृताञ्जलिपुटावुभौ

साष्टाङ्गपातप्रणतौ तुष्टुवाते मुदान्वितौ ॥ २० ॥

पुण्डरीक उवाच

नमस्ते जगदाधार! सर्गस्थित्यन्तकारण !। नारायण! नमस्तेऽस्तुपरमात्मन्परायण! परमार्थस्त्वमेवैको भवाप्ययविवर्जितः । नित्यानन्दस्वरूपंत्वांविदन्तिध्यानचक्षुषः चिन्मात्रं जगतामीशमधिष्ठानं परात्परम् । कथं नु मूढहृदयास्त्वांजानन्तिसुनिर्मलम् कामार्थलिप्सासम्भ्रान्तचेतसोऽत्यन्तदुःखिनः । गतागतपथेश्रान्ताःसुखभाजःकदाचन अनुकम्पय मां नाथ ! सुदीनं शरणागतम् । मूढं दुष्कृतकर्माणं पतितं भवसागरे ॥ कोऽन्यस्त्वत्सदृशो बन्धुर्ब्रह्माण्डेनाथवर्त्तते । स्वकर्त्तव्यानपेक्षोयोदीनानाथदयालुकः उच्चावचभ्रमाद्दुःखं जलयन्त्रघटीमिव । अजस्रमधिकर्त्तारं परित्राहि कृपाम्बुधे ! ॥

योगक्षेमाभिसन्धाना ये मूढास्त्वामुपासते ।
लीलाविमुक्तिदं ते वै त्वन्मायापरिमोहिताः ॥ २८ ॥

नारायणेति त्वन्नाम कीर्तितं तु यदृच्छया । त्वत्तोऽधिकं जगन्नाथचतुर्वर्गैकसाधनम्

त्वं तु तैस्तैः पृथग्यज्ञैस्तास्ताः सिद्धीः प्रयच्छसि ।
त्वमेकः शरणं नाथ ! पतितानां भवार्णवे ॥ ३० ॥
ज्ञाननौकासमारूढः करुणाक्षेपणीकरः । परम्पारं प्रभो नेतुं संसाराब्धेर्विचेतनम् ॥
त्वमेक ईशिषे भक्त्याऽनन्ययापरिचिन्ततः । येऽन्यैर्मुक्तिप्रदादेवाःशास्त्रेषुपरिनिष्ठिताः ॥
दुःखाब्धिकुम्भयोनिं ते त्वद्भक्तिं प्रापयन्ति वै ॥ ३३ ॥
तन्मे प्रसीद भगवन्पदकञ्जे ते भक्तिं दृढां वितर नाथ! भवाब्धिमुच्चैः ।
घोरं सुदुस्तरममुं हि यया तरेयमष्टाङ्गयोगजनितश्रमवर्जितोऽपि ॥ ३४ ॥
धर्मार्थकामनिचयैः कुमतिप्रगृह्यैः क्षुद्रैरमीभिरहितालपसुखैर्न कार्यम् ।
आज्ञापयाऽङ्घ्रिनलिनद्वयचिन्तनेऽद्य सान्द्रानुवर्धितसुखार्णवमज्जनं मे ॥ ३५ ॥
स्तुत्वेत्थं जगदीशस्य पादपद्मान्तिके द्विजः । पपातत्राहिकृष्णेतिवदन्बाष्पार्द्रयागिरा
तस्थौ स पुनरुत्थाय कृताञ्जलिपुटः स्तुवन् ॥ ३७ ॥

अम्बरीष उवाच

प्रसीददेव! सर्वात्मन्नसङ्ख्येयशिरोभुज ।असङ्ख्यघ्राणनयनपाणिपाद! नमोऽस्तुते
षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतोऽसि निष्प्रपञ्चप्रपञ्चकः । चतुर्विधजगद्धामविश्वमूर्त्तेनमोऽस्तु ते
एकपादस्त्रिपादश्च तीर्थपादोऽन्तरिक्षपात् । यस्यपादोद्भवागङ्गा पुनाति भुवनत्रयम्
ब्रह्महत्यादिपापानां शोधकं यस्य नाम वै । कीर्तितं सर्वशुभदं नमस्तस्मै शुभात्मने
देव! त्वन्नामकीर्त्याऽपि जायन्ते सर्वसिद्धयः ।
कौतुकात्त्वां हि मृग्यन्ति विद्वांसो बुद्धिशालिनः ॥ ४१ ॥
नाथत्वत्पादसलिलं संश्रयात्तापहारकम् । तापत्रयाभिभूतस्य भक्तिं मेऽत्र दृढां कुरु
अनन्यस्वामिनो मेऽद्य नाऽस्त्यन्यत्प्रार्थनीयकम् ।
प्रणिपत्य जगन्नाथ! त्वां प्रयाचे सहस्रधा ॥ ४३ ॥
समस्तपुरुषार्थस्य बीजं त्वत्पादपङ्कजे । यावत्प्राणान्धारयामितावद्भक्तिर्दृढास्तुऽमे
सृष्टिंविनिर्ममे चेमां यथाभक्त्या पितामहः । संहरत्यखिलंरुद्रो लक्ष्मीश्चैश्वर्यदायिनी
दीनानुकम्पिस्तां भक्तिं प्रार्थये नाऽन्यमानसः ।

अनाद्यविद्यापङ्केऽस्मिन्सुदृढे दुस्तरे भृशम् ॥ ४६ ॥
निमग्नस्य जगन्नाथ! निरालम्बं प्रणश्यतः । महामहिम्नस्त्वद्भक्तेर्नान्यदस्तिपरायणम्
श्रुतिस्मृत्यादिसम्भिन्नमार्गाः सम्मोहहेतवः । त्वद्भक्तिमपहायैते न प्रवर्त्तितुमीश्वराः
अनन्यशरणं स्वामिन्ननुकम्पय मां विभो !। इति स्तुवञ्जगन्नाथपादपद्मान्तिके मुदा
पपात दण्डवद्भूमौ प्रसीदेतिवदन्मुहुः । ततस्तेदेवताः सर्वे स्तुत्वासम्पूज्यकेशवम्
तल्लीलापाङ्गसन्तुष्टाःप्रयातास्त्रिदिवम्पुनः । तत उन्मीलितदृशौ पुण्डरीकाम्बरीषकौ
मायया मोहितौ विष्णोः स्वप्नदृष्टमबुध्यताम् ।
यां दृष्ट्वा दिव्यलीलां हि साक्षात्पललचक्षुषा ॥ ५२ ॥
पुनर्मानुषभावौ तौ दिव्यसिंहासनस्थितम् । नीलजीमूतसङ्काशं फुल्लपद्मायतेक्षणम्
शोणाधरश्चारुनासं दिव्यकुण्डलभूषितम् । शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ॥
पीनोरस्कश्चारुहारमनर्घ्यमुकुटोज्वलम् ।
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं दिव्याङ्गदविभूषितम् ॥ ५५ ॥
प्रलम्बबाहुं दीनार्त्तपरित्राणसमुद्यतम् । सुवर्णसूत्रसन्नद्धमध्यग्रन्थिमणीयुतम् ॥
दिव्यपीताम्बरधरं दिव्यस्रग्गन्धभूषितम् ।
स्वर्णपद्मासनासीनं सर्वाङ्गालिङ्गितश्रियम् ॥ ५७ ॥
प्रपन्नसन्तापहरं सुधासागरमुल्बणम् । अशेषवाञ्छाफलदं कल्पवृक्षं सुपुष्पितम् ॥
दक्षपार्श्वस्थितंतस्य ददृशाते हलायुधम् । बिभर्त्ति येन ब्रह्माण्डं बलेन महताविभुः
तं बलंनागराजानंफणासप्तकमण्डितम् । कैलासशिखरोत्तुङ्गं धवलं कुण्डलोज्ज्वलम्
विचित्रवनमालाढ्यं दिव्यनीलनिचोलिनम् । सततम्वारुणीक्षीवघूर्णोन्नयनपङ्कजम्
निम्नपृष्ठोन्नतोरस्कं कुण्डलीकृतविग्रहम् । शङ्खचक्रगदापद्मसमुज्ज्वलचतुर्भुजम् ॥
नानाऽलङ्काररुचिरं नतकल्मषनाशनम् । तयोर्मध्येस्थितां भद्रांसुभद्रां कुङ्कुमारुणाम्
सर्वलावण्यवसतिंसर्वदेवनमस्कृताम् । लक्ष्मींलक्ष्मीशहृदयपङ्कजस्थांपृथक्स्थिताम्
वराब्जधारिणीं देवीं दिव्यनेपथ्यभूषणाम् । प्रपन्नकल्पलतिकांसर्वकल्मषनाशिनीम्
संसारार्णवमग्नानां तारिणीं देवतारिणीम् ।

वामपार्श्वस्थितम्विष्णोरद्राष्टां चक्रमुत्तमम् ॥ ६६ ॥
दार्वग्रनिर्मितम्विप्राः स्वर्णभक्तिसमुज्ज्वलम् ।
चतुर्द्धावस्थितं विष्णुं दृष्ट्वा तौ द्विजबाहुजौ ॥ ६७ ॥
अरुणोदयवेलायांश्रमंसार्थममन्यताम् । संस्मृत्यतांस्वप्नलीलांविस्मयञ्जग्मतुस्तदा
न दारुप्रतिमात्वेयं साक्षाद्ब्रह्मप्रकाशते । सदोगतानाम्विप्राणां वाक्यंश्रद्दधतुश्च तौ
काऽऽवां महापातकिनौ यातनाक्रमभागिनौ ।
क्वेदं सुरसमाक्रान्तस्थितम्विष्णोः प्रदर्शनम् ?॥ ७० ॥
मूर्खयोरावयोरष्टादशविद्याप्रवीणता । यस्मात्तस्मान्नच भ्रान्तिर्ज्ञानं तत्समवादिनः
यद्दृचुर्दारवं ब्रह्म तीर्थराजतटे स्थितम् । वटमूले प्रकाशन्तं दृष्ट्वा जन्तुर्विमुच्यते ॥
तदेवाऽयं जगन्नाथश्चतुर्द्धा सम्व्यवस्थितः । क्षितौ यदावतरति चतूरूपः प्रकाशते॥
तदाऽस्य सन्निधावावां स्थास्यावः प्राणधारिणौ ।
यावन्नाऽन्यत्र गच्छावः क्षुद्रकामपराङ्मुखौ ॥ ७४ ॥
इति निश्चित्य मुनयो विष्णौ भक्तिपरायणौ ।
नारायणाख्यं सततं जपन्तौ मुक्तिमाऽऽगतौ ॥ ७५ ॥

जैमिनिरुवाच

प्रसङ्गात्कथितं ह्येतद्रहस्यं पापनाशनम् । शृण्वन्तियेतु चरितं पुण्डरीकाम्बरीषयोः
सततं कीर्तयन्तश्च मुदा परमया युताः । व्रजन्ति विष्णुनिलयं मुदा परमया युताः
व्रजन्ति विष्णुनिलयं तेऽपि निर्द्धूतकल्मषाः ॥ ७७ ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां द्वितीयेवैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
पुण्डरीकाम्बरीषमुक्तिवर्णनंनामपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

ओढ्र (उत्कल) देशवर्णनम्

मुनय ऊचुः

कस्मिन्देशे द्विजश्रेष्ठ! तत्क्षेत्रं पुरुषोत्तमम् । यत्र नारायणःसाक्षाद्दारुरूपी प्रकाशते

जैमिनिरुवाच

उत्कलोनाम देशोऽस्ति ख्यातःपरमपावनः । यत्रतीर्थान्यनेकानिपुण्यान्यायतनानिच
दक्षिणस्योदधेस्तीरे स तु देशःप्रतिष्ठितः । यत्रस्थितावैपुरुषाः सदाचारनिदर्शनाः
वृत्ताध्ययनसम्पन्ना यज्वानो यत्र भूसुराः । सृष्ट्यादौ क्रतवोवेदा वेदशास्त्रप्रवर्तकाः
अष्टादशानां विद्यानांनिधानं सम्प्रकीर्तितम् । गृहे गृहे निवसतिलक्ष्मीर्नारायणाज्ञया
लज्जाशीला विनीताश्च आधिव्याधि विवर्जिताः ।
पितृमातृरताः सत्यवादिनो वैष्णवा जनाः ॥ ६ ॥
नचाऽत्रावैष्णवःकश्चिन्नास्तिकोवाऽपिवर्तते । सर्वेपरहितास्तत्रनलुब्धानशठाःखलाः
दीर्घायुषस्तत्र जनाः स्त्रियश्च पतिदेवताः । सुशीला धर्मशीलाश्चत्रपाचारित्रभूषिताः
रूपयौवनगर्वाढ्याः सर्वालङ्कारभूषिताः । कुलशीलवयोवृत्तानुरूपाचारचञ्चवः ॥ ६ ॥
स्वकर्मनिरतास्तत्र प्रजारक्षणदीक्षिताः । क्षत्रिया दानशौण्डाश्चशस्त्रशास्त्रविशारदाः
यजन्ते क्रतुभिः सर्वे सततं भूरिदक्षिणैः । दीप्यन्ते चित्तयोयेषांयूपाःकाञ्चनभूषिताः
येषां गृहेष्वतिथयः कामनाधिकपूजिताः ।
वैश्याश्च कृषिवाणिज्यगोरक्षावृत्तिसंस्थिताः ॥ १२ ॥
देवान्गुरून्द्विजान्भक्तयाप्रीणयन्तिधनैरपि । एकस्यद्वारियातोऽर्थीनगच्छेदन्यवेश्मनि
गीतकाव्यकलाशिल्पकुशलाःप्रियवादिनः । शूद्राश्चधार्मिकास्तत्रस्नानदानक्रियारताः
कर्मणा मनसा वाचा धनैश्चद्विजसेवकाः । येऽन्येसङ्करजातास्तेस्वेस्वेधर्मेप्रतिष्ठिताः
न विपर्यन्ति ऋतवो नाऽकाले वर्षते घनः । न सस्यहानिर्नमरुत्क्षुन्नपीडयति प्रजाः

दुर्भिक्षमरके नाऽत्र राष्ट्रभङ्गः प्रजायते ।
नाऽलभ्यं तत्र वस्त्वस्ति यत्किञ्चित्पृथिवीगतम् ॥ १७ ॥
एवं सर्वगुणैर्युक्तो नानाद्रुमलताकुलः । अर्जुनाशोकपुन्नागतालहिन्तालशालकैः ॥१८
प्राचीनामलकैर्लोध्रैर्बकुलैर्नागकेशरैः । नारिकेलैः प्रियालैश्च सरलैर्देवदारुभिः ॥ १९ ॥
धवैश्च खदिरैर्बिल्वैः पनसैश्च कपित्थकैः । चम्पकैः कर्णिकारैश्चकोविदारैःसपाटलैः
कदम्बनिम्बनिचुलरसालामलकैस्तथा । नागरङ्गैश्च जम्बीरैर्नीपकैर्मातुलुङ्गकैः ॥
मन्दारैः पारिजातैश्च न्यग्रोधागुरुचन्दनैः । खर्जूराम्रातकैः सिद्धैर्मुचुकुन्दैः सकिंशुकैः
तिन्दुकैः सप्तपर्णैश्च अश्वत्थैश्च बिभीतकैः । अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैःप्रकीर्णःसुमनोहरैः
मालतीकुन्दबाणैश्च करवीरैः सितेतरैः । केतकीवनषण्डैश्च अतिमुक्तैः सकुब्जकैः ॥
एलालवङ्गकङ्कोलदाडिमैर्बीजपूरकैः । श्रेणीकृतैः पूगवनैरुद्यानैः शतशो वृतः ॥ २५ ॥
नानाद्रुमलताकीर्णःपर्वतैः सिन्धुभिर्वृतः । स एषदेशप्रवर उत्कलाख्यो द्विजोत्तमाः॥
ऋषिकुल्यां समासाद्य दक्षिणोदधिगामिनीम् ।
स्वर्णरेखामहानद्योर्मध्ये देशः प्रतिष्ठितः ॥ २७ ॥
सन्त्यत्र पुण्यायतने क्षेत्राणि सुबहून्यपि । पूर्वंवस्तीर्थयात्रायांवर्णितानिमयाद्विजाः
भूस्वर्गः साम्प्रतं ह्येष कथितः पुरुषोत्तमः ॥ २८ ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्य ओढ़ (उत्कल) देशवर्णनंनाम-
षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः

मालवाधिपतेरिन्द्रद्युम्नस्यकेनचित्तीर्थाटनव्यग्रेणजटिलेनवार्तालापवर्णनम्

मुनय ऊचुः

कस्मिन्युगे स तुनृप इन्द्रद्युम्नोऽभवन्मुने । कस्मिन्देशेऽस्यनगरंकथंवापुरुषोत्तमम्
गत्वा च विष्णोःप्रतिमांकारयामासवाकथम् । एतत्सर्वंविस्तरतःकथयस्व महामुने
याथातथ्येन सर्वज्ञ ! परं कौतूहलं हि नः ॥ ३ ॥

जैमिनिरुवाच

साधु साधु द्विजश्रेष्ठा यत्पृच्छध्वं पुरातनम् । सर्वपापहरं पुण्यं भुक्तिमुक्तिप्रदं शुभम्
चरितं तस्य वक्ष्यामि तथावृत्तं कृते युगे । शृणुध्वं मुनयःसर्वेसावधानाजितेन्द्रियाः
आसीत्कृतयुगे विप्रा इन्द्रद्युम्नो महानृपः । सूर्यवंशे स धर्मात्मा स्रष्टुः पञ्चमपुरुषः
सत्यवादी सदाचारोऽवदातः सात्त्विकाग्रणीः ।
न्यायात्सदा पालयति प्रजाः स्वा इव स प्रजाः ॥ ७ ॥
अध्यात्मविज्ञानशौण्डःशूरःसङ्ग्रामवर्द्धनः । सदोद्यतःसदाविप्रपूजकःपितृभक्तिमान्
अष्टादशसु विद्यासु बृहस्पतिरिवाऽपरः । ऐश्वर्येण सुराधीशः कुबेरः कोषसञ्चये ॥
रूपवान्सुभगः शीलीदाता भोक्ता प्रियम्वदः । यष्टासमस्तयज्ञानांब्रह्मण्यःसत्यसङ्गरः
वल्लभो नरनारीणां पौर्णमास्यां यथा शशी । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यःशत्रुपक्षक्षयङ्करः
वैष्णवः सत्यसम्पन्नो जितक्रोधो जितेन्द्रियः । राजसूयंक्रतुवरंवाजिमेधसहस्रकम्
इयाज परमः श्रीमान्मुमुक्षुर्धर्मतत्परः । एवं सर्वगुणोपेतः स पृथ्वीं पालयन्नृपः ॥१३
अवन्तींनाम नगरीं मालवे भुवि विश्रुताम् । उवास सर्वरत्नाढ्यांद्वितीयाममरावतीम्
तत्र स्थितो नरपतिर्विष्णौभक्तिमनुत्तमाम् । चकार मनसा वाचा कर्मणापरमाद्भुताम्
एवं प्रवर्तमानोऽसौ कदाचिच्छ्रीपतेर्विभोः । पूजासमयमासाद्य देवार्चनगृहान्तरे ॥
विद्वद्भिःकविभिश्चैवतीर्थयात्राप्रसिद्धिभिः । दैवज्ञैःश्रोत्रियैःसार्द्धंपुरोहितमवस्थितम्

आहूतो व्याजहारेदं ज्ञायतां क्षेत्रमुत्तमम् । यत्रसाक्षाज्जगन्नाथं पश्यामोऽनेन चक्षुषा
एवमुक्तो नृपाग्र्येण वैष्णवेन पुरोहितः । तीर्थयात्रुव्रजं पश्यन्नुवाच प्रश्रितं वचः ॥

भोभोस्तीर्थाटनव्यग्रा धार्मिकास्तीर्थकोविदाः !।
यदादिशति देवोऽयं युष्माभिस्तच्छ्रुतं किल ॥ २० ॥

विज्ञाय तस्याऽभिप्रायं कश्चित्सुबहुतीर्थगः । उवाचवाग्मीराजानंबद्धाञ्जलिपुटं मुदा
राजन्ननेकतीर्थानिव्यचारिषमहं प्रभो !। आशैशवात्क्षितितले श्रुतान्यन्यैस्तु यानि वै
ओढदेशइतिख्यातो वर्षे भारतसञ्ज्ञिते । दक्षिणस्योदधेस्तीरेक्षेत्रं श्रीपुरुषोत्तमम्
यत्र नीलगिरिर्नामसमन्तात्काननावृतः । तस्योत्सङ्गेकल्पवृक्षःसमन्तात्क्रोशसंमितः

तस्य छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
तस्य पश्चाद्दिशि ख्यातं कुण्डं रौहिणसञ्ज्ञितम् ॥ २५ ॥
तत्पूर्णं कारुणाम्भोभिः स्पर्शनादेव मुक्तिदम् ।
तस्य प्राक्तटमास्थाय नीलेन्द्रमणिनिर्मिता ॥ २६ ॥

तनुः श्रीवासुदेवस्य साक्षान्मुक्तिप्रदायिनी । तत्र कुण्डेतुयःस्नात्वादृष्ट्वातुपुरुषोत्तमम्
अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्य विमुच्यते । तत्राऽऽस्त आश्रमश्रेष्ठःख्यातःशबरदीपकः
पश्चिमस्यां दिशिविभोर्वेष्टितःशबरालयैः । यस्मादेकपदीमार्गोयेनविष्ण्वालयंव्रजेत्

यत्र साक्षाज्जगन्नाथः शङ्खचक्रगदाधरः ।
जन्तूनां दर्शनान्मुक्तिं यो ददाति कृपानिधिः ॥ ३० ॥

तत्रोषितं मया राजन्वर्षं श्रीपुरुषोत्तमे । तुष्ट्यर्थं देवदेवस्य व्रतिना वनवासिना ॥
प्रतिरात्रं भगवतो दर्शनाय दिवौकसाम् । आगतानां महाराज! दिव्यगन्धोह्यमानुषः
नानास्तुतिवचःकल्पपुष्पवृष्टिश्चलक्ष्यते । महिमैष न कुत्राऽपिविष्णोःस्थानेप्रकाशते
पौराणिकी प्रवृत्तिश्च श्रुतातत्र महीपते !। वायसो माधवं दृष्ट्वा तिर्यग्देहोऽपिमुच्यते
नाऽधिकारी पुण्यकृत्येज्ञानहीनोऽपिपार्थिव !। तृषार्त्तो रौहिणेकुण्डेजलंपातुंसमागतः

त्यक्त्वा कालवशात्प्राणान्विष्णुसारूप्यमाप्तवान् ।
अहमासं पुरा मूर्खस्तत्प्रसादात्तु साम्प्रतम् ॥ ३६ ॥

अष्टादशसुविद्यासुशेषोवास्यान्ममापरः । मतिश्चनिर्मलाजाताविष्णोःपश्यामिनापरम्
त्वं यस्माद्विष्णुभक्तोऽसिसततंचदृढव्रतः । अतस्तवोपदेशार्थमागतोऽहंतवान्तिकम्
नो धनं न चभूमिंचत्वत्तःसम्प्रार्थ्यतेऽधुना । व्यलीकमेतन्माबुद्ध्वातत्रस्थंश्रीधरंभज
एवमुक्त्वा तु जटिलः सर्वेषां पश्यतां तदा । अन्तर्द्धानंजगामाशुराजापरमविस्मयम्

अवाप्य व्याकुलमतिः कथं मे निर्वहेदिति ।
पुरोहितमुवाचेदं तस्यैवाऽर्थस्य साधने ॥ ४१ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

अमानुषमिदंवृत्तं श्रुत्वेदानीममानुषात् । बुद्धिस्त्वरयते तत्र यत्रास्तेऽसौ गदाधरः
मम धर्मार्थकामाहित्वदायत्ताद्द्विजोत्तम । अविरुद्धास्त्वत्प्रसादात्त्रिवर्गःसाधितोमया
इदानींचेद्द्विजश्रेष्ठत्वमत्रार्थेगमिष्यसि । चतुर्वर्गस्तुसम्पूर्णःप्राप्तःस्यात्साम्प्रतम्मया

पुरोहित उवाच

बाढमेतत्करिष्यामि यथा द्रक्ष्यसि केशवम् ।
चर्माच्छादितचक्षुर्भ्यां साक्षान्मुक्तिप्रदम्विभुम् ॥ ४५ ॥

एवमत्र यतिष्यामि तत्र सर्वे यथा वयम् । वत्स्यामः ससहायाश्चक्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे
साफल्यंकिमतोराजञ्जन्मिनोजन्मनोभवेत् । पुरुषन्तमसःपारंसाक्षाद्द्रक्ष्यसिमाधवम्
भ्राताविद्यापतिर्नामकनीयान्मे व्रजिष्यति । देशभ्रमणशीलैश्च चारैः सह तवाऽधुना॥
तत्र गत्वा जगन्नाथं दृष्ट्वा स हि गिरौयथा । कण्टकावाससंस्थानम्भूप्रदेशम्प्रमीयच
तूर्णम्प्रवृत्तिमानेताश्रेयोऽस्माकम्भविष्यति । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पुनरुवाचह

इन्द्रद्युम्न उवाच

साधु ब्रह्मन्समाधाय व्यवसायोविचारितः । अहम्प्रथमतोऽप्येतच्छ्रुत्वैव कृतनिश्चयः
तत्र क्षेत्रे भगवतः सन्निधौ निवसाम्यहम् । तद्गच्छतु तव भ्रातायथेष्टं साधयिष्यति
इत्युक्त्वाऽन्तःपुरं राजाप्रविवेशमुदान्वितः । पुरोहितोऽपि तान्सर्वान्यथावदनुपूर्वशः
राजाज्ञया पूजयित्वा प्राहिणोत्स्वं स्वमाश्रमम् । भ्रातरंसुमुहूर्ते च दैवज्ञकृतनिश्चये॥
प्रस्थापयामासतदा कृतस्वस्त्ययनंद्विजैः । अपसर्पैःप्रत्ययिकैः पुष्पस्यन्दनमास्थितः

ततः सम्प्रस्थितो विप्राः! स तु विद्यापतिर्द्विजः ।
मनसा चिन्तयामास मध्ये स्यन्दनमास्थितः ॥ ५६ ॥

अहो मे सफलं जन्म सुकल्या शर्वरी च मे । द्रक्ष्यामि यद्भगवतो मुखपद्ममघापहम् ॥ श्रवणाद्यैरुपायैर्यं यतमाना अहर्निशम् । पश्यन्ति यतयश्चेतःपुण्डरीके व्यवस्थितम् तमद्य नीलशिखरेश्शृङ्गस्थंबिभ्रतम्वपुः । वपुः सम्बन्धहरणंसाक्षाद्द्रक्ष्यामिचक्रिणम्

श्रुतिस्मृतीहासपुराणवाक्यैर्यद्रूपमास्थापयितुं न शक्यम् ।
तच्छ्रीनिधे रूपमदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा तरिष्यामि भवाम्बुराशिम् ॥ ६० ॥
यन्नामसङ्कीर्तनतस्त्रिधांहः सङ्घः प्रणाशं स्मरतां प्रयाति ।
तमद्य विश्वेश्वरमप्रमेयं साक्षात्करिष्यामि गिरौ वसन्तम् ॥ ६१ ॥
यत्पादपद्माननुसंहितस्य पदे पदे दुःखमुपार्जितस्य ।
तमः प्रकाण्डप्रभवं कदाचिन्नात्माश्रितं कर्मभिरेति नाशम् ॥ ६२ ॥
आराध्य सूक्ष्मं स्वगुहानिवासं यं पञ्चकोषावृतमात्मसंस्थम् ।
वेदान्तगीराह न चाऽपि वेद वन्दे स्वविद्यैकनिवेद्यमाद्यम् ॥ ६३ ॥
ब्रह्माण्डमालाकलितानुरोमं सहस्रमूर्द्धाङ्घ्रिदृशं पुराणम् ।
निःश्वासवातोत्थितवेदराशिं सर्वप्रपञ्चेशमहं प्रपद्ये ॥ ६४ ॥
यन्मायया निर्मितकूटमेतत्सृष्टिक्षयस्थानविलासिरूपम् ।
निरूपिताऽऽरोपितहेयरूपस्वरूपहीनं प्रणवस्वरूपम् ॥ ६५ ॥
तिर्यक्तृषाशान्तिनिमित्ततोऽपि यद्दृच्छया यत्सविधं प्रयातः ।
देहेन तेनैव सरूपमुक्तिमवाप तं दृष्टिपथं करिष्ये ॥ ६६ ॥
अहो अहो मे खलु भाग्यशंसी यत्कोटिजन्मार्जितपुण्य एकः ।
समुत्थितो मे खलु चर्मदृग्भ्यां विलोकयिष्ये जगदादिकन्दम् ॥ ६७ ॥

इत्थं सञ्चिन्तयन्विप्रः प्रहृष्टेनाऽन्तरात्मना । अतीतं बहुमध्वानं नाबुध्यद्रथवेगतः ॥ दिनमध्ये व्यतिक्रान्ते लम्बितेबहुवासरे । वर्त्मन्यदृश्यताऽग्रे तु देशो भुवनमण्डनः ओढसञ्ज्ञस्तुभोविप्राःक्षितिमण्डलपावनः । इत्थंपश्यन्वनान्तानिगिरिदुर्गांश्चमार्गगान्

सूर्यास्तमनवेलायां महानद्यास्तटेऽभवत् ॥ ७० ॥

अवरुह्य रथाद्विप्रःकृत्वाचाह्निकमादृतः । उपास्य पश्चिमांसन्ध्यांदध्यौसमधुसूदनम् रथपृष्ठेस्थितोरात्रिं गमयित्वात्वरान्वितः । महानदीं समुत्तीर्यप्रातःकृत्यंसमाप्यसः

चिन्तयन्नेव गोविन्दं प्रतस्थे रथमास्थितः ।
पश्यन्भगवतो मार्गं श्रोत्रियाणां हि यज्वनाम् ॥ ७३ ॥

वह्निवर्चस्विनाम्विप्राग्रामान्पूगैरलंकृतान् । विलङ्घ्यैकाम्रमकवनंयावदायातिसद्विजः शङ्खचक्रगदापद्मधारिणो ददृशे जनान् । जन्मान्तरितमात्मानं बुबुधे दिव्यरूपिणम् अवरुह्य रथात्तूर्णं साष्टाङ्गं प्रणिपत्य च । हर्षाश्रुपूर्णनयनो नाऽन्यत्किञ्चिदपश्यत ॥

केवलं मनसा विष्णुं पश्यन्बाह्ये च भो द्विजाः ! ।
एवं व्रजन्यदा विप्रो ध्यायन्पश्यन्स्तुवन्हरिम् ॥ ७७ ॥

अपश्यत्काननाकीर्णंकल्पन्यग्रोधभूषितम् । नीलाचलंलिखन्तंखं पश्यताम्पापनाशनम् अत्यद्भुतं निवसति साक्षात्तनुभृतो हरेः । उपत्यकायामारूढः समन्तान्मार्गयन्द्विजः

मार्गं न लेभे विप्रोऽसौ मुकुन्दालोकनोत्सुकः ।
असुप्यत ततो भूमौ कुशानास्तीर्य वाग्यतः ॥ ८० ॥

दर्शने तस्य देवस्य तमेव शरणं ययौ । ततः शुश्राव वचनं गिरेः पश्चादमानुषम् ॥ भगवद्भक्तिविषयं सँल्लापं कुर्वताम्मिथः । ततो विद्यापतिर्हृष्टोऽनुसरंस्तज्जगाम वै ॥ ददर्श शबरागारैर्वेष्टितं परितो द्विजाः । क्षेत्रस्य द्वीपसंस्थानं ख्यातं शबरदीपकम् तत्र गत्वाशनैर्विप्रःप्रविश्यविनयान्वितः । ददर्श विष्णुभक्तांस्ताञ्छङ्खचक्रगदाधरान् प्रणम्य शिरसाविप्रस्तस्थौबद्धाञ्जलिस्तदा । ततोविश्वावसुर्नाम शबरः पलिताङ्गकः अवसायहरेः पूजांपूजाशेषोपशोभितः । सम्प्राप्तोगिरिमध्यात्तुतस्मिन्नेवक्षणेद्विजाः

आलोक्य तं द्विजो हर्षमुपयातो व्यचिन्तयत् ।
एष प्राप्तो हरेः स्थानाच्छ्रान्तो निर्माल्यभूषितः ॥ ८७ ॥
वैष्णवाग्र्य इतो वार्तां विष्णोः प्राप्स्यामि दुर्लभाम् ।
चिन्तयन्नेव विप्रोऽसौ शबरेणाऽभ्यभाषत ॥ ८८ ॥

शबर उवाच

कुतः समागतो विप्र ! काननान्तं सुदुस्तरम् ।
क्षुतृड्भिरतिश्रान्तश्च सुखमत्राऽऽस्यताश्चिरम् ॥ ८६ ॥

पाद्यमासनमर्घ्यञ्च दत्त्वा विश्वावसुर्द्विजम् । उवाचप्रश्रयगिरा प्रस्तुतं प्रतिपादयन्
फलैः पाकेन वा विप्र! प्राणयात्रा भवेत्तव । यत्तुभ्यं रोचते तद्वै दीयतेऽत्रमया द्विज

भाग्यं ममाऽद्य भगवञ्जीवितं सफलञ्च मे ।
प्राप्तोऽसि मद्गृहं विप्र साक्षाद्विष्णुरिवाऽपरः ॥ ९२ ॥

इतिब्रुवाणं शबरं प्रोवाच द्विजपुङ्गवः । न मे फलैर्न पाकेन कार्यं वैष्णवपुङ्गव !॥
यदर्थमागतं दूरात्साधो! तत्सफलं कुरु । इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेरवन्तिपुरवासिनः ॥९४

पुरोहितोऽहं सम्प्राप्तो विष्णोर्दर्शनलालसः ।
राजाऽग्रे तैर्थिकानां हि समाजावसरे श्रुतम् ॥ ९५ ॥

तीर्थक्षेत्रप्रसङ्गेन केनचित्प्रस्तुतं तदा । तथा निवेदितं क्षेत्रं राजाग्रे जटिलेन वै ॥
आनुपूर्व्याच्च तत्सर्वं कथयामास स द्विजः । एतदर्थमहं साधो राज्ञा चोत्कण्ठितेनवै

प्रेषितोऽहं हरिं द्रष्टुमत्रस्थं नीलमाधवम् ।
दृष्ट्वा यावन्नरपतेर्वार्त्तां नेष्यामि सोऽप्यहम् ॥ ९८ ॥
निराहारो ध्रुवं साधो ! तन्मां विष्णुं प्रदर्शय ॥ ९९ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे इन्द्रद्युम्न-पुरोहितस्यनीलमाधवदर्शनार्थंगमनवर्णनंनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---:o:---

अष्टमोऽध्यायः

पुरुषोत्तमक्षेत्रेब्राह्मणस्यशबरेणसहगमनम्

जैमिनिरुवाच

इत्युक्तस्तेन विप्रेणशबरश्चिन्तयाकुलः । अस्माकमुपजीव्योऽसौरहस्यस्थोजनार्दनः
उपस्थितं नो दुर्दैवंयेनस्यात्सार्वलौकिकः । नदर्शयामिचेद्विप्रंशापंमेऽसौ प्रदास्यति

सर्वेषां ब्राह्मणो मान्यो विशेषादतिथिस्त्वयम् ।
यस्मिन्विफलकामे तु द्वौ लोकौ विफलौ मम ॥ ३ ॥

एवं विचारयन्विश्वावसुः शबरपुङ्गवः । जनप्रवादं सस्मार पुराणं शबरालये ॥ ४ ॥
अस्मिन्नन्तर्हिते देवे भूम्यन्तर्लीनमाधवे । इन्द्रद्युम्नो नरपतिः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ५
मनुष्यवपुषा यो वै ब्रह्मलोकं व्रजेदपि । सोऽस्मिन्प्रजाभिरागत्य वाजिमेधशतेन च
इष्ट्वादारुमयंविष्णुंचतुर्द्धास्थापयिष्यति । अस्यचेद्भाग्यमुत्पन्नंब्राह्मणस्याऽतिथेर्भृशम्
अन्तर्द्धानं भगवतः सन्निधानमथो भवेत् । तदेनंदर्शयिष्यामिनीलेन्द्रमणिमच्युतम्
न पौरुषेयं कस्याऽपि कर्तव्ये दैवनिर्मिते । इत्थं विचार्य मनसा शबरश्च पुनः पुनः ॥

उवाच विप्रं पुरतो ध्यायन्तं विष्णुमव्ययम् ॥ १० ॥

शबर उवाच

अस्माभिः पूर्वतोऽप्येष उदन्तः श्रुत एव हि । इन्द्रद्युम्नोनरपतिरत्र वासं करिष्यति
ततोऽपिभाग्यवांस्त्वंहियदग्रेनीलमाधवम् । चक्षुषापश्यसेब्रह्मन्नेहियामोह्यधित्यकाम्
इत्युक्त्वा तं करे धृत्वा वर्त्मना गहनं ययौ । उपर्युपर्युपारुह्य शिलाविषमवर्त्मनि ॥
एकैकनरगम्ये च कण्टकाचितदुर्गमे । तमः प्राये पथि गतं बोधयन्वचसा द्विजम् ॥
मुहूर्ताभ्यांरौहिणस्यकुण्डस्याविशतांतटे । तंदृष्ट्वासोऽब्रवीद्विप्रंकुण्डमेतद्द्विजोत्तम
रौहिणाख्यं महत्तीर्थं कारणं सर्वपाथसाम् । अत्रस्नात्वा नरो यातिवैकुण्ठभवनंद्विज
एतस्यपूर्वभागेऽसौकल्पच्छायावटोमहान् । छायांयस्यसमाक्रम्यब्रह्महत्यांव्यपोहति

एतयोरन्तरे ब्रह्मन्निकुञ्जाभ्यन्तरे स्थितम् । पश्यसाक्षाज्जगन्नाथं वेदान्तप्रतिपादितम्
दृष्ट्वा जहीहि सकलं विविधं पापसञ्चयम् । इत ऊर्ध्वं न शोचस्त्वपतितो भवसागरे
जैमिनिरुवाच
सतु कुण्डेद्विजःस्नात्वासम्प्रहृष्टमनाः सुधीः । दूरात्प्रणम्यशिरसामनसावचसाहरिम्
तुष्टाव चैकाग्रमना हर्षगद्गदया गिरा ॥ २१ ॥
विद्यापतिरुवाच
प्रधानपुरुषातीत! सर्वव्यापिन्परात्पर !। चराचरपरीणाम ! परमार्थ ! नमोऽस्तु ते ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहाससम्प्रतिपादितः । कर्मभिस्त्वं समाराध्य एक एव जगत्पते
त्वत्त एतज्जगत्सर्वं सृष्टौ सम्पद्यतेविभो !। त्वदाधारमिदं देव ! त्वयैव परिपाल्यते
कल्पान्ते संहृतं सर्वं त्वत्कुक्षौ सावकाशकम् ।
सुखं वसति सर्वात्मन्नन्तर्यामिन्नमोऽस्तु ते ॥ २५ ॥
नमस्ते देवदेवाय त्रयीरूपाय ते नमः । चन्द्रसूर्यादिरूपेण जगद्भासयते सदा ॥ २६॥
सर्वतीर्थमयीगङ्गायस्य पादाब्जसङ्गमात् । पुनाति सकलाँल्लोकांस्तस्मै पावयतेनमः
हवींषि मन्त्रपूतानि सम्यग्दत्तानि वह्निषु । परिणामकृते तुभ्यं जगज्जीवयते नमः ॥
यदंशमुपजीवन्ति जगन्त्यानन्दरूपिणः । सर्वकल्मषहीनाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥
निर्मलाय स्वरूपाय शुभरूपायमायिने । सर्वसङ्गविहीनाय नमस्ते विश्वसाक्षिणे ॥
बहुपादाक्षिशीर्षास्यबाहवे सर्वजिष्णवे ।
सर्वजीवस्वरूपाय नमस्ते सर्वरूपिणे ॥ ३१ ॥
नमस्ते कमलाकान्त नमस्ते कमलासन !। नमः कमलपत्राक्ष त्राहि मां पुरुषोत्तम !॥
असारसंसारपरिभ्रमेण निपीड्यमानं खलु रोगशोकैः ।
मामुद्धराऽस्माद्भवदुःखजातात्पादाब्जयोस्ते शरणं प्रपन्नम् ॥ ३३ ॥
जैमिनिरुवाच
इति स्तुत्वा सुरेशानं देवं प्रणवरूपिणम् । प्रणतः प्रणवं मन्त्रं जजाप पुरतो हरेः ॥
जपान्ते शान्तमनसं कृताञ्जलिमुपस्थितम् । मन्यमानं कृतार्थंस्वंप्रोवाचशबरोद्विजम्

विश्वावसुरुवाच
कृतार्थस्त्वं प्रभुं दृष्ट्वा साम्प्रतं द्विजपुङ्गव !।
दिनान्तोऽभूद्गृहं यावः क्षुधितोऽसि श्रमान्वितः ॥ ३६ ॥
वासोऽप्यरण्ये हिंस्राणां नाऽस्माकमुचिता स्थितिः ।
यावद्भानोर्भान्ति भासस्तावद्यामो निजालयम् ॥ ३७ ॥
इत्युक्त्वा ब्राह्मणंपाणौगृहीत्वाशबरःपुनः । आजगामद्विजश्रेष्ठाःस्वाश्रमंत्वरयान्वितः
ब्राह्मणोऽपि जगन्नाथं ध्यायन्नानन्दसागरम् । क्षुत्तृषाश्रमजातानि दुःखानि बुबुधेनहि
शिलाविषममार्गेऽपि कण्टकोत्करदुर्गमे । व्रजन्न दुःखं लेभेऽसौ शरीरानास्थयामुदा
एवं व्रजन्तौ तौ विप्रशबरौ शबरालयम् । सायाह्नेतमनुप्राप्तौवैष्णवाग्र्यौतुभोद्विजाः
तत्राऽतिथिमनुप्राप्तं ब्राह्मणं शबरोत्तमः ।
भक्ष्यभोज्यविधानैश्च विविधैः समपूजयत् ॥ ४२ ॥
ततोऽभितृप्तस्तद्दत्तैरुपचारैर्नृपोचितैः । विस्मयं परमं लेभे शबरस्य सुदुर्लभैः ॥४३
शबरोऽयं निवसति विषमे काननान्तरे । आरण्यकैर्वर्त्तमानः कथमस्य गृहान्तरे ॥
राजार्हभक्ष्यभोज्यानि सुलभान्यद्भुतं महत् । इति विस्मयमापन्नं ब्राह्मणं शबरस्तदा
प्रोवाच स्निग्धवचसा विनयावनतो भृशम् ॥ ४६ ॥
शबर उवाच
भो विप्र ! श्रमहीनोऽसि कच्चित्क्षुत्तृड्विवर्जितः ।
आरण्यकानां भवने नागराणां कुतः सुखम् ॥ ४७ ॥
अज्ञाता नागरी वृत्तिः शबरैस्तु विशेषतः । राजोपजीविनांश्रेष्ठौराजामात्यपुरोहितौ
तयोराजसमः पूज्यः पुरोधाः शास्त्रसम्मतः । इन्द्रद्युम्नो नरपतिःसार्वभौमःप्रतापवान्
वयि तुष्टे स सन्तुष्टोध्रुवंविप्रभविष्यति । इत्युक्तवत्यरण्यस्थे सतु प्रीततरोद्विजः
उवाच शबरम्प्रीत्या विनयाद्भुतवादिनम् ॥ ५० ॥
विद्यापतिरुवाच
साधो मदुपचाराय हृतान्येतानियानि ते । वस्तून्यमानुषाणीह यान्यदृष्टानिराजभिः

चित्रमेतद्दिव्यवस्तुसञ्चयः शबरालये । एतत्कथयातुं कौतुकं मे साधो!सम्वर्द्धतेमहत्

शबर उवाच

एतत्प्रकाशितुंविप्रमतिर्नोत्सहते मम । तथापि ते द्विजश्रेष्ठाऽतिथिभक्त्यावदाम्यहम्

शक्रादयो देवगणाः समायान्त्यन्वहं द्विज !। दिव्योपचारानादाय पूजनाय जगत्पतेः

पूजयित्वाजगन्नाथंस्तुत्वानत्वाचभक्तितः । गीतवादित्रनृत्यैश्चसन्तोष्यपुरुषोत्तमम्

पुनः प्रयान्ति सततं त्रिदिवं सुरसत्तमाः ।

दिव्यान्येतानि वस्तूनि निर्माल्यानि जगत्पतेः ॥ ५६ ॥

दत्तानितुभ्यम्विदुषेकथंविस्मयतेभवान् । विष्णोर्निर्माल्यभोगेन क्षीणरोगजरावयम्

सपुत्रबान्धवाः सर्वे निवसामोऽयुतायुषः । विष्णुनिर्माल्यभोगेन क्षीयते पापसंहतिः

न तच्चित्रं द्विजश्रेष्ठ येन स्यान्मुक्तिभाजनम् । श्रुत्वैतद्दुर्लभं कर्म ब्राह्मणोरोमहर्षणः

आनन्दाश्रुविलुप्ताक्षः स्वं कृतार्थममन्यत । अहोशबरजन्माऽसौ पश्यत्यव्ययमीश्वरम्

तदुच्छिष्टं दिव्यभोगमुपभुङ्क्ते दिवानिशम् ।

नान्योऽस्य सदृशो लोके पृथिव्यां सचराचरे ॥ ६१ ॥

यादृशो विष्णुभक्तोऽयं शबरो नीलपर्वते । किंगत्वास्वगृहेमेऽद्यकुटुम्बेनाऽसुखात्मना

अनेन सख्यं निष्पाद्य स्थास्याम्यत्र वनान्तरे ।

चिन्तयित्वा चिरं विप्रः श्रीकृष्णासक्तमानसः ॥ ६३ ॥

पुनः प्रोवाच शबरं मयि ते चेदनुग्रहः । साधो! सख्यंत्वयाकार्यमितिमेनिश्चयोमहान्

किं गत्वा सेवयाराज्ञः परत्राऽसुखहेतुना । अत्र स्थित्वा त्वयासार्धमुपास्यमधुसूदनम्

यथा पुनर्देहबन्धो यतिष्ये न भवेन्मम । साधु मित्रत्वयासार्द्धंभाग्यान्मेसङ्गमोऽभवत्

दुस्तारं भवसंसारं तरिष्ये त्वत्प्रसादतः । सारमेतत्प्रशंसन्ति संसारे भवसागरे ॥

यद्वैष्णवेन मित्रत्वं दुःखसंसारपारदम् । मित्रस्य सहवासेन पुनः प्रत्यक्षमेष्यति ॥

भगवान्पुण्डरीकाक्षः शङ्खचक्रगदाधरः । इन्द्रद्युम्नो नरपतिर्मयि प्रत्यागते सखे ॥६६॥

भगवन्तं समाराद्धुमिहैव स निवत्स्यति । प्रासादं विपुलं चात्रचिकीर्षुर्भगवत्प्रियम्

सहस्त्रमुपचाराणां पूजनाय जगत्पतेः । रचयिष्यामीति महत्प्रतिज्ञाऽऽसीन्महीपतेः

प्रतिश्रुतं तत्पुरतः प्रीतस्तन्मेऽनुमन्यताम् ॥ ७२ ॥

शबर उवाच

सखे ! पुरातनी वार्त्ता प्रसिद्धैवाऽत्र तादृशी ॥ ७३ ॥

त्वया यथैव कथित इन्द्रद्युम्नसमागमः । केवलं माधवं तत्र न द्रक्ष्यति महीपतिः ॥

अचिरादेव भगवान्स्वर्णवालुकयावृतः । प्रतिजज्ञे यमायैतदन्तर्द्धानं गमिष्यति ॥७५

महाभाग्यपरीपाकात्प्रत्यक्षोऽयं त्वया कृतः । इन्द्रद्युम्नागमाभ्यासेध्रुवंसव्यवधास्यति

त्वयोऽर्थस्तु त्वया मित्र न वक्तव्यो नृपाग्रतः । आगत्य सोऽत्र नृपतिरदृष्ट्वापरमेश्वरम्

प्रायोपवेशव्रतवान्स्वप्ने दृष्टा गदाधरम् । तदादेशाद्दारुमयं प्रभोर्लिङ्गचतुष्टयम् ॥ ७८॥

पूजयिष्यतिभक्त्याचप्रतिष्ठाप्यस्वयम्भुवा । स्थितिरत्रहरेर्यावदावयोर्वंशसंस्थितिः

अनुग्रहाद्भगवतो नात्र कार्या विचारणा । तदत्राऽर्थे सखे! खेदं मा व्रज क्षिप्रमेव हि ॥

निर्वर्त्स्यतेऽचिरादेव मित्रेदानीं सुखं स्वप । प्रातर्दृष्ट्वा पुनर्देवंनीलेन्द्राश्ममयंविभुम्

सिन्धौ स्नात्वा तस्य तटे निवासाय महीपतेः ।

द्रक्ष्यामः साधु संस्थानं यथाऽभिलषितं सखे !॥ ८२ ॥

इत्यन्याश्च कथाः पुण्याःकृत्वातौचपरस्परम् । शुभस्थानेचास्वपतांशयनेपल्लवास्तृते

प्रभातायां तु शर्वर्यां तीर्थराजोदकेन तौ । स्नानं निर्वर्त्य विधिवन्माधवं प्रणिपत्य च

राजार्हस्थानं निर्णीयनिवासायगतौपुनः । तत्रमित्रेणाऽभिमन्त्र्यराज्ञोनिर्देशकारणात्

रथमारुह्य विप्रः स त्ववन्तीपुरमाययौ ॥ ८६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे

पुरुषोत्तमदर्शनमनुइन्द्रद्युम्नपुरोहितस्यावन्तीपुरींप्रत्यागमनवर्णनंनामाष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः

इन्द्रद्युम्ननृपतेर्विद्यापतिम्प्रतिपुरुषोत्तमक्षेत्रविषयकप्रश्नवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

प्रत्यागते ततो विप्रे सायाह्ने सुरसङ्कुले। माधवार्चनवेलायां वातश्चण्डगतिर्ववौ ॥१
सुवर्णवालुकाश्चाऽसौ विचकार च सर्वशः। तेनाकुलदृशोदेवा न शेकुरवलोकने ॥२
श्रीकान्तस्यतदा विप्राद्ध्युस्तेपुरुषोत्तमम्। यावद्ध्यानस्थिरदृशोमुहूर्त्ततेदिवौकसः
ध्यानान्तेवालुकाराशिंददृशुस्ते नमाधवम्। रौहिणंचतथाकुण्डंबभूवुर्व्याकुलेन्द्रियाः
चिन्तामवापुर्महतीं हाहेति रुरुदुर्भृशम्। किमेतन्नो हि दुर्दैवमेकदा समुपस्थितम् ॥
दृशां सेचनकः श्रीशः क्षणाद्यन्नोपलभ्यते। अपराधं किमस्माकं लक्षितं पुरुषोत्तम!॥
युगपत्सेवकान्सर्वानपहाय न दृश्यसे। येषामर्थं जगन्नाथ! स्वीचकर्थ कलेवरम् ॥७॥

तानानाथान्परित्यज्य कानने किमुपेक्षसे।
स्वशरीरविभूतीर्नो विहाय कमलेक्षण!॥ ८

किमकाण्डंरच्चयसि कथाशेषान्दिवौकसः। तवांशभूताश्चः सर्वान्यज्वानःप्रयजन्तिवै
त्वत्प्रीत्यै यज्ञपुरुष त्वदादिष्टफलप्रदान्। त्वदहङ्कारवर्ष्माणस्त्वदनुग्रहजीवनाः ॥

कान्दिशीकाः कुत्र यामः साम्प्रतं त्वदुपेक्षिताः।
दिवि स्थानैश्च किं कार्यं त्वामनालोक्य माधव!॥ ११ ॥

अकृतार्थास्त्वयाहीना भविष्यामो वनेचराः। निष्कलङ्कसुधाभानुंसुषमापरिभावुकम्
त्वदास्यं चेन्न पश्यामो न यास्यामःसुरालयम्। तपआस्थायपरममत्रैवसंशितव्रताः
वर्त्तामहे वन्यवृत्त्याजटावल्कलधारिणः। यावत्त्वांपुण्डरीकाक्षविलोकिष्यामहेवयम्
निसर्गकरुणाम्भोधे दीनान्नस्त्रातुमर्हसि। अनाथान्दीनहृदयांस्त्वामेव शरणं गतान्
त्वदनालोकशोकैकपारावारे निमज्जतः। शुभदृष्टितरण्या नः समुद्धर जगत्पते!॥१६
एवम्प्रलपतां तत्र सर्वेषां त्रिदिवौकसाम्। अशरीरा तदा वाणी पुनः प्रादुर्बभूवह

अत्राऽर्थे भोः सुरा यत्नं कर्तुमर्हथ नो वृथा। अद्यप्रभृति देवस्य दर्शनं दुर्लभं भुवि॥
अत्रस्थानेऽपितंनत्वातद्दर्शनफलंलभेत्। स्वयंभुवोऽन्तिकंगत्वाहेतुंज्ञास्यथनिश्चितम्
तच्छ्रुत्वा त्रिदशाः सर्वे ब्रह्मणोऽन्तिकमागताः। यमानुग्रहवृत्तान्तमवतारं च दारुणः
श्रुत्वा सन्तुष्टमनसःसर्वेतेत्रिदिवंगताः। स तुविद्यापतिर्विप्रोरथारूढोऽभ्यचिन्तयत्
ममकार्यं तु निष्पन्नं यद्दृष्टो नीलमाधवः। आसमन्तात्क्षेत्रमिदंपरिभ्रम्याऽवलोकये

अदृष्टपूर्वं परमंसुपुण्यं सङ्कीर्तनं यस्य मलापहारि।
क्षेत्रोत्तमं श्रीपुरुषोत्तमाख्यं प्रदक्षिणीकृत्य व्रजामि तूर्णम् ॥ २३ ॥
पृथ्वीप्रदक्षिणफलं शतधा भजन्ते पर्यन्ति ये सकलकल्मषदार्यरण्यम्।
नीलाद्रिमण्डितमिदं पुरुषोत्तमाख्यं मित्रं ममोपदिशति स्म समुद्रतीरे

विचिन्त्येत्थं द्विजश्रेष्ठः परिबभ्राम वै तदा। क्षेत्रं पश्यन्वनं चैवनानाद्रुमगणान्वितम्
नानापक्षिगणाघुष्टंकूजद्भ्रमरगुम्फितम्। अप्रविष्टार्ककिरणं छायातरुगणावृतम् ॥
सर्वर्तुकुसुमोपेतं लतागुल्मोपशोभितम्। नानाजलाशयाधारकूजत्सारससङ्कुलम् ॥
पद्मकह्लारकुमुदविकचोत्पलराजितम्। न जलं तत्र कुसुमपरिहीनं लतादिकम् ॥२८॥
परीत्यवेगात्तत्क्षेत्रंजगामाऽथद्विजोत्तमः। ध्यायन्निरशनःप्राज्ञःप्राप्याऽवन्तींदिनात्यये
दूतैरावेदितं पूर्वं दूरस्थस्याऽऽगतं द्विजाः। श्रुत्वेन्द्रद्युम्नोनृपतिः प्रहर्षं परमं ययौ ॥
तदागमनमाकाङ्क्षन्पूजयित्वा जनार्द्दनम्। विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सार्द्धं तस्थौ संहृष्टमानसः
एतस्मिन्नन्तरे विप्राः स तु विद्यापतिर्द्विजः। प्रावेशिकैर्वेत्रहस्तैर्दौवारिकपुरःसरैः

निर्दिष्टमार्गः पौरैश्चाऽनुमतः कौतुकान्वितैः।
निर्माल्यमालां नीलाख्यमाधवस्य सुशोभनाम् ॥ ३३ ॥
निधाय पाणौ राजाग्रे प्रविवेश त्वरान्वितः।
तं दृष्ट्वा नृपतिः सोऽथ समुत्थाय वरासनात्।
प्रसीद जगदीशेति वदन्नन्तिकमभ्यगात् ॥ ३४ ॥

अद्य मे जीवितं जातं सफलं जन्मकर्मणा। निर्माल्यमालावपुषं यत्पश्यामीहमाधवम्

मालां मुकुन्दशिरसोऽनुपमप्रमोदलाभाधरीकृतसुरद्रुमकान्तगन्धाम्।

अन्धीकृतालिनिचयां पवनप्रसारिगन्धप्रणाशितजगत्कलुषां नमामि ॥ ३६ ॥
यत्पादपङ्कजगलद्रजसोऽनुषङ्गा ब्रह्मादयः परमसम्पदमापुरस्य ।
विष्णोः कलेवरसमुज्ज्वलिताङ्गरागसंसक्तपुष्पनिलयां प्रणतोऽस्मि मालाम् ॥
पद्मांहृत्पद्मवसतिंसपत्नींयाहसत्यसौ । विकस्वरैःसुकुसुमैर्विष्णवङ्कस्थितिगर्विताम्
कुत्रस्थितेयमाहार्षीन्महिमानंस्त्रगुज्ज्वला । याश्रीनिधेःशरीरेभूत्सर्वाङ्गव्यापिनीचिरम्
जय नीलाद्रिशिखरभूषणाघप्रदूषण !। प्रणतार्त्तिहर ! श्रीमँस्त्राहि मां शरणागतम् ॥
इति ब्रुवाणः क्षितिपो बाष्पगद्गदयागिरा । जगामशिरसाभूमिंस्फुरद्रोमाञ्चकञ्चुकः
सोऽपिविद्यापतिर्विप्रःक्षपिताशेषकल्मषः । दिव्यदेहोनृपस्याग्रेध्यायन्माधवमास्थितः
तेजसा सर्वलोकानां पापानिक्षालयन्सुधीः । अनुगृह्णातुदेवस्त्वांनीलाद्रिशिखरालयः
श्रीपतेरियमाज्ञातेमालारूपाप्रकाशिता । द्रष्टुं क्षेत्रोत्तमगतंस्वंसाक्षान्मुक्तिदायकम्
इत्युच्चरन्नरपतेरामुमोच गले स्रजम् । सोऽप्युत्थाय क्षितिपतिर्मालांहृदयलम्बिनीम्
दृष्ट्वा मेने श्रियः कान्तं साक्षाद्धृदयगामिनम् । निधायपाणीशिरसिदरमीलितलोचनः
आनन्दाऽश्रुजलक्लिन्नवदनस्तुष्टुवे हरिम् ॥ ४७ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

जयाऽखिलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारशिल्पकृत् !।
लीलाविश्ववपुर्लोमसङ्ख्यब्रह्माण्डभारभृत् !॥ ४८ ॥
अन्तर्यामिन्नशेषाणां प्रणतार्तिहर! प्रभो । ब्रह्मेन्द्ररुद्रमुकुटकिर्मीरितपदाम्बुज !॥४६॥
दीनानाथविपन्नैकसततत्राणतत्पर !। निर्व्याजकरुणावारिपारावार! परात्पर !॥ ५०॥
त्वदेकशरणं दीनमनादिभ्रमनिर्भरम् । परित्राहि जगन्नाथ भक्ताविरतवत्सल ॥ ५१॥
इति स्तुवन्नरपतिः स्वासने समुपाविशत् । गृहमेधिब्रह्मचारियतिवैखानसैर्वृतः ॥
अष्टादशसु विद्यासु कुशलैर्यज्वभिर्द्विजैः । मौनैःस्थविरभृत्यैश्चसार्द्धंमन्त्रिपुरःसरैः
विद्यापतिं पूजयित्वा बहुमानपुरःसरम् । उपवेश्याऽग्रतः पीठे पृष्ट्वा कुशलमादितः ॥
पुरुषोत्तमक्षेत्रस्य विष्णोर्नीलाश्मवर्ष्मणः । महिमानं स्वरूपं चपप्रच्छाऽवहितोमुदा
ब्राह्मणः क्षत्रियेणाऽसौ पृष्टोऽनुभवमात्मनः । भिल्लद्वीपप्रवेशादिमज्जनान्तं सरित्पतेः

क्षेत्रोत्तमस्य वृत्तान्तंकथयामासविस्तरात् । नीलान्द्रिरोहणंनीलमाधवस्यचदर्शनम्
स्नानं चरौहिणेकुण्डे महिमानंवटस्य च । नृसिंहाद्यष्टशम्भूनांशक्तीनामष्टसंस्थितिम्
रथेनाऽऽक्रमणाद्दृष्टौक्षेत्रस्याऽऽयामविस्तरौ । तत्सर्वं वर्णयामास यथावदनुपूर्वशः
तच्छ्रुत्वा चित्रमतुलं तैर्थिकावेदितं पुरा ।
सम्प्रतीतो हृष्टमनाः पुनस्तं क्षितिपोऽब्रवीत् ॥ ६० ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

श्रुतपूर्वन्तु भगवंस्त्वत्तोऽशेषं सुदुर्लभम् । क्षेत्रोत्तमं द्विजश्रेष्ठ! साम्प्रतं वर्णयस्वमे
नीलेन्द्रमणिमूर्त्तेस्तु विष्णो रूपं यथातथम् ।

विद्यापतिरुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्यां मूर्तिं जगत्पतेः ॥ ६२ ॥
या चर्मचक्षुषा दृष्ट्वा जायते मुक्तिभाजनम् । नीलेन्द्रमणिपाषाणमयी मूर्तिः पुरातनी
यान्वहं ब्रह्मरुद्रेन्द्रपुरोगैरर्चिता सुरैः । आरोपितेयं दिव्या स्रक्पूजायांहि सुपर्वभिः
सेयंन म्लायति नृप न च गन्धेन रिच्यते । दिने बहुतिथे यातेऽपीदृशी स्रग्धरोद्भवा
दिव्योपहारनिर्माल्यभक्षणात्क्षीणकल्मषम् । मांनपश्यसिकिंराजन्नतिमानुषवर्चसम्
सकृदप्यशनाद्यस्य क्षुत्पिपासाबलक्षयाः । न बाधन्ते नृपश्रेष्ठ! दृष्टेनाऽदृष्टकल्पनम् ॥
भुक्तिर्मुक्तिश्च वै राजन्द्वे तत्र युगपत्स्थिते । न जरारोगशोकादि दुःखंतत्रहिविद्यते
यत्र साक्षाज्जगन्नाथः प्रसन्नवदनो विभुः । फुल्लेन्दीवरपत्राक्षः प्रपन्नामृतमुक्तिदः ॥

इति श्रीस्कन्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे श्रीपुरुषोत्तममाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
विद्यापतिनेन्द्रद्युम्नायदिव्यमालावर्णनंनाम नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

दशमोऽध्यायः

विद्यापतिनेन्द्रद्युम्नायभगवतःपुरुषोत्तमस्यस्वरूपवर्णनम्

इन्द्रद्युम्न उवाच

जन्मप्रभृति तत्र त्वं न प्रयातोद्विजोत्तम !। कथश्विद्याद्भवान्दिव्यवृत्तान्तं पुरुषोत्तमे

विद्यापतिरुवाच

तत्र स्थितोऽहं सायाह्ने भगवन्तमुपागमम् ।
तस्मिन्काले दिव्यगन्धो ववौ च शिशिरो मरुत् ॥ २ ॥
उद्यतःसङ्कुलःशब्दःश्रूयतेस्म वियत्पथे । क्रमाद्याहि प्रयाहीति स तु वर्णमयःस्वनः
दिविष्ठानां पतत्पुष्पवृष्ट्याच्छादितपर्वतः समागमोऽभूत्सान्निध्येवैकुण्ठस्यमहीपते
वीणावेणुमृदङ्गानांचर्चरीणाञ्चनिःस्वनः । अभूतपूर्वस्तत्राऽऽसीद्दिव्यगानविमिश्रितः
सहस्रमुपचाराणां प्रीतये परमेशितुः । देवैः समर्पितं तत्र मनुष्याऽदृष्टपूर्वकम् ॥ ६ ॥
सम्पूज्यविधिवद्देवंकरमात्रोपलक्षिताः । जयपूर्वैश्च तं स्तोत्रैः सन्तोष्य मधुसूदनम्
यथागतन्ते त्रिदशाः प्रययुस्त्रिदशालयम् । तेषु यातेषु शबरः सखा विश्वावसुर्मम
दिव्योपहारभोज्यानिमाल्यं चेदं ददौ मम । अनर्घ्यमेतदम्लानं श्रीराज्यसुखदायकम्
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नंयोग्यंतेनाऽऽहृतंमया । शृणुष्वतस्यसंस्थानंविष्णोर्यत्क्षेत्रमुत्तमम्
अपूर्वशिल्पनैपुण्यं रूपं चाऽस्य मनोहरम् ।
न भूमिजन्मना पुंसा शक्यते गदितुं हि तत् ॥ ११ ॥
त्वद्भाग्यपौरुषाभ्यां तल्लक्षितं कथयामि ते । समन्ताद्गहनाकीर्णं नीलाद्रिनाभिकम्
आयामविस्तृतिभ्यां च विख्यातं क्रोशपञ्चकम् ।
तीर्थराजस्य वेलायां स्वर्णवालुकयावृतम् ॥ १३ ॥
अद्रेःशृङ्गे महानुच्चःकल्पस्थायीवटोमहान् । क्रोशायतः पुष्पफलवर्जितःपल्लवोज्ज्वलः
सूर्यापक्रमणे तस्य छायां नापक्रमेत वै । तस्य पश्चात्प्रदेशेहिकुण्डंरौहिणसञ्ज्ञकम्

जलोद्गमाञ्चीलहृषदारोहण विभूषितम् । बहिः स्फटिकवेदीभिश्चतुर्दिक्षु परीवृतम् ॥
अघसङ्घातहारीभिरद्भिः पूर्णं मनोरमम् । तत्पूर्ववेदिकामध्ये न्यग्रोधच्छायशीतले ॥
इन्द्रनीलमयो देव आस्ते चक्रगदाधरः । एकाशीत्यङ्गुलमितःस्वर्णपद्मोपरि स्थितः
अष्टमीचन्द्रशकलशोभाविजयि भालभूः । स्मेरेन्दीवरयुगमश्रीधिक्कारोद्यतलोचनः ॥
आननामृतभानूद्यत्सन्तापत्रयमोचनः । नासापुटद्वयोद्भासितिलपुष्पप्रशोभनः ॥ २० ॥
वपुषोऽशममयत्वेऽपिसुस्मितस्नपिताधरः । हाससम्फुल्लगण्डाभ्यां रुचिरश्चिबुकंहनुः
अनन्यपूर्वघटितं सृक्किणीयुगमञ्जसा । हासनिम्नाधरौ गण्डौ चिबुकं सृक्किणी शुभे
बहन्निदर्शनं देवो विश्वकर्मादि शिल्पिनाम् । मकरास्यकर्णभूषाशोभिश्रुतियुगेन सः
गुरुभार्गवयोर्मध्ये पूर्णचन्द्रोपहासकः । ग्रैवेयशोभाजनककण्ठदेशेन पश्यताम् ॥२४॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य मुक्ताजन्माभिशङ्ककृत् । पीनायतस्कन्धयुगजानुदीर्घचतुर्भुजः ॥
स्वच्छनिर्मलहारोपशोभकोरःस्थलोविभुः । धत्तेचतुर्दशजगद्दिव्यकौस्तुभविम्बितम्
निम्ननाभिह्रदाविष्टतनुरोमालिमञ्जुलः । हारं त्रिवलिमध्येन स्थाणुत्वपरिणामकः
सुरत्नमेखलादाम्ना किङ्किणीमौक्तिकस्रजा । जगल्लावण्यपुटके स्फिचौदेवस्यशोभतः
जघनालम्बिमुक्तास्रक्पीतचैलोपशोभितम् । जङ्घास्तम्भयुगंमोक्षमाङ्गल्यतोरणाश्रयम्
वृत्तानुपूर्वजानुभ्यां मालया प्रपदीनया । रत्नाढ्यवलयाभ्यां च शोभेते चरणौविभोः
हारकङ्कणकेयूरमुकुटाद्यैरलङ्कृतम् । ज्ञानाऽहङ्कारकैश्वर्यशब्दब्रह्मणि केशवः ॥३१ ॥
चक्रपद्मगदाशङ्खे परिणामानि धारयन् । सर्वाशाद्योतको देवो नीलाद्रेरुपरि स्थितः
भक्त्याप्रणम्यदृष्ट्वाऽयंदेहबन्धात्प्रमुच्यते । वामपार्श्वगतालक्ष्मीराश्लिष्टापद्मपाणिना
वल्लकीवादनपरा भगवन्मुखलोचना । सर्वलावण्यवसतिः सर्वालङ्कारभूषिता ॥३४॥
तावपश्यं हि जगतः पितरावचलस्थितौ । तूष्णींभूतौस्मेरदृशाऽनुगृह्णन्तौचपश्यतः
सजीवौ तावबुधं भो दीनानुग्रहकारणात् । छत्रीभूतफणावृन्दः शेषःपश्चादवस्थितः
अग्रे व्यवस्थितं दृष्टं वपुर्बिभ्रत्सुदर्शनम् । कृताञ्जलिपुटं तस्य पश्चाद्गरुडमास्थितम्
एवमद्भुतरूपन्तं दृष्ट्वा साक्षाच्छ्रियः पतिम् । चेतो रज्जुभिराकृष्टमिव तत्रैव धावति ॥
अनेकजन्मसाहस्रैः सुकर्माण्यर्जितानि चेत् ।

युगपत्परिपक्कानि यस्याऽसौ तं हि पश्यति ॥ ३३ ॥

तीर्थस्नानतपोदानदेवयज्ञव्रतैरपि । नाऽलमालोकितुं मर्त्यस्तादृशं पुरुषोत्तमम् ॥४०॥

ये नीलमूर्तिं विमलाम्बराभं ध्यायन्ति विष्णुं पुरुषोत्तमस्थम् ।
ते क्षीणबन्धाः प्रविशन्ति विष्णोः पुरं हि यत्प्राप्य न शोचतीह ॥ ४१ ॥
विद्याभिरष्टादशभिः प्रणीतं नानाविधं कर्मफलं नृणां यत् ।
एकत्र तत्सर्वममुष्य विष्णोः सन्दर्शनस्यैति शतांशमानम् ॥ ४२ ॥
किमत्र वाच्यं त्वधिकं क्षितीन्द्र! पुंसोमतिर्यावदुपैति कामान् ।
लभेत नीलाद्रिपतिं प्रणम्य ततोऽधिकं क्षेत्रभुवो महिम्ना ॥ ४३ ॥
स एव दाता क्रतुभिः स यष्टा सत्यप्रवक्ता स तु धर्मशीलः ।
सर्वैर्गुणैः सर्वभवैर्वरिष्ठो नीलाद्रिनाथः खलु येन दृष्टः ॥ ४४ ॥

तत्र ये सेवकाः सन्तिमाधवस्यजगत्पतेः । तेभ्यःसकाशान्माहात्म्यमिदंज्ञातंमयानृप तस्मिन्परम्परायातमादिसृष्टेः पुरातनम् । प्रसिद्धमिदमाख्यानंश्रुत्वातत्राऽऽगतोह्यहम् त्वदाज्ञया तत्र गत्वा दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् । निवेदितं ते राजेन्द्र!यथेच्छसितथा कुरु

इन्द्रद्युम्न उवाच

आप्तवाक्याद्भगवतः श्रुत्वा रूपमघापहम् ।
कृतकृत्योऽस्मि भगवन्दिव्यनिर्माल्यसङ्गमात् ॥ ४८ ॥

बहुजन्मस्वर्जितानि क्षीणानि दुरितानि मे । अधिकारी त्वहंजातोदर्शने श्रीपतेरिह सर्वात्मनाऽहं यास्यामि राज्येनसुसमृद्धिना । तत्रावासंकरिष्यामिपुरदुर्गाणिचैवहि क्रतुना हयमेधेन यक्ष्ये प्रीत्यै मुरद्विषः । शतोपचारैः श्रीनाथं पूजयिष्ये दिनेदिने ॥ व्रतोपवासनियमैः प्रीणयिष्ये जगद्गुरुम् । वाक्यामृतेन सन्तप्तं यथामामभिषेक्ष्यति दीनानुकम्पीभगवान्साक्षान्नारायणो विभुः । एवंसश्रद्धयाभक्त्यासंस्तुतेयावदीश्वरम् नारदस्तत्र सम्प्राप्तो भुवनालोककौतुकी । तमायान्तमृषिंदृष्ट्वावैष्णवाग्र्यंविधेःसुतम् आशशंस स्वकार्यस्यसिद्धिंनरपतिस्तदा । उत्थायसहसाविप्राःपाद्यार्घ्याचमनीयकैः

वरासनस्थं प्रणतः प्रोवाचेदं कृताञ्जलिः ॥ ५५ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

अद्य मे सफला यज्ञा दानमध्ययनं तपः ॥ ५६ ॥

यन्मे गृहं समागच्छद् द्वितीयाब्रह्मणस्तनुः । कृतार्थो यद्यपि मुने आगमानुग्रहात्तव तथाऽपि त्वत्प्रसादायकिमाज्ञां करवाणिते । किम्प्रयोजनमुद्दिश्यभवनंमेपवित्रितम्

जैमिनिरुवाच

तच्छ्रुत्वा नृपतेर्वाक्यं भक्तिप्रश्रयकोमलम् । उवाचब्रह्मणः पुत्रः स्मितपूर्वंमहीपतिम्

नारद उवाच

इन्द्रद्युम्न! नृपश्रेष्ठ! विमलैस्त्वद्गुणोत्करैः । प्रीणितादेवतासिद्धाःमुनयोब्रह्मणासह स्वप्रतिष्ठा पृथग्योग्यागुणाएकैकशस्तव । ब्रह्मणःसदनेस्थित्यैपर्याप्तास्तुसमीहिताः अवतीर्णो नरं द्रष्टुं तिष्ठन्तं बदराश्रमे । तद्ध्यानावसरेज्ञातो व्यवसायस्तवेदृशः ॥ साधुव्यवसितं राजन्याऽभूत्ते बुद्धिरीदृशी । सहस्रजन्मस्वभ्यासाद्भक्तिर्भवति भूपते नीलाचलगुहावासे माधवे जगतां धवे । पितामहो महाप्राज्ञो यमाराध्य जगत्पतिम् विनिर्ममे सृष्टिमिमां लेभे पैतामहं पदम् । तदन्वयप्रसूतोऽसि युक्ता ते भक्तिरीदृशी चतुर्वर्गफलाभक्तिर्विष्णौ नाऽल्पतपःफलम् । अनाद्यविद्यासुदृढपञ्चक्लेशविवर्द्धिनी एकैवेयं विष्णुभक्तिस्तदुच्छेदाय जायते । भवारण्ये प्रतिपदं दुःखसङ्कटसङ्कुले ॥ नराणां भ्रमतां विष्णुभक्तिरेकासुखप्रदा । निरालम्बेद्वन्द्ववातप्रोद्यतेऽस्मिन्सुदुस्तरे

निमग्नानां भवाम्भोधौ विष्णुभक्तिस्तरिः स्मृता ।
आश्रित्यैकां भगवतीं विष्णुभक्तिं तु मातरम् ॥ ६६ ॥
सन्तः सन्तुष्टमनसो न तु शोचन्ति जातुचित् ।
विष्णुभक्तिसुधापानसंहृष्टानां महात्मनाम् ॥ ७० ॥
ब्राह्म्यं पदं स्वल्पलाभो भाजनानां विमुक्तये ।
त्रिविधो योंऽहसां राशिः सुमहाञ्जन्मिनां नृप ! ॥ ७१ ॥

विष्णुभक्तिमहादाववह्नौ स शलभायते । प्रयागगङ्गाप्रमुखतीर्थानि च तपांसि च अश्वमेधः क्रतुवरो दानानि सुमहान्ति च । व्रतोपवासनियमाःसहस्राण्यर्जिताअपि

समूह एषामेकत्र गुणितः कोटिकोटिभिः ।
विष्णुभक्तेः सहस्रांशसमोऽसौ न हि कीर्तितः ॥ ७४ ॥

जैमिनिरुवाच

विष्णुभक्तेस्तु माहात्म्यं श्रुत्वा ब्रह्मर्षिणोदितम् ।
विष्णुभक्तेः स्वरूपं हि ज्ञातुकामः क्षितीश्वरः ॥ ७५ ॥
नारदं पुनराहेदं वाक्यं सत्कारयुक्तिमान् ॥ ७६ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

महिमाविष्णुभक्तेस्तुसाधुप्रोक्तोमहामुने । तस्याः स्वरूपजिज्ञासाचिरान्मेहृदि वर्त्तते
लक्षणंवर्णयेदानीं भक्तेर्वैष्णवपुङ्गव । त्वदन्यो न हि वक्ता स्याद्विज्ञातो मे महीतले

नारद उवाच

साधुराजंस्त्वया पृष्टं भक्तिलक्षणमुत्तमम् । कथयिष्ये यथार्थंत्वांभक्तिभाजनमुत्तमम्
अपात्रे न हिवाच्येयंनरेऽन्धेमलिनान्तरे । शृणुष्वाऽवहितोराजन्प्रोच्यमानांमयाऽनघ
सामान्यतो विशेषाच्च विष्णोर्भक्तिं सनातनीम् ।
अत्यन्तसुखसम्प्राप्तौ विच्छेदे दुःखसन्ततेः ॥ ८१ ॥
हेतुरेकोऽयमेवेति संश्रयाद्भक्तिरुच्यते । त्रिधा सा गुणभेदेन तुरीयानिर्गुणा मता ॥
कामक्रोधाभिभूतानां दृष्ट्वा याऽन्यं न पश्यताम् ।
लब्धये चाऽभिचाराय भक्तिःस्यान्नृप तामसी ॥ ८३ ॥
यशसेचाऽतिरिक्तायपरस्यस्पर्द्धयापिवा । प्रसङ्गात्परलोकायभक्तिःसाराजसीस्मृता
आमुष्मिकंस्थिरतरं दृष्ट्वाभावान्विनश्वरान् । पश्यताऽऽश्रमवर्णोक्तान्धर्मान्नैवजिहासता
आत्मज्ञानाय या भक्तिः क्रियते सा तु सात्त्विकी ।
जगच्चेदं जगन्नाथो नाऽन्यं चाऽपि च कारणम् ॥ ८६ ॥
अहं च नततोभिन्नोमत्तोऽसौनपृथक्स्थितः । हीनंबहिरुपाधीनांप्रेमोत्कर्षेणभावनम्
दुर्लभा भक्तिरेषा हि मुक्त्यैऽद्वैतसञ्ज्ञिता ।
सात्त्विक्या ब्रह्मणः स्थानं राजस्या शक्रलोकताम् ॥ ८८ ॥

प्रयान्ति भुक्त्वा भोगान्हि तामस्यापितृलोकताम् ।
पुनरागत्य भूर्लोकं भक्तिं तां वैपरीत्यतः ॥ ८९ ॥
तामसो राजसीं कुर्याद्राजसः सात्त्विकीं तथा ।
सात्त्विको मुक्तिमाप्नोति कृत्वा चाऽद्वैतभावनाम् ॥ ९० ॥
एकामपि समाश्रित्य क्रमान्मुक्तिपथं व्रजेत् ।
विष्णुभक्तिविहीनस्य श्रौतस्मार्ताश्च याः क्रियाः ॥ ९१ ॥
प्रायश्चित्तादिकंतीर्थयात्राकृच्छ्रादिकंतपः । कुलेप्रसूतिःशिल्पानिसर्वंलौकिकभूषणम्
कायक्लेशः फलं तेषां स्वैरिणीव्यभिचारवत् ।
कुलाचारविहीनोऽपि दृढभक्तिर्जितेन्द्रियः ॥ ९३ ॥
प्रशस्यः सर्वलोकानांन त्वष्टादशविद्यकः । भक्तिहीनोनृपश्रेष्ठ! सज्जातिर्धार्मिकस्तथा
नाऽल्पभाग्यस्य पुंसो हि विष्णौ भक्तिः प्रजायते ।
यां तु सम्पाद्य यत्नेन कृतकृत्यो न सीदति ॥ ९५ ॥
यया वेत्तिजगन्नाथंसाविद्यापरिकीर्तिता । येन प्रीणाति भगवांस्तत्कर्माशुभनाशनम्
विष्णुभक्तश्च सम्प्रोक्तस्ताभ्यांयुक्तोदृढव्रतः । यत्पादपांसुनाविश्वं पूयतेसचराचरम्
सृष्टिस्थितिविनाशानां स्वेच्छया प्रभवत्यसौ ।
किम्पुनः क्षुद्रकामानां भूमिस्वर्गादिसम्पदाम् ॥ ९८ ॥
वासुदेवस्यभक्तस्यनभेदोविद्यतेऽनयोः । वासुदेवस्य ये भक्तास्तेषांवक्ष्यामिलक्षणम्
प्रशान्तचित्ताःसर्वेषांसौम्याःकामजितेन्द्रियाः । कर्मणामनसावाचापरद्रोहमनिच्छवः
दयाऽऽर्द्रमनसो नित्यं स्तेयहिंसापराङ्मुखाः । गुणेषु परकार्येषु पक्षपातमुदान्विताः
सदाचारावदाताश्च परोत्सवनिजोत्सवाः । पश्यन्तः सर्वभूतस्थं वासुदेवममत्सराः
दीनानुकम्पिनो नित्यं भृशंपरहितैषिणः । राजोपचारपूजायां लालनाः स्वकुमारवत्
कृष्णसर्पादिव भयं बाह्ये परिचरन्ति ते । विषयेष्वविवेकानां या प्रीतिरुपजायते ॥
विनश्यतेतुतांप्रीतिंशतकोटिगुणांहरौ । नित्यकर्तव्यताबुद्ध्यायजन्तः शङ्करादिकान्
विष्णुस्वरूपान्ध्यायन्ति भक्त्या पितृगणेष्वपि ।

विष्णोरन्यं न पश्यन्ति विष्णुं नान्यत्पृथग्गतम् ॥ १०६ ॥
पार्थक्यं न च पार्थक्यं समष्टिव्यष्टिरूपिणः ।
जगन्नाथ! तवाऽस्मीति दासस्त्वं चाऽस्मि नो पृथक् ॥ १०७ ॥
अन्तर्यामी यदा देवः सर्वेषां हृदि संस्थितः ।
सेव्यो वा सेवको वाऽपि त्वत्तो नान्योऽस्ति कश्चन ॥ १०८ ॥
इति भावनया कृतावधानाः प्रणमन्तः सततञ्च कीर्त्तयन्तः ।
हरिमब्जजवन्द्यपादपद्मं प्रभजन्तस्तृणवज्जगज्जनेषु ॥ १०९ ॥
उपकृतिकुशला जगत्स्वजस्रं परकुशलानि निजानि मन्यमानाः ।
अपि परपरिभावने दयार्द्राः शिवमनसः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥११०॥
दृषदि परधने च लोष्टखण्डे परवनितासु च कूटशाल्मलीषु ।
सखिरिपुसहजेषु बन्धुवर्गे सममतयः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ १११ ॥
गुणगणसुमुखाः परस्य मर्मच्छदनपराः परिणामसौख्यदा हि ।
भगवतिसततं प्रदत्तचित्ताः प्रियवचसःखलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ ११२ ॥
स्फुटमधुरपदं हि कंसहन्तुः कलुषमुषं शुभनाम चाऽऽमनन्तः ।
जयजयपरिघोषणां रटन्तः किमु विभवाः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ ११३ ॥
हरिचरणसरोजयुग्मचित्ता जडिमधियः सुखदुःखसाम्यरूपाः ।
अपचितिचतुरा हरौ निजात्मनतवचसः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ ११४ ॥
रथचरणगदाऽब्जशङ्खमुद्राकृतितिलकाङ्कितबाहुमूलमध्याः ।
मुररिपुचरणप्रणामधूलीधृतकवचाः खलु वैष्णवा जयन्ति ॥ ११५ ॥
मुरजिदपघनापकृष्टगन्धोत्तमतुलसीदलमाल्यचन्दनैर्ये ।
वरयितुमिव मुक्तिमात्तभूषाकृतिरुचिराः खलु वैष्णवा जयन्ति ॥ ११६ ॥
विगलितमदमानशुद्धचित्ताः प्रसभविनश्यदहङ्कृतिप्रशान्ताः ।
नरहरिममरार्तबन्धुमिष्ट्वा क्षपितशुचः खलु वैष्णवा जयन्ति ॥ ११७ ॥
भगवति सततं प्रभक्तिभाजां शुभचरितं तव लक्ष्म नोऽभ्यधायि ।

श्रुतिपथमवतीर्णमाऽऽशु पुंसां हरति मलं चिरसञ्चितं यदेतत् ॥ ११८ ॥
न हि धनमऽपि मृग्यते कदाचिन्न खलु शरीरजखेदसम्प्रयोगः ।
मृदुलघुवचसाभिधानकीर्ति भजनमहं तव दास्य एव चिन्ता ॥ ११९ ॥
शुभचरितमपि द्विषन्ति पुंसां स्वयमिह दुश्चरितानुबन्धचित्ताः ।
महदकुशलमप्यवाप्य सुस्था भगरसरसिका अवैष्णवास्ते ॥१२० ॥
परमसुखपदं हृदम्बुजस्थं क्षणमपि नाऽनुसजन्ति मत्तभावाः ।
वितथवचनजालकैरजस्रं पिदधति नाम हरेरवैष्णवास्ते ॥ १२१ ॥
परयुवतिधनेषु नित्यलुब्धाः कृपणधियो निजकुक्षिभारपूर्णाः ।
नियतपरमहत्त्वमन्यमाना नरपशवः खलु विष्णुभक्तिहीनाः ॥ १२२ ॥
अनवरतमनार्यसङ्गरक्ताः परपरिभावकहिंसकाऽतिरौद्राः ।
नरहरिचरणस्मृतौविरक्ता नरमलिनाः खलु दूरतो हि वर्ज्याः ॥ १२३ ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
नारदेनेन्द्रद्युम्नायभगवद्भक्तिवर्णनंनामदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

इन्द्रद्युम्नस्यनारदेनसहपुरुषोत्तमक्षेत्रगमनार्थम्परामर्शवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

नारदाद्ब्रह्मणः पुत्राद्भगवद्भक्तिमुत्तमाम् । श्रुत्वेत्थं परमप्रीतइन्द्रद्युम्नोऽप्युवाचतम् ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

साधुसङ्गस्तु विद्वद्भिर्भवव्याधिविनाशनः । ममोपदिष्टोभगवन्सोऽभूत्साम्प्रतमेवमे
येन साक्षात्कृतो विष्णुः परमात्मा परात्परः ।

स त्वं यन्मन्दिरायातस्त्वदन्यः साधुरत्र कः ॥ ३ ॥
त्वत्सन्निधानाद्भगवंस्तमो मे नाशमभ्यगात् । यन्मेत्वरयतेचित्तमर्चितुंनीलमाधवम्
वेत्सि ब्रह्माण्डवृत्तान्तं पर्यटन्सार्वलौकिकः ।
तदावां रथमास्थाय पश्यावो नीलमाधवम् ॥ ५ ॥
पुरुषोत्तमसञ्ज्ञस्यक्षेत्रस्याऽलङ्कृतंशुभम् । तत्रतीर्थानिसन्तीतिबहुभिःकथितानिमे
त्वद्वाक्याद्यदि जानामि भवेयुः सफलानि मे ॥ ६ ॥

नारद उवाच

हन्त ते दर्शयिष्यामिक्षेत्रंक्षेत्रस्थितानि च । तीर्थानिशक्तिशम्भूंश्चक्षेत्रमाहात्म्यमेवच
साक्षाद् द्रक्ष्यसि देवेशं भक्तस्याऽऽत्मसमर्पकम् ।
तवाऽनुग्रहतः शीघ्रं चतुर्द्धा सम्व्यवस्थितम् ॥ ८ ॥
यस्यसन्दर्शनान्मर्त्या जायतेभक्तिभाजनम् । एवं कथान्तेतौप्रीतावहःकृत्यंसमाप्यच
यात्राऽनुकूलं निर्णीय पञ्चम्यां बुधवासरे । ज्येष्ठकृष्णेतरे पक्षे पुष्यर्क्षे लग्न उत्तमे॥
एकत्र शयितौ रात्रिं निन्यतुर्नृपनारदौ ॥ १० ॥
ततः प्रभाते विमलइन्द्रद्युम्नो नृपोत्तमः । घोषणां कारयामास राज्यस्यसहबन्धुभिः
यथाविभवतः सैन्यैर्नीलाद्रिगमनम्प्रति । यावज्जीवंतत्रवासं करिष्यामोविनिश्चितम्
यावृत्तिःकल्पितायस्यसतयातत्रजीवतु । राजानःसावरोधाश्चसामात्याःसपरिच्छदाः
रथैर्गजैस्तुरङ्गैश्च कोषैः सह पदातिभिः ॥ १४ ॥
व्रजन्तु सज्जितास्तत्र ब्राह्मणाः साऽग्निहोत्रिणः ।
वणिजः सह भाण्डैश्च सपण्याः पण्यजीविनः ॥ १५ ॥
राष्ट्रकर्मणिनिष्णाताःकुशलाराजवर्त्मसु । ज्योतिर्विदोनृत्यविदोदण्डनीतौप्रवीणकाः
नृत्यगायनवादित्रचतुर्विधसुबुद्धयः । गजवाजिनराणाञ्च भैषज्ये शास्त्रउत्तमे ॥१७
कुशला दृष्टकर्माणो विद्यास्वष्टादशस्वपि । उपाङ्गविद्यासु तथा कुहकार्थकुतूहलाः ॥
घाटसाहसिकाश्चोरास्तथान्येपश्यतोहराः । विचित्रकथनाजीवाश्चाटुकाराश्चमागधाः
शास्त्रोपजीविनश्चैवतथाऽन्येशल्यहारकाः द्यूतकाराश्च पुंश्चल्योवेश्यावेशानुगाविटाः

कृषीवलाश्च गोमेषच्छागोष्ट्रखररक्षकाः । शकुन्तपालाश्च कपिव्याघ्रशार्दूलरक्षकाः ॥
आहितुण्डिकगोरक्ष्यशबरा म्लेच्छजातयः ॥२२ ॥
अन्ये च ये मालवदेशजाता आज्ञाम्मदीयामनुपालयन्ति ।
ते यान्तु सर्वे वसतौ हि नीलाचले यथा स्वं कृतवास्तुभागाः ॥ २३ ॥
एवमाज्ञाप्य नृपतिर्यात्रायां च कृतक्षणः । नारदेन समागम्य दैवज्ञमिदमाह सः ॥२४
साम्वत्सरमुहूर्त्तं मे निर्णीतं ते यथा पुरा । तावन्माङ्गलिकं वस्तुजातं सम्यगुपानय
पुरोहितमतेनाऽस्मिन्क्षणेयावद्भिमृग्यते । तेनाऽऽदिष्टःस गणकः पुरोहितसहायवान्
आजहार समस्तानि माङ्गल्यानि द्विजोत्तमाः ।
अत्रान्तरे स राजर्षिर्दिव्यसिंहासनस्थितः ॥ २७ ॥
यात्राभिषेकमाङ्गल्यं विप्रैःप्रागनुभावितम् । श्रीसूक्तवह्निसूक्ताभ्यां सूक्तेनाऽब्दैवतेनच
पावमान्याब्धिसूक्तेनपृथङ्माङ्गल्यवर्द्धकैः । तीर्थाद्भिरौषधीभिश्चसर्वगन्धैःपृथक्पृथक्
अभिषिक्तस्ततो राजा चीनांशुकहृताम्भसा । रराज वपुषा दीप्तो निर्धूमःपावकोयथा
आमुक्तशुक्लवसनःस्वाचान्तःसपवित्रकः । नान्दीमुखान्पितृगणान्पूजयित्वायथाविधि
जयाराष्ट्रभृतो हुत्वा गणहोमांश्च यत्नतः । शङ्खध्वनिसुगन्धाढ्यं श्वेतवर्णं विधूमकम्
वह्निं प्रदक्षिणं चक्रे दक्षिणावर्त्तगार्चिषा । साक्षात्कारेण ददतं जयं राज्ञे जयार्थिने ॥
नवग्रहमखान्ते च ग्रहकुम्भेनसेवितः । ग्रहाणांदौष्ट्यनाशायसौस्थ्यस्याऽपिविवृद्धये
ज्योतिःशास्त्रोदितैर्मन्त्रैर्दैवज्ञविधिचोदितैः । ततो माङ्गल्यनेपथ्यविधानमुपचक्रमे ॥
चीनांशुकप्रावरणे विधाय कवचं निजम् । शिरोवेष्टनकं शुभ्रं सुरत्नमुकुटोज्ज्वलम् ॥
सावतंसे श्रुतियुगे रत्नकुण्डलभूषिते । ग्रैवेयकं महार्घं तु हारं तरलभूषितम् ॥ ३७॥
दधाराऽथ नृपश्रेष्ठः केयूराङ्गदमुद्रिकाः । मध्येन त्रिवलीसक्तं स्वर्णसूत्रं त्रिवृद्दधौ ॥
हिरण्यकिङ्किणीयुक्तमुक्तातोरणमालिकम् । नानारत्नैःसुघटितांदधाराऽथसुमेखलाम्
अनर्घ्ये पादकटके पादयोः संन्यवेशत् । सम्मुखादर्शिताऽऽदर्शेददृशे स्वं विभूषितम्
मङ्गलारोपणार्थाय हैमपीठमुपाविशत् । प्राङ्मुखः श्रीधरं देवं संस्मरन्मधुसूदनम् ॥
मङ्गलायतनं विष्णुं सर्वमाङ्गल्यकारणम् । स्मरणादस्य नश्यन्ति पातकानिबहून्यपि

सौमन्यस्यामथो मालामार्त्तवीं गन्धवर्णिताम् ।
दधार प्रथमं राजा मन्त्रितां स्वपुरोधसा ॥ ४३ ॥

मृदं दीपं फलं दूर्वादधिगोरोचनांततः । मन्त्राभिमन्त्रितान्सर्वान्सिद्धार्थैरभिरक्षितः
आत्मानं ददृशे राजा सौरभेये हविष्यथ । मुकुरे मन्त्रिते पश्चात्स्वं दृष्ट्वा नृपकेसरी
बह्वृचैः शान्तिघोषेणसमुदीर्णशुभायतिः । याजुष्कैःपथिसूक्तेनव्रजन्मार्गेऽभिरक्षितः
पौराणैर्मङ्गलैर्वाक्यैः कृतवीर्यधृतिर्नृपः । मागधैः स्तुतिपाठेन प्रादुर्भूतपराक्रमः ॥४७
पारिजातहरं सत्यासहितं गरुडध्वजम् । ध्यायन्हृत्पङ्कजे राजा दक्षिणं पादमुद्दधौ
प्रदक्षिणीकृत्य मुनिं नारदं पुरतः स्थितम् । मध्यद्वारमुपागच्छद्वेत्रपाणिभिरावृतः ॥
आदिष्टपदमार्गोऽसावग्निहोत्रपुरःसरः । तत्राऽपश्यत्स्थितान्विप्रानात्मनोदक्षिणेनवै

माङ्गल्यसूक्तं पठतः शुभ्राभान्पाण्डुरांऽशुकान् ।
लाजाः सपुष्पा राजाऽग्रे क्षिपतः शंसतः शुभम् ॥ ५१ ॥

वामपार्श्वस्थिता वेश्याश्चामरव्यग्रपाणयः । शुभ्रालङ्कारवसनाः स्मेरपद्मानना: शुभाः
ब्राह्मणान्पूजयामास भक्तिनम्रोद्विजोत्तमाः !। वस्त्राऽलङ्कारमाल्यैश्च सुगन्धैरनुलेपनैः

तोषयामास तान्विप्रान्भगवद्बुद्धिभावितान् ।
वेश्याभ्यो मागधेभ्यश्च दीनानाथेभ्य एव च ॥ ५४ ॥
राजानुमत्या सचिवो यथार्हं प्रददौ धनम् ।
श्वेतान्पारावतान्हंसाञ्छ्वेताश्वं श्वेतकुञ्जरम् ॥ ५५ ॥

सचूतपल्लवं श्वेतमालाफलविभूषितम् । कदलीकाण्डसन्नद्धतोटणाधःस्थितं नृपः ॥
पूर्णकुम्भं स पश्यन्वै मङ्गलानि बहून्यपि । सितातपत्रेण शिरःप्रदेशे वारितातपः ॥
युगपत्पूर्यमाणैस्तुकम्बुभिःशतसङ्ख्यकैः । सम्मिश्रितानिशुश्राववादित्राणिबहूनिसः
तथा मङ्गलगीतानि जयशब्दांश्च भूपतिः । ततो विवेश प्रासादं नृसिंहमवलोकितुम्
यं स्मृत्वाजायतेमर्त्यःसर्वकल्याणभाजनम् । दृष्ट्वासदूरान्नृहरिंदिव्यसिंहासनस्थितम्
प्रणम्य साष्टावयवंसन्तोष्योपनिषद्गिरा । दक्षपार्श्वस्थितांदुर्गांसर्वदुर्गतिमोचिनीम्
ववन्दे चरणाभ्याशे पश्यन्तीं कृपया नृपः । ततः पुरोधा देवाङ्गादवरोप्य शुभांस्रजम्

आसञ्जयामास गले सुगन्धेनाऽन्वलेपयत् । नीराजयामास राज्ञः शिरश्चावेष्टयन्मुदा
पुनः प्रदक्षिणीकृत्य तौ देवौ नृपसत्तमः । शिबिकायां समारोप्य प्रतस्थेचपुरस्कृतौ
प्रादुर्भूय बहिर्द्वारे रथं दृष्ट्वा सुसज्जितम् । तुरङ्गैर्वातजवैर्दशभिः परयोजितम् ॥६४
प्रदक्षिणीकृत्य नृपो नारदेन समाविशत् । ढक्कामृदङ्गनिःसाणभेरीपणवगोमुखाः ॥

मधुरीचर्चरीशङ्खा अवाद्यन्त सहस्रशः ।
स्यन्दनाः कोटिशस्तत्र नृपाणामनुजीविनाम् ॥ ६६ ॥

चकाशिरे श्रेणिकृता इन्द्रद्युम्नरथाभितः । नानाप्रहरणोपेताः पताकाभिरलङ्कृताः ॥

ध्वजोच्छ्रिताः स्वर्णरौप्यैः किङ्किणीजालदर्पणैः ।
यन्त्रैर्नानाविधैर्युक्ता गम्भीरस्निग्धनिःस्वनाः ॥ ६८ ॥

पदातीनां कुञ्जराणांहयानां वातरंहसाम् । पत्तिसंस्फोटनैर्हस्तिबृंहितैर्हयहेषितैः ॥
बहुलै रथनिर्घोषैर्मिश्रितावाद्यनिःस्वनाः । युगान्तार्णवनिस्वानतुल्याः शुश्रुविरे जनैः

तस्मिन्क्षणे पौरजनाः स्वस्वसम्भारसज्जिताः ।
अश्वकै रासभैरुष्ट्रै र्वाहकैः प्रतितस्थिरे ॥ ७१ ॥

आन्दोलिकाश्च पल्यङ्काःकोटिशश्चतुरङ्गकाः । श्रेणीभूताश्चदृश्यन्तेराज्ञप्रस्थानसङ्कुले
राजावरोधाःशतशो वृतावर्षवरैस्ततः । नानायानसमारूढाःपालिताश्चाऽधिकारिभिः
महासैन्यैश्चसंरुद्धा राजागाराद्विनिर्ययुः । यज्वानश्चाग्निहोत्राणिशम्यारूढानिवृन्दशः
शकटेषु समारोप्य सपत्नीकाः प्रतस्थिरे । तथा पुस्तकभारांश्चदेवतार्चाकरण्डकान्
इध्मबर्हिकुशान्पात्रीः सम्भारान्होमसम्भृतान् । वाहयामासुरन्यैश्चशकटावाहकद्विजैः
सामन्तामात्यभृत्याश्चपुरोधाऋत्विजश्च ये । राज्ञः प्रकृतदासाश्चउपचारनियोगिनः
सर्वोपचारसम्भारानासतेऽन्ये प्रयायिनः । कोषागारनियुक्ताश्च कोषजातमशेषतः ॥
समादाय ययुस्तूर्णं राज्ञोऽवसरसेवकाः । मालाकारादयः सर्वे पण्यजीवादयस्तथा
स्वंस्वं पण्यं समादाय ययूराजनियोगिनः । श्रेष्ठश्रेण्यादयः सर्वे पुरखर्वटवासिभिः
समं विनिर्ययुः स्वस्वव्यवहारविलासकाः । इन्द्रद्युम्नस्यनृपतेर्यात्रासमयवादितान्
भेरीमृदङ्गपटहान्व्यश्नुवानान्दिगन्तरम् । श्रुत्वा जनपदावासिजनाः सर्वेससम्भ्रमाः

राजाज्ञांमूर्ध्निसम्मान्यनिर्गतानीलपर्वतम् । यस्ययश्चऋजुःपन्थाःसचतेनैवजग्मिवान्
न राजमार्गंप्रजवाद्व्यमृग्यन्तनृपाज्ञया । नीलाद्रिप्राप्तिमार्गेणदुर्गमेणाऽपि ते ययुः ॥
इन्द्रद्युम्नोऽपिराजेन्द्रः समस्तपुरवासिभिः । चतुरङ्गानीकिनीभिः सहर्षाभिश्चवेष्टितः
श्रेणीभूतक्षितिपतिस्यन्दनावलिमध्यगे । रथे रराज राजर्षिः शक्रतुल्यपरिच्छदः ॥
पुरस्त्रीमङ्गलाचारगीतलाजप्रसूनकैः । मङ्गलाचारशोभाभिः प्रसन्नशुभचेतनः ॥ ८७ ॥
वातरंहैर्हयैर्युक्तरथेन प्रययौ मुदा । अनुकूलानिलप्रोद्यद्घनच्छायसुशीतले ॥ ८८ ॥
नीरजस्के महीपृष्ठे समीकृतचतुष्पथे । देशाऽध्वनीनैः पुरुषैः काननान्तरवेदिभिः ॥

आदिष्टवर्त्मा नृपतिर्मार्गस्योभयपार्श्वगान् ।
देशानरण्यानि मुहुः पश्यन्नाऽऽनन्दलोचनः ॥ ९० ॥

सीमामुत्कलदेशस्यविभजन्तींवनान्तरे । मार्गस्थांचर्चिकाम्प्रापचर्चितां मुण्डमालया
अवतीर्य रथाद्राजाविनतोनारदाऽऽज्ञया । साष्टाङ्गपातं तां नत्वा तुष्टावाऽऽनन्दचेतनः

इन्द्रद्युम्न उवाच

नमस्ते त्रिदशेशानिसर्वापद्विनिवारिणि । ब्रह्मविष्णुशिवाद्याभिः कल्पनाभिरुदीरिते
कारणं जगतामाद्ये प्रसीद परमेश्वरि !। त्वया विना जगन्नैतत्क्षणमुत्सहते शिवे॥९४
सिद्धयःसर्वकार्याणांमङ्गलानिचशाश्वते । त्वत्पादाराधनफलंमर्त्यलोके हि नाऽन्यथा
चराचरपतेर्विष्णोः शक्तिस्त्वं परमेश्वरि !। यया सृजत्यवति च जगत्संहरते विभुः॥
चराचरगुरुं देवं नीलाचलनिवासिनम् । अनुगृह्णीष्व मां देवि यथा पश्ये स्वचक्षुषा

जैमिनिरुवाच

नारदस्योपदेशेन स्तुत्वा देवीं नराधिपः । आरुरोह रथं तूर्णं विवस्वानुदयं यथा
ततः प्रतस्थे तरसा स राजा श्रान्तवाहनः । चित्रोत्पलमहानद्यास्तीरे विरलकानने ॥
धातुकन्दरविख्याते न्यवेशयदनीकिनीम् । अपराह्णक्रियां कर्तुं यावदाह्निकमादृतः ॥
जलावतरणे नद्यां विवेश स्वपुरोधसा । पूर्वं संशोधिते प्राज्ञैर्विषकण्टकवर्जिते ॥

स्नात्वा सन्तर्प्य देवांश्च पितॄनथ विशाम्पतिः ।
सम्पूज्य विधिवद्विष्णुं नृपतीन्प्रकृतीस्ततः ॥ १०२ ॥

सम्मानयामास नृपः सन्निवेशासनादिभिः । नारदेन सह श्रीमान्प्रविश्यान्तःपुरन्ततः
सुधारसानिभोज्यानिबुभुजेप्रीतमानसः । पश्चिमाद्रिंततोयाते विवस्वतिविशाम्पतिः
सायंविधिंसमाप्याशुशीतभानौ समुद्यते । अनुजीविविशांनाथःसभामध्यउपाविशत्
तत्र तस्मिन्नरपतिर्बभौसाम्राज्यलक्षणः । सम्पूर्णमण्डलश्चन्द्रो ज्योतिषामिवशारदः

कवयः कवयाञ्चक्रुः कीर्तिं तस्य सुधामलाम् ।
जगुर्गाथां सुग्रथितां गायकाः कलसुस्वराः ॥ १०७ ॥

रूपयौवनलावण्यगर्विता गणिकास्ततः । लयतानाङ्गहारैश्च सुशुद्धैर्ननृतु पुरः ॥१०८
मागधास्तुष्टुवुश्चैनं लोकोत्तरशुभाकृतिम् । गद्यपद्यप्रबन्धाद्यैश्चित्रैः पदकदम्बकैः ॥
ततः स राजा प्रानर्च वैष्णवाग्र्यान्सभासदः । सुसंमतैर्गन्धमाल्यताम्बूलैरतिशोभनैः
नृपांश्च शतशस्तत्र सुखासीनान्नृपाज्ञया । सम्भावयामास यथायोग्यं नृपतिभाजनैः
अथाऽपृच्छन्मुनिवरं नारदं भगवत्प्रियम् । सिंहासनार्हे स्वासीनं बहुमानपुरःसरम्

भगवच्चरितं श्रोतुं सर्वपापापनोदनम् ॥ ११२ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

भगवन्वेदवेदाङ्गनिधान ! भगवत्प्रिय । त्वमेव चरितं विष्णोर्जानासि ज्ञानचक्षुषा ॥
हरेश्चारित्रसुधया दृढपङ्कमलीमसम् । क्षालयाऽन्तर्मम मुने यद्यनुक्रोशको मयि ११४
इत्थमालापसंमिश्रे मुनिराज्ञोः कथान्तरे । प्रविवेश नृपं द्वाःस्थ उत्कलेशप्रसेवकः ॥
उवाच देवद्वारान्ते तिष्ठत्युत्कलभूमिपः । सोपायनो देवपादपद्मं द्रष्टुं समौलिकः॥
विज्ञापितःसराजर्षिर्द्वाःस्थेनैवंससम्भ्रमः । उवाचतंहिभो विप्राःश्रुत्वातद्देशमण्डलम्
क्षेत्रं श्रीपुरुषेशस्य तद्वार्त्ताकर्णनोत्सुकः । प्रवेशया विलम्बं तं श्रीमदोढ्रमहीपतिम्

स हि नीलगिरौ विष्णुं समाराध्य सुनिर्मलः ।
यस्य सन्दर्शनात्सर्वे भविष्यामो हतांहसः ॥ ११६ ॥

श्रुत्वा तद्वचनं सद्यो द्वारपालो महीपतिम् । प्रवेशयामास सभामिन्द्रद्युम्नस्यभूपतेः
विवेशोढ्रपतिस्तूर्णंसचिवैर्वैष्णवैःसह । ननामाऽङ्घ्रियुगंवन्द्य मिन्द्रद्युम्नस्यसादरम्

तमुत्थाप्य च राजेन्द्रं पुरस्कृत्य स वैष्णवम् ।

स्वाऽऽसनान्ते निवेश्याऽथ प्रोचे सप्रश्रयम्वचः ॥ १२२ ॥
राजन्सर्वत्र कुशली भवानोढ्रपते! किल । अपि देवो विजयते नीलाद्रिशिखरालयः॥
कच्चित्ते निर्मलाबुद्धिर्भगवत्पादपद्मयोः । उपैति समचित्तस्य सर्वभूतेषु ते हरौ ॥
ओढ्राधीशस्तदा तस्य वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिः ।
उवाच प्रश्रितं वाक्यं हर्षविस्मयचञ्चुकः ॥ १२५ ॥
स्वामिन्सर्वत्र कुशलं त्वत्पादानुग्रहान्मम । तूर्ये तपत्यन्धकारः कथम्वाप्रभविष्यति
निसर्गगुणसंसर्गवशीकृतमहीभुजा । त्वया सनाथा पृथिवी जिष्णुनेवाऽमरावती ॥
सदा धर्मश्चतुष्पादस्त्वयि शासति मेदिनीम् ।
निषेधाच्चरणं राजन्केवलं श्रूयते श्रुतौ ॥ १२८ ॥
राजनीतिषुयेराज्ञांगुणाःसमुदितास्त्वयि । त एकैकंक्षितिभुजांगतादार्ष्टान्तिकंविभो
एतावदपि साम्राज्यं दुर्लभं ते नृपोत्तम । अष्टादशद्वीपवतीक्षितिरेकगृहोपमा ॥१३०
यदित्वांनाऽसृजद्ब्रह्मावत्सलंसर्वजन्तुषु । कथंशोकविहीनाःस्युर्मृतेष्वात्मजबन्धुषु
साधारणा नृपतयो विष्णोरंशा इति श्रुतिः ।
भवान्साक्षात्तु भगवान्कोऽन्य ईदृग्गुणाकरः ॥ १३२ ॥
दक्षिणोदधितीरेऽस्तिनीलाद्रिःकाननावृतः । नतत्रलोकसञ्चारस्तत्रास्तेसाऽपिदेवता
वात्यया वालुकाकीर्णःसाम्प्रतंश्रूयतेतु सः । तद्वशान्ममराज्येऽपिदुर्भिक्षमरकादिकम्
त्वय्यागते तु सर्वस्मिन्कुशलं मे भविष्यति ।
इत्युक्तवन्तं नृपतिरुत्कलेशं द्विजोत्तमाः !॥ १३५ ॥
विसर्जयामास तदा संनिवेशायमानयन् । नारदम्प्रेक्ष्यनिर्विण्णः किमेतदितिभोमुने!
यदर्थं मे श्रमस्तच्च विफलं हि वितर्कये । इत्युक्तवन्तं तं प्राह नारदस्तुत्रिकालवित्
न कार्या विस्मयस्तेऽत्र भाग्यवान्वैष्णवोत्तमः ।
वैष्णवानां न वाञ्छा हि विफला जायते क्वचित् ॥ १३८ ॥
अवश्यं प्रेक्षसे राजन्बिभ्रतं पार्थिवं वपुः । कारणं जगतामादिं नारायणमनामयम् ॥
त्वदनुग्रहहेतोर्वै क्षितावयतरिष्यति । जगच्चराचरं सर्वं विष्णोर्वशमुपागतम् ॥

न कस्याऽपि वशे सोऽपि परमात्मा सनातनः ।
केवलम्भक्तिवशगोभगवान्भक्तवत्सलः ॥ १४१ ॥
ब्रह्मादिकीटपर्यन्तं सुगुप्तं यस्य मायया । स कथं परतन्त्रः स्यादृते भक्तजनान्नृप ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां मूलं भक्तिर्मुरद्विषः । सैव तद्ग्रहणोपायस्तामृतेनास्तिकिञ्चन
एक एव यदा विष्णुर्बहुधा स्वस्य मायया । तमृते परमात्मानं सुखहेतुर्न विद्यते ॥
येऽप्यन्ये शिवदुर्गाद्यास्तैस्तैः कर्मभिरावृताः ।
यच्छन्ति पूजिताः कामं तेऽपि विष्णुपरायणाः ॥ १४५ ॥
अन्तर्यामी स भगवान्देवानामपि हृत्स्थितः । यावत्फलम्प्रेरयति तावदेव ददत्यमी
वैष्णवस्त्वञ्चराजेन्द्र! पद्मयोनेश्च पञ्चमः । अष्टादशानां विद्यानां पारगोवृत्तसंस्थितः
न्यायेन रक्षितापृथ्वीं विशेषाद्ब्राह्मणार्चकः । अवश्यंद्रक्ष्यसिक्षेत्रे वैकुण्ठं चर्मचक्षुषा
पितामहोऽप्यत्रकार्येभवतोमांनियुक्तवान् । सर्वं ते कथयिष्यामि प्राप्तेक्षेत्रोत्तमे नृप
साम्प्रतं रात्रिशेषो हि तृतीयं याममृच्छति ।
स्वान्स्वान्निवेशान्निर्गन्तुं राज्ञ आज्ञापयाऽधुना ॥ १५० ॥
त्वमप्यन्तर्गृहं याहि निद्राया वशमागतः ॥ १५१ ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
इन्द्रद्युम्नस्यपुरुषोत्तमक्षेत्रगमनंनामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

द्वादशोऽध्यायः

नारदेन्द्रद्युम्नसम्वादएकाम्रकस्थानविषयिणीवार्त्तावर्णनम्

जैमिनिरुवाच

उक्ते ब्रह्मसुतेनेत्थमिन्द्रद्युम्नो महीमतिः । मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा प्रहृष्टेनाऽन्तरात्मना
विचार्य परया बुद्ध्या श्रमं मेने फलावहम् ॥ १ ॥
अहो मे परमं भाग्यं बहुजन्मान्तरार्जितम् । व्यवसाये ममोद्युक्तःसर्वलोकपितामहः॥
जीवन्मुक्तं स्वंतनुजंमत्सहायमकारयत् । सहायो यादृशःपुंसांभवेत्कार्यं हि तादृशम्
श्रुतं सभासुसर्वासुइति वृद्धानुशासनम् । स इत्थं चिन्तयन्राजा विसृज्यचसभासदः
ततो मुनिं करे धृत्वा विवेशाऽन्तःपुरेद्विजाः ॥ तमर्चयित्वाविधिवत्पल्यङ्केसहतेनवै
निशावशेषं नृपतिर्निनाय सँल्लपन्मिथः । ततः प्रभाते विमले नित्यं कर्म समाप्य वै
पूजयित्वा जगन्नाथं सन्ततार महानदीम् । ओढ्रदेशाधिपेनाऽग्रे गच्छतादिष्टपद्धतिः
एकाम्रवनकं क्षेत्रमभियातो बलान्वितः ।
स गत्वा किञ्चिदध्वानम्प्राप्य गन्धवहाभिधाम् ॥ ८ ॥
नदीं वेगवतीं शीततोयामाक्रम्य वेगवान् । पूर्वाह्णपूजासमये कोटिलिङ्गेश्वरस्य वै ॥
झर्झरीशङ्खकाहालमृदङ्गमुरजध्वनिम् । व्यश्नुवानं महारण्यं दूराच्छुश्राव भूपतिः ॥
मन्यमानो भगवतो नीलाचलनिवासिनः । उवाच नारदम्प्रीतो ध्वनिः कुत्रमहामुने
निलाद्रिशिखरावासः प्राप्तः किं परमेश्वरः । यदर्चा समयेह्येष श्रूयते सङ्कुलध्वनिः ॥
उताऽहोप्यन्यदेवो वा निकटे वर्त्तते मुने । इति पृष्टस्तदा राज्ञा प्रोवाच मुनिपुङ्गवः
राजन्सुदुर्लभं क्षेत्रं गोपितं मुरवैरिणा । न तत्रास्तीति भगवान्कैरपि ज्ञायते नृभिः
त्वं हि भाग्यवतांश्रेष्ठस्त्वद्भाग्यात्तेपुरोधसा । दृष्टः कथञ्चिद्भगवान्संयतेन्द्रियवर्त्मना
त्वं हि तादृग्बलैर्युक्तः षडङ्गैर्नृपसत्तम ॥ साहसेऽतिप्रवृत्तोऽसि संशयो मे महीपते
सम्वर्त्तते नीलगिरिर्योजने तु तृतीयके । इदन्त्वेकाम्रकवनंक्षेत्रं गौरीपतेर्विभोः ॥

नाऽतिदूरे महीपाल ! भीतः स शरणागतः ॥ १७ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

कथं स भीतो गौरीशः कम्वा शरणमागतः ॥ १८ ॥
ददाह त्रिपुरं घोरं शरेणैकेन यः पुराः । अत्र मे विस्मयोजातःश्रोतुमिच्छामिदुर्लभम्
राक्षताभवभीतानांभवःपरमपावनः । किमर्थं भयभीतोऽसौ कः समर्थोऽस्य वै जये

नारद उवाच

अत्र ते कथयिष्यामि पुरावृत्तम्महीपते । उपयेमे पुरा गौरीं तपसा वशमागतः ॥
ब्रह्मचारी हिमगिरौ भगवान्नीललोहितः । उत्सृज्य ब्रह्मचर्यं तु सोऽनङ्गशरपीडितः
तया रेमे रुचिरया यौवनोन्मत्तया नृप !। तत्पितुर्विषये भोगान्बुभुजेदेवकाङ्क्षितान्
कदाचिदथ निर्यातीस्ववासभवनात्सती । सामपूर्वं कुलस्त्रीभिर्मात्रोक्तासस्मितंवचः
आर्ये महत्तपस्तप्तं वरार्थं गहने वने । निष्कुलो निर्गुणो वृद्धो वरः प्राप्तो वरानने ॥
दिवारात्रिं न त्यजसि सन्निधिं तादृशस्य वै ।
को गुणः कथ्यतां वत्से! किम्वा पत्युः प्रसादजम् ॥ २६ ॥
भूषणाच्छादनं प्राप्तं ममैव गृहवासिनी । चिरं तिष्ठसि भद्रे त्वं पितृभोगोपलालिता
त्रैलोक्ये यास्तु कन्या वै परिणीता पितुर्गृहात् ।
प्रयान्त्यलङ्कृता भर्त्रा भर्तृवेश्मनि शुश्रुम ॥ २८ ॥
अहं तु मानसी कन्यापितॄणां पितृलोकतः । आगतातुमहाभागेपरिणीताहिमाद्रिणा
इत्थमुक्ता मया हास्यान्न क्रोधाच्चललोचने । जामातुरग्रेनोवाच्यंसहिविष्णुसमोमतः

नारद उवाच

मातुरित्थं वचः श्रुत्वा भर्तृनिन्दाप्रपीडिता । कोपप्रस्फुरदोष्ठीसावाचंनोचेमनागपि
ययावन्तिकं भर्तुर्निह्नुवानाऽम्बिकावचः । जगाद परुषं वाक्यंस्नेहगर्भमिताक्षरम्
स्वामिन्न साम्प्रतं चैतद्यद्वासः श्वशुरालये । क्षौद्रीयसामपिगुरोस्त्रैलोक्यस्यकथंनुते
तदावयोर्नाऽत्र योग्या वसतिर्मे प्रिया विभो !।
न सन्ति किं ते वासाय योग्या वै भूमयः प्रभोः ॥ ३४ ॥

इत्युक्तः शिवया सोऽथ भगवान्वृषभध्वजः। तया सार्द्धं वृषारूढोमध्यदेशंययौत्वरम्
विलङ्घ्य सर्वतीर्थानि प्रयागं पावनं महत्। पूर्वसागरगामिन्या गङ्गाया उत्तरे तटे
वाराणसींनाम पुरीं गौर्या वासाय निर्ममे। पञ्चक्रोशमितांरम्यांवरप्रासादशोभिताम्
अट्टालकशतैर्युक्तामसंख्योपवनैर्युताम्। नानातीर्थसमायुक्तां नानाजनसमाकुलाम्॥
आज्ञया धूर्जटेः शुभ्रां निर्मितां विश्वकर्मणा। पावनैः शीतलैर्गङ्गातरङ्गैःक्षपितांहसाम्
तत्र मध्ये पुरे स्वर्णप्राकाराट्टालशोभिते। रत्नस्तम्भैः सुघटिते सर्वाशापरिपूरके॥
तया रेमे पशुपतिः श्रियेव मधुसूदनः। सा पुरी विश्वनाथेन कदाचिन्नैव मुच्यते॥४१
अविमुक्तेतिसाख्यातानृणांमुक्तिप्रदायिनी। पुराऽऽसीन्मनुजाधीशसेविताभवभीरुभिः
तत्रोषिता तदा गौरी तेन भर्त्रा स्वलङ्कृता। मातरं पितरञ्चापि न सस्मारमहीपते!

एवं बहुयुगेऽतीते कैलासाद्रिं स जग्मिवान्।

आत्मनः कोटिलिङ्गानि तत्र संस्थाप्य वै प्रभुः॥ ४४॥

राजानःपालयामासुस्तांपुरींबहुशो नृप। तत्राऽऽसीत्काशिराजाख्यः पुरा द्वापरकेयुगे
शम्भुं सन्तोषयामास तपसोग्रेण वै प्रभुम्। जरासन्धपुरोगाणां राज्ञांजेतारमच्युतम्

सङ्ग्रामे प्रभविष्यामीत्यभिसन्धाय पार्थिवः।

प्रादात्तस्मै वरं सोऽपि पिनाकी परितोषितः॥ ४७॥

जेतासि कंसहन्तारं सङ्ग्रामे त्वमरिन्दम। तवार्थे प्रमथैः सार्द्धमहंयोत्स्येवृषेस्थितः
शम्भोरिति वरं लब्ध्वा प्रमत्तः स नराधिपः। शङ्खचक्रधरंसङ्ख्येहरिमाह्वतवीर्यवान्
अन्तर्यामी सभगवाञ्ज्ञात्वा वृत्तान्तमीदृशम्। चक्रंप्रस्थापयामासकाशिराजस्यसूदने
तदुग्रदर्शनं चक्रं सहस्रादित्यवर्चसम्। काशिराजशिरश्छित्त्वा तद्बलं तां पुरीं ततः
ददाह कुपितं राजन्विष्णोराशयवीर्यवित्। तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म क्रुद्धः पशुपतिस्तदा
गणैर्वृतो वृषारूढः पिनाकी तदुपाद्रवत्। ततः सुदर्शनं चक्रं दृष्ट्वा तं प्रथमं पुरः॥५३
शम्भुः पाशुपतास्त्रंतच्चकारोत्पातसन्निभम्। पुराविष्णोर्वरंप्राप्तंशम्भुनाभक्तितोषितात्

बलेनाऽऽप्याययिष्यामि तवाऽस्त्रं संस्मृतस्त्वया।

मयि चेत्प्रतिकूलस्त्वं भविष्यति च निष्प्रभम्॥ ५५॥

घोरे पाशुपतेचाऽस्मिन्नस्त्रेचविफलीकृते। वाराणस्यांचदग्धायांभयत्रस्तोवृषध्वजः

तुष्टाव जगतामादिमनादिं पुरुषोत्तमम्॥ ५७॥

महादेव उवाच

नारायण! परंधाम! परमात्मन्परात्पर!। सच्चिदानन्दविभव! निरञ्जन नमोऽस्तु ते॥
जगत्कारणसृष्ट्यादिकर्मकृद्गुणभेदतः। मायया निजया गुप्त स्वप्रकाश नमोऽस्तुते

नाऽन्तर्वहिर्वहिश्चाऽन्तर्दूरस्थो निकटाश्रयः।

गुरुर्लघुः स्थिरोऽणीयान्स्थवीयांश्च नमोस्तु ते॥ ६०॥

कोट्यश्चतुरास्यस्य पलार्द्धं मम चाऽतुल!। यदपाङ्गविलासोत्थंतस्मैकालात्मने नमः
एकैकरोमाकलितब्रह्माण्डगणसम्वृतम्। मानातीतं वपुर्यस्य तस्मै विश्वात्मने नमः
स्वकालपरिमाणेन वेधसः प्रलयोद्भवौ। मन्वन्तरादिघटनाकलनाय नमोऽस्तु ते॥
सुप्तोऽहं तमसानाथ त्वत्प्रभावानभिज्ञकः। तत्क्षमस्वाऽपराधं मेत्राहिमांशरणागतम्
स्तुतिमित्थं प्रकुर्वाणे तस्मिंस्त्रिपुरदाहिनि। चक्ररूपंपरित्यज्यआविरासीदधोक्षजः
प्रसन्नवदनः श्रीमाञ्छङ्खचक्रगदाधरः। तार्क्ष्यपद्मासनगतो वनमालाविभूषणः॥ ६६॥
हारकुण्डलकेयूरमुकुटादिभिरुज्ज्वलः। वामोत्सङ्गगतांलक्ष्मींसत्यांदक्षिणपार्श्वगाम्
बिभ्राणःकृष्णजीमूतकान्तदेहंकृपाम्बुधिः। क्रोधाविष्टइवोवाचबिभ्यन्तंगिरिजापतिम्

श्रीभगवानुवाच

कालेनैतावताशम्भो! दुर्बुद्धिःकथमागता। हेतोर्नृपतिकीटस्यमयायोद्धुमुपस्थितः
कति वा मत्प्रभावास्ते नो ज्ञाता धूर्जटे! त्वया। सत्यंपाशुपतंतेऽस्त्रंदुर्जयंससुरासुरैः
मत्क्रोधरूपं तच्चक्रं त्वामपि क्षमते न यत्। मामवज्ञाय जगति भ्रमति त्वामृतेहि कः
तपोभिर्बहुभिःपूर्वं मच्छरीरतयोर्जितः। साम्प्रतं चेच्चिरं रन्तुं गौर्यासार्द्धमिहेच्छसि

पुरीं वाराणसीं चेमां यदीच्छसि चिरस्थिताम्।

मन्नाम्ना भुवि विख्यातं क्षेत्रं श्रीपुरुषोत्तमम्॥ ७२॥

दक्षिणस्योदधेस्तीरे नीलाचलविभूषितम्। दशयोजनविस्तीर्णं यावद्विरजमण्डलम्
क्रमशः पावनं क्षेत्रं यावच्चित्रोत्पला नदी। ततःप्रभृतियो देशोयावत्स्याद्दक्षिणार्णवः

पदात्पदाच्छ्रेष्ठतमो नीलाद्रिरपवर्गदः । चतुर्देहस्थितोऽहं वै यत्र नीलमणीमयः ॥
तस्योत्तरस्यां विख्यातं वनमेकाम्रकाह्वतम् । पार्वत्या तत्र निवसनिर्भयस्त्रिपुरान्तक
सृजता सर्वलोकानां मन्निदेशात्स्वयम्भुवा ।
तत्राऽपि कोटिलिङ्गानां राजा त्वमभिषेक्ष्यसे ॥ ७८ ॥
सर्वतीर्थमयं चेदं तीर्थं यन्मणिकर्णिकम् । इहाऽहङ्कारमुत्सृज्य व्रज त्वं सपरिच्छदः

नारद उवाच

इत्युक्तो वासुदेवेन त्र्यम्बको नतकन्धरः । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रोवाच मधुसूदनम् ॥

महादेव उवाच

देवदेव! जगन्नाथ! प्रणतार्तिहर! प्रभो !। त्वदाऽऽज्ञापालनं श्रेयः कारणं मे जगत्पते!॥
यत्तु मूढतया देव! अवलेपः कृतो मया । तवैवाऽनुग्रहस्तत्र प्रभो! चाञ्चल्यकारणम् ॥
यदादिशसि देवेश प्रयाणं पुरुषोत्तमम् । तन्मूर्ध्नि कृत्वायास्यामिक्षेत्रंमुक्तिप्रदंशिवम्
अभिसन्धि कुरुष्वाऽद्य ममानुग्रहकारणम् । पुरुषोत्तमं मम क्षेत्रं त्वमेव परिपालय ॥
यथा पुनर्नेदृशं तद्विनाशमुपयास्यति । इत्थमेतत्पुरा क्षेत्रं महादेवेन निर्मितम् ॥ ८५॥
बलश्रीसहितं देवमर्चयन्पुरुषोत्तमम् । अत्र साक्षादुमाकान्तः स्थापितः परमेष्ठिना ॥
वयंतत्र व्रजिष्यामोद्रक्ष्यामःपुरनाशनम् । सुदृढान्तस्तमःस्तोमभास्वतंगिरिजापतिम्
यदेतच्छाम्भवं क्षेत्रं तमसो नाशनं परम् । रजःप्रक्षालनं श्रेयः ख्यातं विरजमण्डलम्
सत्त्वोद्रिक्ततया ख्यातं मुक्तिदं पुरुषोत्तमम् ।
यावन्त्यन्यानि क्षेत्राणि मुक्तिदानि श्रुतानि ते ॥ ८६ ॥
तानि सर्वाणि राजेन्द्र! ददतेमुक्तिमत्र वै । एतत्क्षेत्रं महाराज! दुष्कृताविलचेतसाम्
न विश्वासपथं याति रहस्यं चक्रपाणिनः ॥ ९१ ॥

जैमिनिरुवाच

नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रहृष्टहृदयो नृपः । उवाच मुनिशार्दूलं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥
साधु मे कथितं ब्रह्मन्क्षेत्रं परमपावनम् ॥ ९२ ॥
यत्रोमापतिरास्तेऽसौ पालकः पुरुषोत्तमः । अवश्यं तत्र गच्छामःपन्थायद्यपिवक्रभूः

उद्दिष्टेष्टपरिप्राप्तौ यदिदं कारणं महत् ॥ ९३

जैमिनिरुवाच

ततस्तौ मुनिभूपालौ मध्याह्नसमये द्विजाः । प्रापतुः सबलौ क्षेत्रमेकाम्रवनसञ्ज्ञकम्
विन्दुतीर्थे नृपःस्नात्वातीरस्थंपुरुषोत्तमम् । सम्पूज्यविधिवद्यातःकोटीश्वरमहालयम्
तद्वारि सम्यगाचान्तस्तत्प्रीत्यै सुबहूनि सः । गजाश्वधनरत्नानि वस्त्रालङ्करणानि च
द्विजेभ्यः प्रददौ राजा सात्त्विकं धर्ममास्थितः। लिङ्गंत्रिभुवनेशंतंमहास्नानेनपूजयन्
अतुलां प्रीतिमालेभे विष्णोरद्वैतदर्शनः ।
स्तुत्वा प्रणम्य भक्त्याऽसौ वीणया चोपगाय्य च ॥ ९८ ॥
कृताञ्जलिपुटो देवप्रसादनकृतोद्यमः । अनन्यमनसा तस्थौ चिन्तयन्वृषभध्वजम् ॥
ततः प्रसन्नो भगवांस्त्र्यम्बकः परमेश्वरः । साक्षान्नृपमुवाचेदं स्पष्टाक्षरपदं द्विजाः ॥

कोटिलिङ्गेश उवाच

इन्द्रद्युम्न! महाराज! वैष्णवस्त्वादृशो भुवि ।
दुर्लभः खलु ते वाञ्छा चिरात्सम्यग्भविष्यति ॥ १०१ ॥
इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे शम्भुः पश्यतस्तु महीक्षितः । नारदं पुनराहेदं यदादिष्टं स्वयम्भुवा
तत्कल्पय महाभाग वाजिमेधपुरःसरम् । विष्णोः कलेवरे तस्मिन्क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे
अन्तर्वेदी महापुण्या विष्णोर्हृदयसन्निभा ।
तस्याः संरक्षणायाऽहं स्थापितो विष्णुनाऽष्टधा ॥ १०४ ॥
शङ्खाकृतेरग्रभागे नीलकण्ठोऽहमास्थितः । दुर्गया सह विप्रेन्द्र ! तत्रेमं भूपतिं नय ॥
अन्तर्हितः खल्विदानीं नीलरत्नतनुर्हरिः । तत्र श्रीनरसिंहस्य क्षेत्रं कुरु मदाज्ञया ॥
तत्र नः सन्निधौ वाजिमेधेन यजतामयम् । सहस्रेण नृपश्रेष्ठः तदन्ते तरुमद्भुतम् ॥
दर्शयैनं द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मरूपमकल्मषम् । चतस्रः प्रतिमास्तेन विश्वकर्मा घटिष्यति ॥
तासां प्रतिष्ठितौब्रह्मास्वयमेवागमिष्यति । यथायंक्षीणपापःस्याद्वाजिमेधैर्यजन्हरिम्
तिष्ठत्वब्दसहस्रं वै तदन्ते लोकयिष्यति । समस्तजगदाधारं सर्वकल्मषनाशनम्
दारवीं तनुमास्थाय दर्शनादपवर्गदम् । न तस्य चरितं वेत्ति ब्रह्माऽहं त्वं च नारद!॥

आज्ञानुष्ठानतो भक्त्या प्रसीदति स केवलम् । नारदोऽपिमहादेवंप्रणिपत्यजगद्गुरुम्

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा यदादिष्टं त्वया विभो !॥ ११२ ॥

पितामहोऽपि मामित्थं निर्दिदेशाऽस्य कल्पनम् ।

पितामहश्च त्वं नाथ नो भिन्नौ परमात्मनः ॥ ११३ ॥

नृपतेरस्य भाग्यर्द्धिरीदृशी यत्कृते विभो !। अगोचरोऽसौ मनसस्त्रयाणामप्यनुग्रहः यत्प्रसङ्गेन तरणं भवाब्धेरपि दुष्कृताम् । अचिन्त्यमहिमा ह्येष भगवान्भूतभावनः ॥ न बुद्धिगोचरे भक्तिर्यावत्या प्रीयते ह्यसौ । चिरंयतन्तस्तिष्ठन्तिवेदानुवचनादिभिः

क्षुद्रोऽपि लभते मुक्तिमनायासेन कर्मणा ॥ ११६ ॥

गव्योपजीव्या गोप्यस्तुवनचारगृहोषिताः । आरण्यजीवनाःप्रापुर्मुक्तिकामोपभोगतः द्रुहन्निरन्तरं प्राप शिशुपालः सभान्तरे । व्याधोहृदयमाविध्य गतिं प्रापसुदुर्लभाम् वस्त्राकर्षं गृहं नीत्वा कुब्जैनं बुभुजे पुरा । यं ध्यानलयमापन्ना लभन्ते न सुरस्त्रियः चाण्डालायददौ मुक्तिंदूरस्थायापिनोपुनः । आम्नायाऽतिभक्तायश्रोत्रियायपुराविभुः मायाभिर्वञ्चयेत्त्वां हि पितामहमपि प्रभुः । तिष्ठन्ति दुःखबहुलास्तपोभिर्देहबन्धनाः

गौतमाद्या ब्रह्मचर्यनिष्ठाः कल्पान्तवासिनः ।

ईदृक्तादृक्परिच्छेद गोचरं नाऽस्य चेष्टितम् ॥ १२२ ॥

व्यवसायेन बहुना कालेन महता तथा । निर्णेतुं शक्यते नाऽस्य चरितं वा सुमेधसः उपाया बहवः सन्ति ये शास्त्रपरिनिष्ठिताः । विदुषां मोचनायेह बहुशस्तैर्यजन्ति वै सर्वेषामुत्तमोपायोवसतिः पुरुषोत्तमे । याऽवश्यं स्वामिसायुज्यंप्रापयेत्सुसखा यथा तदेनं मायिनं प्राप्तुमुपायो नान्तरीयकः । स्वयं निधाय हरिणा यत्र वासः सुरक्षितः इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन जायते सार्वलौकिकः । तदाज्ञापय देवेश गृहीत्वैनं बलान्वितम् ॥

उपत्यकायां संस्थाप्य दीक्षयित्वा महाक्रतौ ।

आगमिष्यामि पादाब्जसमीपं ते वृषध्वज !॥ १२८ ॥

जैमिनिरुवाच

तथेत्युक्त्वा महादेवः क्षणान्तर्दधे मुनेः । सोऽपि राज्ञो रथेतिष्ठन्प्रययौक्षेत्रमुत्तमम्

द्वितीयेऽह्निकपोतेशस्थलीमासेदिवान्नृपः । दैर्घ्यायामसमायुक्तां जलाशयद्रुमाकुलाम्

बिल्वेशः पूर्वसीमायां समुद्रतटमास्थितः ।

सेनानिवेशयोग्यां तां मन्त्रिणा सन्निवेदिताम् ॥ १३१ ॥

यथायोग्यं यथास्थानं स्थापयित्वानृपोत्तमः । बिल्वेश्वरकपोतेशंनमस्कृत्यप्रपूज्यच रथमास्थाय मतिमान्सहितो ब्रह्मसूनुना । मनसा वचसाविष्णुंनीलाचलनिवासिनम्

चिन्तयन्कीर्तयन्विप्रा जगाम सन्निधिं हरेः ॥ १३२ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे

बिल्वेश्वरकपोतेश्वरगमनवर्णनंनामद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

कपोतेशबिल्वेशयोर्माहात्म्यवर्णनम्

मुनय ऊचुः

कपोतेशस्थलीचाऽपि कथं ख्याता महामुने !। को वाकपोतःकश्चेशएतन्नोवक्तुमर्हसि

जैमिनिरुवाच

पुराकुशस्थलीसावैअसेव्यासर्वजन्तुभिः । तीक्ष्णधारैःकुशाग्रैस्तुपरितःकण्टकैश्चिता निस्तरुर्निर्जलाधारा पिशाचवसतिर्यथा । यदा पूर्वं भगवतो नाऽन्योदेवोऽपिपूज्यते

पूज्यः स्यामहमप्येवं स्पर्धाऽऽसीद् धूर्जटेस्तदा ।

चिन्तयन्निति तस्यैव विष्णोर्भक्तौ मनोऽदधत् ॥ ४ ॥

सर्वनिर्विषये देशे स्थित्वाऽहंनिष्परिग्रहः । सुमहत्तपआस्थायतोषयिष्यामितंहरिम् किं वदेयं रमेशाय का स्तुतिःशारदापतेः । सर्वब्रह्माण्डनाथस्यकिंवान्यत्तुष्टिकारकम् तस्मान्न बाह्यं वस्त्वन्यदुपयोगायतस्य वै । अन्तर्यागंसमास्थायनिर्व्यलीकेनचेतसा

भक्तेभ्य आत्मप्रदं चराचरगुरुं हरिम् । आराधयिष्ये सर्वेषांपूज्यःस्यांतत्प्रसादतः
तत इत्यभिसन्धायययौ पुण्यांकुशस्थलीम् । समीपेनीलगोत्रस्यसर्वद्वन्द्वविवर्जितः
ततस्तेपे तपस्तीव्रं वायुभक्षो महेश्वरः । कपोत इव सूक्ष्मोऽभूदष्टमूर्तिरपि प्रभुः ॥
ततः प्रसन्नो भगवानैश्वर्यं प्रददौ तदा । येनात्मतुल्यः सञ्जातः पूजासम्माननादिषु ॥
तपःप्रभावात्तस्यासीत्स्थलीवृन्दावनोपमा । सरस्तडागसरसीनदीभिःशोभितान्तरा
नानाद्रुमैर्लताभिश्च सर्वर्तुफलपुष्पकैः । मधुमत्तद्विरेफाणां झङ्कारैर्मुखराशया ॥ १३॥
नानापक्षिगणाकीर्णा सर्वजन्तुसुखाश्रया । कपोतसदृशो जातो यतः सतपसाशिवः
मुरारेराज्ञया सोऽत्र कपोतेश्वरतांगतः । तदाज्ञयाऽत्रवसति मृडान्या त्र्यम्बकः सदा
येऽर्चयन्ति कपोतेशं स्तुवन्तिप्रणमन्ति वा । निर्धूतकल्मषास्तेवैप्रयान्तिपुरुषोत्तमम्
अतः परं प्रवक्ष्यामि बिल्वेशमहिमां द्विजाः !।
पातालवासिनः पूर्वं दैत्या भित्त्वा महीतलम् ॥ १७ ॥
उपद्रवन्ति भूर्लोकं भक्षयन्ति जनांस्तथा । भारावतरणार्थाय देवकीगर्भसम्भवः ॥
पालयामास पृथिवीं यदा स भगवान्प्रभुः । यादवैःपाण्डवैःसार्द्धंतदातत्स्थानमागतः
तीर्थराजस्य सलिलेस्नात्वा तं नीलमाधवम् । दूरात्प्रणम्य मनसा दैत्यद्वारमुपागतः
दृष्ट्वा तद्विवरं घोरमप्रवेश्यं तु मानवैः । भ्रान्त्यासंमोहयँल्लोकान्प्रथयञ्छिवपूज्यताम्
बैल्वं फलं समादाय तत्राऽऽवाह्यत्रिलोचनम् । पूजयित्वापुरारातिं तुष्टावाऽसुरसूदनः

श्रीभगवानुवाच

नमस्तेत्रिगुणातीत! गुणत्रयविभागकृत् !। त्रयीमय! त्रयातीत! त्रिकालज्ञानिने नमः
शशिसूर्याऽग्निनेत्राय ब्रह्मण्याय वरात्मने । अष्टैश्वर्यनिधानाय तुभ्यमष्टात्मने नमः ॥
यस्य रूपं तमःपारे तमोनाशनमव्ययम् । अज्ञानानां तमश्छिन्नं तस्मै वितमसे नमः ॥
एवंस्वमाऽऽत्मनात्मानंस्तुत्वा स भगवान्प्रभुः । तस्यप्रसादाद्विवरं सुप्रवेशमपश्यत
तेन मार्गेण पातालंससैन्योऽस्यगमत्प्रभुः । हत्वा तत्रबलोदग्रान्दैत्यान्भारावतारणः
पुनरागम्य तत्रैवस्थित्वासवृषभध्वजम् । सम्पूज्यभगवान्द्वाररोधायस्थापयञ्छिवम्
इदमाह महाबुद्धिर्भक्तिवश्यो गदाधरः । धूर्जटे! तिष्ठ प्रासादेरुन्धानोऽसुरनिर्गमम् ॥

त्वदन्यः कः क्षमः शम्भो कर्बूरबलनाशने । स्थापयित्वा महादेवं ततोद्वारावतींययौ
ततः प्रभृति बिल्वेशः पृथिव्यां ख्यातिमागतः ।
पूर्वविधिः स बिल्वेशः क्षेत्रराजस्य भो द्विजाः !॥ ३१ ॥
तं दृष्ट्वा पापहन्तारं मृडानीपतिमव्ययम् । सर्वान्कामानवाप्नोति विपत्तिंदुस्तरांजयेत्
कपोतबिल्वेश्वरयोर्माहात्म्यंकथितं तु वः । अतःपरंभोमुनयः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छथ

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनऋषिसम्वादे
कपोतेशबिल्वेशयोर्माहात्म्यवर्णनंनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

विद्यापतिना साकंनारदपार्थिवयोर्गमनवर्णनम्

मुनय ऊचुः

रथमारुह्य तौ यातौ यदा नारदपार्थिवौ । क्व यातौ चक्रतुः किं वा तन्नो वदमहामुने

जैमिनिरुवाच

सार्द्धं च विद्यापतिना पुरोहितकनीयसा । क्षेत्रान्ते नीलकण्ठस्य समीपमुपजग्मतुः
दुर्निमित्तमभून्मार्गे व्रजतोऽस्यमहीक्षितः । वामाक्षिभुजयोःस्पन्दःस्फुरणंचमुहुर्मुहुः
तद्दृष्ट्वा नृपशार्दूलोविषादमुपसेदिवान् । पप्रच्छ कारणं चाऽस्यसर्वज्ञाननिधिंमुनिम्
अव्याहतं मे साम्राज्यं प्राप्तं क्षेत्रोत्तमं त्विदम् । दर्शनार्थंमाधवस्ययात्रेयं तु शुभावहा
अकार्यं मे भवेदद्य किं मुने ब्रूहि तत्त्वतः । स्पन्दतेवामनेत्रंतुस्फुरते च भुजोऽसकृत्
तच्छ्रुत्वा नारदः प्राह भावि कार्यं च सूचयन् । श्रावयन्कुशलं वाक्यंयदुक्तंपद्मयोनिना

नारद उवाच

मा भूद्विषादस्ते भूप सविघ्नं प्रायशः शुभम् । विघ्नान्ते चशुभंपुंसांपुनर्भाग्यवतांनृप

सत्यं त्वं सार्वभौमोऽसि क्षेत्रं विष्णोर्वपुस्त्विदम् ।
यात्रा तेऽत्र यदर्थेयं सोऽन्तर्द्धानमुपागमत् ॥ ९ ॥
एव विद्यापतिर्विप्रोदिनेयस्मिन्ददर्शतम् । सायंकालेततोऽन्येद्युः स्वर्णवालुकयावृतः
ययौ पातालनिलयं मर्त्यलोके सुदुर्लभः ॥ १० ॥

जैमिनिरुवाच

तच्छ्रुत्वा घोरवचनं वज्रपातसमं नृपः । पपात धरणीपृष्ठे निःसञ्ज्ञः स द्विजोत्तमाः
तं तथा पतितं दृष्ट्वा पुरोहितपुरोगमाः । स्निग्धाःसखायः सर्वे ते हाहाकारमुपाद्रवन्
कर्पूरशीतलंवारि मुखे सिक्त्वा पुनःपुनः । चन्दनागुरुकर्पूरैः सर्वाङ्गं लिलिपुश्च ते ॥
चामरैस्तालवृन्तैश्चवीजयामासुराशुतम् । नारदोऽपिचसम्भ्रान्तोधारयन्योगधारणम्
प्राणानरक्षन्नृपतेर्जानंस्तत्र शुभायतिम् । सोऽपिराजा चिरात्संज्ञां लेभेयत्नैरनुत्तमैः
उत्थायपादयोर्विप्रा नारदस्याऽपतत्पुनः । किमकार्षं मुने! पापं कस्मिञ्जन्मान्तरेदृढम्
यस्यपाकदशायाम्वैदुःखमासीत्सुदारुणम् । कर्मणामनसावाचानो द्विजानां गवामपि
अपराधः कृतः कश्चित्स्वप्नेऽपि मुनिपुङ्गव !॥ १७ ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म यत्परिकीर्तितम् ।
राज्ञस्तन्मुनिशार्दूल! न त्यक्तं वै मया क्वचित् ॥ १८ ॥
देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां च महामुने । तथाश्रितानां बन्धूनां नापमानःकृतोमया
पञ्चाशदपराधा ये विष्णोर्वैष्णवपुङ्गव !। त्यक्ताः प्रयत्नात्ते सर्वे क्रुद्धा इव महोरगाः
किं भाग्यं चरितं नेन पुरोहितकनीयसा । यच्चर्म चक्षुषा दृष्टो भगवान्नीलमाधवः ॥
किमर्थं राज्यविभ्रंशो जानतैव त्वयाकृतः । यात्रासमय एवैतत्कथं वा न प्रकीर्तितम्
किमर्थम्वाश्रोत्रियाणांस्थानभ्रंशोमयाकृतः । कथमेतैःपरित्यक्ताश्चिरात्संस्कृतभूमयः
आवंशभूतेर्वृत्तियांप्रजाभिःपरिपालिता । मदर्थं सा परित्यक्ताजीविष्यन्तिकथंनुताः
प्राणाञ्च धारयिष्यामि न द्रक्ष्यामि यदा हरिम् ।
एष मे निश्चयो ब्रह्मन्मयि नष्टे कुतः प्रजाः ॥ २५ ॥
मुने सदासकरुणस्त्वंमांशाधिसशुभाशुभम् । साम्प्रतंमत्सुतंनीत्वामालवेष्वभिषेचय

स पालयतु न्यायेन न शोचन्तु इमाःप्रजाः । राजानो ये समायातास्तेसर्वेमन्निदेशतः
मत्सूनोर्मालवेशस्यप्रयान्तुवचने स्थिताः । प्रायोपवेशविधिना चिन्तयन्नीलमाधवम्
आयुः शेषं करिष्यामि सफलं क्षेत्रसंस्थितः ॥ २९ ॥

जैमिनिरुवाच

विलपन्तमिन्द्रद्युम्नं राजानं ब्रह्मणः सुतः । उत्थाप्य प्रश्रयगिरासान्त्वयन्निदमब्रवीत्

नारद उवाच

राजन्पण्डितमूर्द्धन्यो वैष्णवो धैर्यसागरः । श्रेयः सविघ्नंसततं कथं वा नाऽवधारयेः
इदं तु परमं श्रेयः पुंसो जन्मशतार्जितम् । शरीरधारिणं पश्येच्चर्मचक्षुर्गदाधरम् ॥
निरङ्कुशा हरेर्लीला केनवाप्यवधार्यते । जीवन्मुक्तोऽप्यहं राजंस्तल्लीलांनाऽतिवर्तये
कियता वञ्चितो नाऽहं दृढभक्तोऽन्तिकस्थितः ।
दुरत्यया तस्य माया बहुजन्मशतैरपि ॥ ३४ ॥
अनन्ता तस्यमायेयंदुर्ज्ञेयापद्मयोनिना । नाभिपद्मास्थितेनाऽपिनित्यञ्चस्तुतिशालिना
स्वभाव एवं कथितस्तस्यमायाविनोनृप । विशेषं कथयाम्येवं त्वन्तु भाग्यवताम्वरः
तिस्रोऽपि मूर्तयस्तस्य त्वदनुग्रहबुद्धयः। चराचराणांस्रष्टायः साक्षाल्लोकपितामहः
मामुवाच व्रजाऽऽशु त्वमिन्द्रद्युम्नस्य चाऽन्तिकम् ॥ ३७ ॥
नीलाचलप्रयात्येव दिदृक्षुर्नीलमाधवम् । अन्तर्द्धानं गतो ह्येष यत्नेन प्रार्थितो विभुः
न तत्र शोकः कर्तव्यः शक्यतेतत्र नान्यथा । वाच्यो मद्वचनाद्राजापञ्चमीममसन्ततिः
तत्कृते परमात्मानं प्रसाद्य पुरुषोत्तमम् । श्वेतद्वीपान्नयिष्यामि सहस्रान्ते महाक्रतोः
इन्द्रद्युम्नः स इदानीं क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे । अश्वमेधसहस्रैस्तु यजन्विष्णुं स तिष्ठतु
तदन्ते दारवतनुं विष्णुं द्रक्ष्यतिचक्षुषा । सोऽवतारो हरेः ख्यातितस्यद्वारागमिष्यति
तदा तु तनवो विष्णोः प्रतिष्ठाप्या मया ध्रुवम् ।
पुरा स्म मणिमूर्तिस्तु चतुर्द्धाऽवस्थितो हरिः ॥ ४३ ॥
दृष्टा पुरोधसा तस्य साक्षादग्रे निवेदितः । दिव्यदारुवपुर्भूयश्चतुर्द्धाऽवतरिष्यति ॥
तस्मान्नाव्यथराजेन्द्रवाञ्छातेसफलाध्रुवम् । भविष्यतिनसन्देहोनिर्व्यलीकोवसेहवै

जैमिनिरुवाच

सान्त्वयित्वा निनायेत्थं राजानं नारदस्तदा । विश्वासपदवीं विप्राः पुनर्वाक्यमुवाचह

नारद उवाच

शङ्खाकृतेः क्षेत्रवरस्य चाऽग्रे यो नीलकण्ठः खलु दुर्गयाऽऽस्ते ।
यामो वयं तत्र च वाजिमेधक्रतुप्रयोग्या सुसमा स्थली सा ॥ ४७ ॥
तस्यां विनिर्माय सहस्रवर्षस्थिरां सुशालां हयमेधनाय ।
नीलाद्रिवासस्य नृसिंहमूर्तिं दृष्ट्वा कृतार्थं विरचय्य जन्म ॥ ४८ ॥
तस्यैव मूर्तिं प्रतियातनान्ते नित्याऽर्चनीयां तव पूजनीयाम् ।
प्रत्यक्प्रतिष्ठाप्य समस्तविघ्नविनाशहेतोः फलबृंहणाय ॥ ४९ ॥

आरप्स्यामः क्रतुवरं मुनिवर्यैर्यथोचितम् । विलम्बोऽत्र न हि श्रेयानिति पैतामहम्वचः

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डा-
न्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
शोकार्त्तस्येन्द्रद्युम्नस्यनारदकर्तृकंसान्त्वनंनामचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

भगवतः पुनराविर्भावशंसिनभोवाण्याराज्ञः प्रसादवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

ततस्ते प्रस्थिता विप्रा नीलकण्ठान्तिकम्मुदा । प्रपूज्यतं महादेवंश्रीदुर्गांप्रणिपत्यच
विमुच्य स्यन्दनवरं पादचाराः सहानुगाः । आरोढुं नीलभूमिध्रंप्रयाताः संयतेन्द्रियाः
नानाद्रुमलताकीर्णं नागापक्षिगणाकुलम् । शिलाविषमसंरोधममितं परिवेषकम् ॥
भ्रमद्भ्रमरसम्भूतभ्रमकृद्गण्डशैलकम् । दक्षिणाम्भोधिकल्लोलजलावृतनितम्बकम् ॥
अप्रतर्क्यं सदा मर्त्यैर्दुष्प्रवेश्यं महोरगैः । मत्तमात्तङ्गकघटा बृंहितैर्भीषणान्तरम् ॥

श्वापदैश्चिरसम्वासैः शस्त्राघातमवेदिभिः । निर्भयैः परितः कीर्णं मृगयूथैरनेकशः ॥
प्रवेष्टुकामा न प्रापुर्यदा ते मार्गमन्तरम् ।
तदा नारदसंसर्गाद्विदित्वा तु गिरेः शिरः ॥ ७ ॥
आसेदुर्यत्र वसति कृष्णागुरुतरोरधः । सर्वापद्भयसंहर्ता दिव्यसिंहवपुर्विभुः ॥ ८॥
यं दृष्ट्वा ब्रह्महत्याया लीयन्तेकोटयोनृणाम् । व्यात्तास्यंभीमदशनमापिङ्गलसटाकुलम्
उग्रं त्रिनेत्रं दैत्यस्य स्वोरावुत्तानशायिनः । वक्षःस्थलं दारयन्तं नखरैर्वज्रदारुणैः ॥
अरुणाभं लसज्जिह्वं साट्टहासमुखं विभुम् । शङ्खचक्रलसद्बाहुंकिरीटमुकुटोज्ज्वलम्
नेत्रोच्छलद्वह्निकणसन्त्रासितदिगन्तरम् । प्रचण्डाघातभूम्यन्तप्रविष्टपदपङ्कजम् ॥
तमादिमूर्तिं ते दृष्ट्वा नारदाऽग्रे तदा हरिम् । निर्भया ददृशुर्दूरात्प्रणेमुर्विगतज्वराः॥१३
इन्द्रद्युम्नोऽपि तं दृष्ट्वा ारदोक्तौ विशश्वसे । भाविकार्यप्रत्ययवानिदमाहमहामुनिम्
महर्षे ! कृतकृत्योऽस्मि त्वं हि ज्ञाननिधिः परम् ।
दुराराध्यो नृसिंहोऽयं दर्शनेऽपि भयावहः ॥ १५ ॥
भवादृशैः सुसेव्योऽयंमादृशैर्दूरतोऽपिसः । दर्शनात्कृतकृत्योऽस्मिसंलीनाशेषपातकः
त्वत्सन्निधानादेवाऽत्रतिष्ठामोनिर्भया मुने । अत्युग्रमूर्तिर्भगवान्स्वल्पवीर्यैर्नरैः कथम्
आराध्यतेदैत्यराजंत्रिलोकेशं विदारयन् । यस्यनीलमयीमूर्त्तिःकृपासिन्धोःस्थितातुवै
कस्मिन्स्थले मुनिश्रेष्ठ दर्शनाद्या विमुक्तिदा । तन्मे दर्शय विप्रेन्द्रयन्मेमुक्तिप्रदंमतम्
इत्युक्तो नारदस्तस्मै दर्शयामास पावनम् । स्थानंयत्रस्थितोदेवःस्वर्णसैकतसम्वृतः
पश्यतं योजनायामंयोजनद्वयमुच्छ्रितम् । कल्पान्तस्थायिनं भूपन्यग्रोधंमुक्तिदंनृणाम्
छायायां क्रमणाद्यस्य मुच्यते पापकञ्चुकात् ।
अस्य मूले नरः प्राणांस्त्यजन्मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥
न्यग्रोधरूपं दृष्ट्वाऽपि नारायणमकल्मषम् । निष्पापोजायते मर्त्यःकिमुतंपूजयंस्तुवन्
अस्य मूलात्प्रतीच्यां हि नृसिंहस्योत्तरेनृप !। अतिष्ठन्माधवोयत्रचतुर्मूर्तिधरोविभुः
अनुग्रहीतुं त्वामेव पुनरत्रोद्भविष्यति । श्वेतद्वीपे यथा विष्णुर्भोगभूमौ निजालयः
जम्बूद्वीपे कर्मभूमौ निजं स्थानमिदं स्मृतम् ।

स्वस्यैवाऽतिरहस्यत्वान्न प्रकाशोऽस्य सम्मतः ॥ २६ ॥
मोक्षाधिकारी जानातिस्थलमेतन्महीपते । अविश्वासपदं नृणां दुष्कृतांहिविशेषतः
अत्र याऽन्या प्रतिकृतिः पौरैर्विष्णोः प्रतिष्ठिता ।
साऽपि मुक्तिप्रदा भूप ! किं पुनः सा स्वयम्भुवा ॥ २८ ॥
अन्तर्द्धानतिरोधाने सनिमित्ते जगत्प्रभोः । अनुग्रहार्थं साङ्गं जायते च युगेयुगे
नानावतारैर्भगवान्मत्स्यकूर्मादिकैर्नृप । निमित्तनाशे च तिरोदधाति परमेश्वरः
निर्निमित्तंस्थितोनित्यमिहकारुण्यसागरः । श्वेतद्वीपाद्यथाविष्णुरन्यत्राऽवतरेत्प्रभुः
अत्र स्थितोऽपि स द्वारकाकाञ्चीपुष्करादिषु ।
प्रकाशं याति कृपया तरुमूलप्ररोहवत् ॥ ३२ ॥
नानातीर्थेषु देशेषु क्षेत्रेष्वायतनेषु च । अंशावतारास्तस्यैव मा भूत्ते संशयो नृप!
क्षणंनत्यजतीशानःक्षेत्रंक्षेत्रमिवस्वकम् । त्वद्भुपज्ञस्तुभूपाल! प्रकाशोऽस्योभविष्यति
इति संदर्शितं स्थानं नारदेन महात्मना । साष्टाङ्गपातं भूमौ तदिन्द्रद्युम्नो ननाम ह
मन्वानस्तु स्थितं देवं प्रकाशमिव तुष्टुवे ॥ ३६ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

देवदेव जगन्नाथ! प्रणतार्तिविनाशन !। त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष! पतितं भवसागरे
त्वमेक एवदुःखौघध्वंसकःपरमेश्वरः । क्षुद्राः क्षुद्रान्हि सेवन्ते सुखलेशस्यलिप्सया
अनादित्रिविधौघस्य राशेः स्वस्य महांहसः ।
दुरुच्छेद्यस्य सततं पूर्यमाणस्य जन्मनः ॥ ३९ ॥
किंपुनर्भक्तिभावेनसाक्षान्मुक्तिप्रदंनृणाम् । कर्माधीनन्तुयेमूढावदन्तित्वांकृपानिधिम्
ते न जानन्तिभगवन्कर्मैवंप्रेरितंत्वया । अजामिलेनविप्रेण त्यक्त्वा वर्णाश्रमोदितम्
किं न पापं कृतं स्वामिन्सोऽपि त्वन्नामकीर्तनात् ।
मुक्तोऽभूत्स्मरणादेव पाशहस्तैर्विमोचितः ॥ ४२ ॥
सर्वेऽप्युपाया देवेशकीर्तितास्तवदर्शने । त्वयि दृष्टे हि भिद्यन्तेसंशयाहृदिसंस्थिताः
निःसंशयो भवेत्सद्यः पापपुण्यक्षयो ध्रुवम् । त्वमेव शरणं दीनमनुगृह्णीष्वमांविभो

निश्चितानि त्वया देव ! गर्भस्थस्य च यानि मे ।
तैरेव मे जनिर्जातु यात्रे त्वां केवलं त्विदम् ॥ ४५ ॥
तिरश्चो मुक्तिदा मूर्तिः स्थिता ते याऽत्र ताम्पुनः ।
अनेन चक्षुषा पश्यामीश! नाऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ ४६ ॥
कृताञ्जलिपुटोराजा स्तुत्वैवं मधुसूदनम् । पुनर्ननाम धरणीपृष्ठे साऽश्रुविलोचनः ॥
ततोऽन्तरिक्षगावाणीसासुस्वरभाषिणी । उच्चचारनभोमध्येइन्द्रद्युम्नस्यशृण्वतः
मा चिन्तांव्रजभूपाल! व्रजिष्येत्वद्दृशोःपथम् । पैतामहम्वचःप्राहनारदोयत्कुरुष्वतत्
तच्छ्रुत्वा दिव्यवचनं नारदस्य च भाषितम् । श्रद्दधेवाजिमेधाय भगवत्प्रीतिकारकः
नारदं च पुनः प्राह हर्षगद्गदया गिरा । मुने त्वया यदादिष्टं चतुर्मुखनिदेशतः ॥५१॥
अशरीरा त्वियंवाणीअनुजज्ञे तदेव हि । पितामहोजगन्नाथो भेदोवैनाऽनयोःक्वचित्
पद्मयोनेः सुतस्त्वं हि वक्ता भगवद्वचः । तत्कर्तव्यं प्रयत्नेन यच्छ्रेय उपपादकम्

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्येजैमिनिऋषिसम्वादे
इन्द्रद्युम्नस्यशोकनाशोनामपञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

आद्यमूर्तिनृसिंहस्थापनायराजोद्योगवर्णनम्

जैमिनिरुवाच ।

नृपं सुमनसं दृष्ट्वा श्रद्दधानं महाक्रतौ । उवाच परमप्रीत्या नारदो लोकहर्षणः ॥
व्यवसाये सुकृतिनां देवायान्तिसहायताम् । तत्रोदाहरणं त्वं हि यत्सहायश्चतुर्मुखः
तदेहि यामस्तत्रैव नीलकण्ठस्य सन्निधौ । सर्वराक्षससंहारं सर्वविघ्ननिवारणम् ॥
स्थापयाम्यग्रतो राजन्नृसिंहं वारुणीमुखम् ।

अन्तर्हितो हि भगवान्प्रत्यक्षोऽसौ नृकेसरी ॥ ४ ॥

सन्निधावस्य यागस्तु फलातिशयवान्भवेत् । त्वमग्रतो गच्छशीघ्रं प्रासादंतत्रकारय
स्मरणान्मम चागत्यसुतो वै विश्वकर्मणः । प्रत्यङ्मुखं तुप्रासादंसतूर्णं घटयिष्यति
दक्षिणे नीलकण्ठस्य यो महांश्चन्दनद्रुमः । धनुः शतान्तरे राजंश्चिररूढस्तु तिष्ठति
तस्य पश्चिमदेशस्थंक्षेत्रं राजन्भविष्यति । वाजिमेधसहस्रेण तस्याऽग्रेयजतांभवान्
गच्छत्वमहमत्रैवस्थास्यामिदिनपञ्चकम् । आराध्यैनंदिव्यसिंहं ज्योतीरूपमनन्तकम्
प्रत्यर्चायां प्रतिष्ठाप्यप्राणेन्द्रियमनोयुतम् । दीपाद्दीपंयथाराजन्नयिष्येशोभनाकृतिम्
नारदस्यैति वचनं प्रतिश्रुत्य नृपोत्तमः । जगाम तत्र वेगेन चन्दनद्रुमसन्निधिम् ॥११
तत्राऽपश्यत्सुघटकंशिल्पशास्त्रविशारदम् । नारदस्याऽऽज्ञया प्राप्तंपुत्रं वैदेवशिल्पिनः

मनुष्यरूपमास्थाय शस्त्रसूत्रधरं स्थितम् ।
राजानं स तु दृष्ट्वा वै त्रिकाग्रन्तं सुरालयम् ॥ १३ ॥

कृताञ्जलिपुटः प्रोचेदेवाहंशिल्पशास्त्रवित् । नरसिंहालयं तेऽद्यघटयिष्यामिशोभनम्

राजाऽपि तमुवाचेदं प्रहसन्भो द्विजोत्तमाः ! ॥ १४ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

न शिल्पीत्वंहिसामान्यःशिल्पशास्त्रप्रणेतृकः । कथितो नारदेनैवत्वष्टुःपुत्रो महायशाः
निर्जनेऽस्मिन्महारण्येनेतः पूर्वंजनाश्रयः । वयमद्यागताःशिल्पिन्सम्बन्धःकिंनिमित्तकः
देवशिल्पी भवानेव विष्णोरमिततेजसः । सदाऽनुध्यायिनस्तस्य निदेशवशवर्तिनः
येन स्मृतस्त्वंमुनिनासएवाऽऽत्रागमिष्यति । प्रत्यर्चांनरसिंहस्यगृहीत्वातुदिनान्तरे
तदाशु घटयस्वाऽद्य सप्राकारं सतोरणम् । प्रासादं नरसिंहस्य प्रतीचीवदनं शुभम्
तं पूजयित्वा विधिवन्नियोज्यघटनेनृपः । शिलासञ्चयकान्भृत्यान्वहुवित्तैरयोजयत्
चतुर्थे दिवसे विप्राःप्रासादोऽभूदनुत्तमः । बहुकालप्रसाध्योऽपिमहिम्नादेवशिल्पिनः
ततः प्रभाते विमले नित्यकर्मावसानतः । प्रतिष्ठाविधिसम्भारं गृहीत्वासपरिच्छदः
नारदागमनं प्रेक्ष्ययावत्तिष्ठति भूपतिः । तावच्छुश्रुविरे शङ्खा मृदङ्गा मुरजास्तथा ॥
गीतमङ्गलवाद्यानिघण्टानांकरिणांस्वनाः । तथा जयजयेत्युच्चैःशब्दाआकाशमण्डले

ताञ्छ्रुत्वाविस्मयापन्नाइन्द्रद्युम्नपुरोगमाः । राजानःश्रोतियाविप्रावैष्णवाश्चसहस्रशः

निराधारास्त्विमे शब्दा अद्भुतानि न संशयः ।
विचारयन्तस्ते यावत्तावद्दक्षिणतो मरुत् ॥ २६ ॥

गन्धान्वितद्विरेफौघशब्दिताःपुष्पवृष्टयः । आविर्भूतास्त्रिपथगावारिणार्द्रीकृताद्विजाः
तदनन्तरमेवाऽसौ नारदो ब्रह्मणः सुतः । तपः प्रभावनिर्व्यूढविमानवरशायिनाम् ॥

रत्नचामरहस्ताभिर्दिव्यस्त्रीभिः सुशोभिताम् ।
अलङ्कृतां बहुविधैर्मणिरत्नप्रसाधनैः ॥ २९ ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरांदिव्यगन्धानुलेपनाम् । रम्यांप्रतिष्ठितप्राणांघटितांविश्वकर्मणा
तेजोमण्डलसम्वीतां परितो हर्षदामपि । आदाय नरसिंहस्य प्रत्यर्चांप्रत्युपस्थितः
तां दृष्ट्वा हर्षिताःसर्वेराजाराजानुयायिनः । अन्तर्द्धानं गतो देवो नारदेनोद्धृतः किमु

मेनिरे हर्षितात्मानःप्रशशंसुश्च तं मुनिम् ।
निरूप्य सन्निधिस्थां तु नरसिंहाकृतिं द्विजाः ॥
आद्यमूर्तेर्नृसिंहस्य प्रतिमामथ मेनिरे ॥ ३३ ॥

प्रत्युत्थायततोराजा प्रहृष्टेनाऽन्तरात्मना । प्रदक्षिणीकृत्य हरिं जगामशिरसा महीम्

श्रद्धासम्पत्तियोग्येन सम्भारेण नृपाज्ञया ।
प्रस्थापयामास मुनिः प्रासादं शुभलक्षणम् ॥ ३५ ॥

प्रतिमां देवदेवस्य सुमुहूर्तेद्विजोत्तमाः । धरारमाभ्यां सहितां रत्नवेद्यां प्रतिष्ठिताम्

योगारूढतनुं राजा इन्द्रद्युम्नोऽथ तुष्टुवे ॥ ३६ ॥

वैष्णवैर्ब्राह्मणैर्भूपैर्नारदेनच धीमता । गुह्योपनिषदैः स्मार्तैः स्तोत्रैःशास्त्रैर्मुदान्वितैः

इन्द्रद्युम्न उवाच

एकानेकस्थूलसूक्ष्माणुमूर्ते ! व्योमातीत! व्योमरूपैकरूप !।
व्योमाकार! व्यापक ! व्योमसंस्थ ! व्योमारूढ ! व्योमकेशाब्जयोने ! ॥
दुःखाम्भोधेस्त्राहि मां दिव्यसिंह ! प्रादुर्भूतानेककोट्यर्कधामन् !।
नित्यासन्नो दूरसंस्थो न दूरो नाऽऽसन्नो वा बोध्यबोधात्मभाव !॥ ३९॥

ज्ञेयज्ञेयो ज्ञानगम्योऽप्यगम्यो मायातीतो मानमेयोऽनुमानात् ।
कृत्स्नस्याऽऽदिः कृत्स्नकर्त्ताऽनुमन्ता पाताहर्त्ता विश्वसाक्षिन्नमस्ते ॥४०
दुःखध्वंसस्यैकहेतुं न हेतुं भेत्तुं छेत्तुं संशयानग्रजातम् ।
ज्योतीरूप! ज्ञानरूप! प्रकाश! स्तोमव्यूहाकारनिर्माणहेतो !॥ ४१ ॥
त्वत्पादाब्जे भक्तिमग्र्यां सदा मे देहि स्वामिन्मूलभूतां चतुर्णाम् ।
श्रौतैः स्मार्तैर्नित्ययुक्ता जनास्ते दीनास्तिष्ठन्त्यत्र बद्धा भवाब्धौ ॥ ४२ ॥
अनन्तपादं बहुहस्तनेत्रमनन्तकर्णं ककुभौघवस्त्रम् ।
दिवानिशानाथसुकुण्डलाढ्यं नक्षत्रमालाकृतचारुहारम् ॥ ४३ ॥
त्वामद्भुतं दिव्यनृसिंहमूर्तिं भक्त्यैष्यूर्तिं शरणम्प्रपद्ये ।
यत्पादपद्मं हि पितामहस्य किरीटरत्नैर्विकचत्वमेति ॥ ४४ ॥
यदीयपादाब्जयुगान्तभूमौ लुठेच्छिरो यस्य हि पाश्वभौतम् ।
तद्दिव्यपादं शिरसा वहन्ति सुरेन्द्रनार्यः खलु तं नमामि ॥ ४५ ॥
तद्दिव्यसिंहं हतपापसङ्घं पादाश्रितानां करुणाब्धिसिंहम् ।
पादाऽब्जसङ्घट्टविघट्टमानब्रह्माण्डभाण्डं प्रणमामि चण्डम् ॥ ४६ ॥
सटाच्छटाकम्पनशीर्यमाणघनौघविद्रावितपापसङ्घम् ।
चण्डाट्टहासान्तरिताब्दशब्दं त्रिलोकगर्भं नृहरिं नमामि ॥ ४७ ॥
नमस्ते नमस्ते नमस्तेऽद्य विष्णो! परित्राहि दीनानुकम्पिन्ननाथम् ।
भवन्तं समासाद्य मे देहबन्धो मुरारे ! न संसारकारागृहेऽस्तु ॥ ४८ ॥
हयमेधसहस्रान्ते यथा त्वां चर्मचक्षुषा । दिव्यरूपं प्रपश्यामितथाऽनुक्रोशय प्रभो!
यथा चेज्यासहस्रं मे निर्विघ्नं तत्समाप्यते ।
यज्ञेशत्वत्प्रसादान्मे तथा सान्निध्यमस्तु ते ॥ ४९ ॥
कोटयःपापराशानांक्षयंयान्तियथाप्रभो !। धर्मार्थकामाहस्तस्थानैषांचित्रंस्तुवन्तिये
मोक्षस्य भाजनं विष्णो ते नरा ये तवाऽऽश्रयाः ॥ ५१ ॥
स्तुत्वेत्थं दिव्यसिंहं तं भूपतिर्हृष्टमानसः ।

दण्डपातप्रणामेन जगाम धरणीं मुहुः ॥ ५२ ॥

जैमिनिरुवाच

क्षेत्रं तन्नरसिंहस्य ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । इन्द्रद्युम्नानुग्रहाय सर्वलोकहिताय च ॥५३॥
पश्यन्ति ये नृसिंहं तं शम्भुनासहसंस्थितम् । नदेहबन्धं तेविप्राःप्राप्नुवन्तिनसंशयः
मनसा वाञ्छितं यद्यत्प्राप्नुवन्ति ततोऽधिकम् ।
स्तोत्रेणाऽनेन ये दिव्यसिंहरूपं स्तुवन्ति वै ॥ ५५ ॥
सर्वकामप्रदो देवस्तस्य मुक्तिं प्रयच्छति । ज्येष्ठशुक्लद्वादशी या स्वातीनक्षत्रसंयुता
तस्यां प्रतिष्ठितः क्षेत्रे दिव्यसिंहोमहर्षिणा । सुतेनब्रह्मणःसाक्षात्तत्रपश्यन्तितं च ये
वाजिमेधसहस्रस्य फलं साग्रं लभन्ति ते । पञ्चामृतैर्वा क्षीरेण नारिकेलरसेन वा ॥
स्नापयन्ति नरा ये वै, अथवा गन्धवारिणा । पूजयित्वा महासिंहमुपचारैः सपायसैः
जपाकुसुममाल्यैश्च गन्धमाल्यैः सुशोभनैः । धूपदीपैः सकर्पूरैस्ताम्बूलैरतिशोभनैः
सुरभिभिः स्तुतिपाठैश्च जयशब्दैस्तथोच्चकैः । प्रदक्षिणप्रणामैश्च दानैर्ब्राह्मणतर्पणैः
सन्तोष्य नरसिंहं तं ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ६१ ॥
वैशाखस्य चतुर्दश्यां सौरिवारेऽनिलर्क्षके । आद्यावतारः सिंहस्य प्रदोषसमयेद्विजाः
तस्यां सम्पूज्य विधिवन्नरसिंहंसमाहितः । जन्मकोटिसहस्रैस्तुपापराशिःसुसञ्चितः
दह्यते तत्क्षणादेव तूलराशिरिवाऽग्निना ॥ ६३ ॥
दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा नमस्कृत्वा प्रणिपत्यचभक्तितः । स्तुत्वाविमुच्यतेपापैर्निर्मोकेनभुजङ्गवत्
न तस्यव्याधयःसन्तिन शोकानाऽऽधयस्तथा । सर्वान्कामानवाप्नोतिहयमेधफलंतथा
समीपे तस्य भो विप्रा यजनं दानमेव च । अन्यानि पुण्यकर्माणि कृतानिचसकृन्नरैः
कोटिकोटिगुणानि स्युर्नरसिंहप्रसादतः ॥ ६६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे नृसिंहमूर्तिप्रतिष्ठानाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

राज्ञःइन्द्रद्युम्नस्यसहस्रहयमेधानुष्ठानवर्णनम्

मुनय ऊचुः

प्रतिष्ठिते नारसिंहे क्षेत्रे तस्मिन्नराधिपः । किं चकारमुने! ब्रूहि परं कौतूहलं तु तत्

जैमिनिरुवाच

इन्द्रादींस्त्रिदशान्सर्वान्न्यमन्त्रयत पूर्वतः । ततः स मन्त्रयामासऋषीन्विप्रान्सहस्रशः
अध्येतॄंश्चतुरो वेदान्सषडङ्गपदक्रमैः । यज्ञविद्यासु कुशलान्मीमांसापरिनिष्ठितान् ॥
सभाष्यकल्पसूत्रैस्तु परिनिष्ठितकर्मिणः । अष्टादशसु विद्यासु कुशलान्धर्मकोविदान्
सदाचारावदातांश्च कुलीनान्सत्यवादिनः । वैष्णवांश्च विशेषेण मन्त्रयामाससादरम्

त्रैलोक्ये ये च राजानः सिद्धाः सप्तर्षयो द्विजाः ।
सच्छूद्रा वणिजो द्वीपपतयश्च निमन्त्रिताः ॥ ६ ॥
क्रोशद्वयमिता विप्राः सभाऽऽसीत्तस्य भूपतेः ।
पाषाणघटिता सोच्चा सुधयासानुलेपिता ॥ ७ ॥

क्वचिद्रत्नमयी भूमिःक्वचित्काञ्चननिर्मिता । स्फाटिकीराजतीचैवयथायोग्यंकृतस्थली
स्तम्भै रत्नमयैः प्रोच्चैर्दुकूलपरिवेष्टितैः । चारुचन्द्रातपाढ्या तुगन्धमाल्यैःसचामरैः
मुक्तादामान्तरस्थैश्च चारुवातायनाशुभा । कृष्णागुरुस्नेहसिक्ताश्रीखण्डसलिलोक्षिता
सर्वर्त्तुकुसुमाकीर्णाप्रान्तोपवनसम्वृता । वाप्यः स्फटिकसोपानाःपद्मकह्लारमण्डिताः
चक्रवाकैः प्लवैर्हंसैः सारसैर्मधुरस्वनैः । व्याप्तान्तराः स्वच्छशीतसुगन्धमधुराम्भसः॥
परितः शतशस्तस्याःसुखावतरणा द्विजाः । उपच्छायाविरचनाःशोभमानाःसमन्ततः
यज्ञशाला मरुत्तस्य यथाऽऽसीद्वोद्विजोत्तमाः !। तथेन्द्रद्युम्नभूपस्यरचिताविश्वकर्मणा
शुभेऽह्निशुभनक्षत्रेवासयित्वासभासदः । राज्ञः सिंहासनासीनान्दृष्ट्वाऽऽसीनानृषीनपि

सिद्धान्ब्रह्मर्षिगणान्बहुमूल्यकुथस्थितान् ।

देवान्काञ्चनपीठस्थान्यथायोग्यमथ द्विजान् ॥ १६ ॥
वरासनस्थानन्यांश्च यथादेशं सुखस्थितान् ।
मध्ये नृपाणां देवानामृषीणां च शचीपतिम् ॥ १७ ॥
साम्राज्यलक्षणे स्वस्य रत्नसिंहासने स्थितम् ।
दिव्यैर्माल्यैस्तथा गन्धैर्वासोभिर्विष्टरादिभिः ॥ १८ ॥

पुरोधसा समं पूर्वमर्चयामास ऋद्धिमत् । विनीतो दीनवत्तस्य चक्रे पूजांतथानृपः ॥
आश्चर्यं मन्यतेऽस्यासौत्रैलोक्येशोऽपितद्यथा । ततःसिद्धान्देवमुनीनचर्यन्निन्द्रवत्तदा
विस्मयं जनयामास कुवेरस्याप्यधिश्रियः । ततो देवान्समानर्च प्रभूतस्वस्वसम्पदः
उपचारैर्महीनाथः सम्यगव्यग्रमानसः । राज्ञः सम्पूजयामास राजयोग्यैःपरिच्छदैः ॥
तथा ते मेनिरे भूपा भवामः साम्प्रतं वयम् । सत्यं राज्यंकमात्प्राप्तंनेदृशश्चपरिच्छदः
आनन्द वैष्णवान्भूय उपचारैः समानयन् । शान्ता अपि यथा चित्रंमेनिरेविषयागमम्

ततो विप्रान्वाहुजातान्वैश्यान्मुनिपुरःसरम् ।
सम्यक्प्रपूजयामास सत्त्वोद्रिक्तो महीपतिः ॥ २० ॥

अन्यांश्च सचिवद्वारा पूजयित्वाससंभ्रमः । दृष्टः स विनयान्नम्रःकृताञ्जलिपुटस्तथा

महेन्द्रमुच्चैराहेदं नारदेन पुरोधसा ॥ २७ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

तव प्रसादाद्देवेश इच्छामीदं प्रसीद मे । क्रतुना हयमेधेन प्रयक्ष्ये यज्ञपूरुषम् ॥ २८॥
अनुजानीहि मां देव क्रतूनामीश्वरोभवान् । त्वदाज्ञापालकाःसर्वेत्रैलोक्येनिवसन्तिये
यावत्क्रतुसहस्रस्य संस्था च भवति प्रभो । तावत्त्वं त्रिदशैः सार्द्धंसदोमध्यगतोवस
यष्टुमिच्छामि देवेश! नाऽहंत्वत्पदलिप्सया । सर्वेषांवेत्सिदेवेश! मनोवृत्तिंसदाप्रभो
युष्माकं पूर्वदृष्टोऽत्रवपुष्मान्माधवःप्रभुः । उपासनायांसोऽयंयोवालुकाभिस्तिरोदधे
तस्य भूयः प्रकाशार्थंवाजिमेधसहस्रकम् । करिष्येवचनादिन्द्रचतुरास्यस्यशासनात्

पुनः प्रकाशिते तस्मिञ्छ्रेयो वोऽपि भविष्यति ॥ ३३ ॥

इति विज्ञापिते राज्ञा महेन्द्रप्रमुखाः सुराः । अन्तर्द्धानोत्तरं या चश्रुत्वापूर्वंसरस्वती

अशरीरां स्मरन्तस्तामिदं प्रोचुः प्रहर्षिताः ।
इन्द्रद्युम्न ! महात्माऽसि सत्यं सत्यव्रतो भुवि ॥ ३५ ॥
त्वच्चेष्टितं पुराऽस्माभिरन्वभावि भविष्यकम् ।
सहायास्ते भविष्यामः कार्ये त्रैलोक्यपावने ॥ ३६ ॥

स्रष्टा स जगतां यत्र उद्युक्तः स्वयमेव हि । अत्रैवोवाच भगवानस्माकमपि भूतले ॥ प्रविशंस्तदनुक्रोशवशाद्भूयः प्रकाशनम् । करिष्ये दारवं देहमित्येतत्परिनिष्ठितम् ॥ नाऽत्राऽस्माकंव्यलीकं तुनेन्द्रस्यच महीपते । अस्मद्भिरुसमुद्योगस्तवनःप्रीतिकारकः सुखं यजस्व राजेन्द्र! वैकुण्ठं भक्तवत्सलम् । क्रतुना हयमेधेन सहस्रपरिवर्तिना ॥ दुराराध्यो हि भगवानस्माकं भक्तवत्सलः । वयमप्यत्र देवत्वंत्यक्त्वा भक्तिपरायणाः आराधयामः क्षेत्रेस्मिन्विनीता नररूपिणः । प्रियं हिमानुषेलोकेकर्मसिद्ध्यतिवैकृतम्

जैमिनिरुवाच

इत्युक्ते त्रिदशैःसेन्द्रैः परितुष्टान्तरात्मना । आरम्भार्थं क्रतोराजाभगवन्तमपूजयत् ॥ उपचारसहस्रैस्तु यथावत्प्रतिपादितैः । ततः पितृगणान्राजा निरूप्य श्रद्धयाऽन्वितः सदोगृहगतान्विप्रान्याज्ञिकान्समलङ्कृतान् । कृत्वेष्टदेवंपुरतोवैकुण्ठंसाऽग्निहोत्रकम् आकाङ्क्षन्कल्पितंलग्नंसम्वृत्तेस्वस्तिवाचने । उपस्थितःसपत्नीकःशुद्धमाङ्गल्यवेषधृक्

स्वस्ति वाच्य द्विजाञ्छुद्धान्पुण्याहं वृद्धिकर्म च ।
ततः सम्भृतसम्भारो वरयामास ऋत्विजः ॥ ४७ ॥
वृतास्ते तु सपत्नीकं दीक्षयन्तो नृपोत्तमम् ।
विहृत्य दीक्षणायेष्टान्न्ययजन्सभ्यचोदिताः ॥ ४८ ॥

प्रणीय तंप्रज्वलन्तं वेद्यामाहवनीयकम् । त्रैलोक्यमङ्गलकरं किं साक्षाद्वैष्णवं महः ॥ सुप्रोक्षितं चाऽभिमन्त्र्य अनुज्ञाप्यदिगीश्वरान् । मुमुचुस्तेहयंमुख्यमङ्गेषुशुभलक्षणम् ततः सदीक्षितो राजावाग्यतोरौरवींत्वचम् । अधिष्ठायसदोमध्येमृत्युञ्जयइवस्थितः निमन्त्रितानां भुक्त्यर्थं चक्षुषा सन्दिदेश वै । सुराणां रत्नपात्राणिमहार्घाणिनृपाज्ञया सचिवः कारयामासभोजनायसमृद्धिमत् । शुद्धसौवर्णपात्राणिमुनीनांचमहीक्षिताम्

द्विजानां भोजनार्थायनवानिप्रत्यहंद्विजाः । क्षत्रियाणांविशांविप्राराजतानिशुभानिच कांस्यनिर्मलपात्राणिशूद्राणांभोजनाय वै । अहन्यहनिपात्राणिभोजनान्तेद्विजोत्तमाः आकरेषु प्रपात्यन्तेप्रोच्छिष्टदलवर्जनैः । तत्र यज्ञोत्सवे ये वै भोजनाय निमन्त्रिताः तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च प्रपौत्राश्चैव सन्ततिः । नित्यं पञ्चरसान्नानि बहुमानपुरःसरम्

आदृतैर्भोजिता राज्ञ इन्द्रद्युम्नस्य शासनात् ।
कुटुम्बवत्स्थितास्तत्रसंस्थायावन्महाक्रतोः ॥ ५८ ॥
यद्देशीया जनास्तेषामधिष्ठाता च तान्नृपः ।
नृपाणामनुसन्धाता इन्द्रद्युम्नप्रयाचितः ॥ ५९ ॥

नारदः समदर्शी तु परोपकृतिलोलुपः । इन्द्रादीनां सुरेन्द्राणां देवर्षीणां नृपोत्तमः स्वयं नरपतिश्चर्यां चकार क्रतुपूर्त्तये । षड्विधान्यन्नपानानि संस्कृतानि द्विधा नरैः देवानां भोजने तत्र मन्त्रतन्त्रविशारदैः । मर्त्यानां नलविद्यायांकुशलैःसंस्कृतानि वै क्षुत्पिपासानभिज्ञा हि सुधाहारा दिवौकसः । तेषामपिअपूर्वत्वादाश्चर्यंतद्धिभोजनम् नराणां दुर्लभं मर्त्ये इन्द्रद्युम्नगृहेऽशनम् । इन्द्रद्युम्नस्य चेन्द्रस्यविशेषोमर्त्यवासिता अत्यद्भुतकरं ह्येतत्प्रत्यहं च नवं नवम् । सम्माननादरावृद्धिर्भोज्यस्य द्विजसत्तमाः ॥ अन्योन्यस्पर्द्धयैवात्र प्रवर्द्धन्ते परस्परम् । सुगन्धसुमनोमाल्यकस्तूर्यादिप्रलेपनम् ॥ चित्रसूक्ष्मदुकूलानि सोपधानासनानि च । रत्नपल्यङ्किकाशय्यारत्नदण्डप्रकीर्णकम् जातालवङ्गकर्पूरैर्नागवल्लीदलानि च । मनोहराणि गीतानि नृत्यानि विविधानि च

भरतस्य मुनेः शिक्षापण्डितै रचितानि च ।
स्वस्ववंशयशोऽभिज्ञाः शतशः सूतमागधाः ॥ ६६ ॥

एतान्यन्यानिवस्तूनिदुर्लभान्यपियानिवै । त्रिदशाश्चापिमर्त्याश्चान्वभुज्यन्तसुसादरम् एकतोऽन्यत्रचित्राणिनचहीनानिकुत्रचित् । पातालवासिनांचापिभोजनंवैसुधाधिकम् यद्भुक्त्वा नाऽनुवाञ्छन्ति पातालगमनंहि ते । पुराणियानिपातालेरत्नौघालोकितानिच विना सूर्यप्रकाशेन तादृशान्येव भूपतिः । ददौ तेषां निवासाय येषु पातालबुद्धयः ॥ सुखासीनाश्च क्रीडन्तो भुञ्जानाः शेरतेमुदा । देवानामपि नान्यत्रभूमिस्पर्शनमस्तिवै

इन्द्रद्युम्नपुरे तत्र स्वर्गादपि मनोहरे। यदृच्छया सुखक्रीडासक्ता नो तत्यजुर्भुवम्
अभिलाषोपजातं तु सुखंस्वर्गंवदन्तिहि। अनिच्छयाऽपिभोविप्राःसुखंसर्वत्र तत्र वै
आदृत्य यत्नान्मन्यन्ते भोज्यन्ते सादरं नराः।
न याचितः कोऽपि जनः कुतो वा स्यात्पराङ्मुखः॥ ७७॥
राजाधिराजवेश्मानि जनानां स्वगृहैःसमम्। तदासीत्स्वगृहेतेषांनसदासर्वसम्भवः
तत्र यत्कामनातीतं तद्वस्तु सुलभं बहु। इत्थं प्रवर्तिते यज्ञे यज्ञेशप्रीतये मुदा॥ ७९
पृथिवी हृतसर्वस्वा वाजिमेधेस्य भूपतेः। या पूर्वं साभवद्भूयःस्वर्णवृष्टिसुभूषिता
इत्थं प्रवृत्ते लोकानां तत्र त्रैलोक्यवासिनाम्।
दानसम्मानभोज्यानां विधौ विधिवतोऽन्वहम्॥ ८१॥
अश्वमेधं प्रति जना जगुर्गाथाःपरस्परम्। नेदृग्यागस्यसम्भारोविधेःशास्त्रप्रचोदितः
इन्द्रद्युम्नस्य राजर्षेर्न भूतो नभविष्यति। नयाचितारोऽदातारोमिथोयत्रनिमन्त्रिताः
नकामभङ्गोयत्राऽऽसीद्देवानामपिभोद्विजाः। ईदृक्समृद्धिःक्रतुराट् प्रवृत्तोभूपतेस्तदा
अधिश्रद्धःसुसम्पन्नःपूर्वस्मादपरोऽभवत्। स्मृतिकाराःकल्पकारास्तथाशास्त्रप्रणेतृकाः
यज्ञानुष्ठानकुशलाः सदाचारावतंसकाः। अग्न्याधानाद्यवभृथप्रचारमनुपूर्वशः॥ ८६।
क्रतुः सदस्यानुमते नृपतेःप्रीतयेद्विजाः। नमन्त्राःस्वरतोहीनावर्णतोवाऽपिकर्हिचित्
ये वै विधिविधातारस्ते वै कर्मप्रचारकाः। प्रायश्चित्तनिमित्तेनप्रायश्चित्तनिबन्धनात्
कर्मोपघातो नो तत्र योगिनः कर्मयोगिनः।
यत्र सप्तर्षयो दिव्याः सदस्याः क्रतुसाक्षिणः॥ ८९॥
प्रचारयन्ति कर्माणि गुणदोषविभागिनः।
याज्ञवल्क्यादयस्तेऽत्र मुनयस्त्वृत्विजो वृताः॥ ९०॥
सदोगतास्ते मुनयः परस्परकथान्तरे। वाकोवाक्यानि सूक्तानि गुह्योपनिषदानि च
गाथाः पौराणिकीर्विप्रा विष्णुभक्तिपुरःसराः। चरितानि हरेः सर्वकल्मषौघहराणिच
तत्र सम्वर्तयामासुस्ते सभायां महीक्षितः। तस्य यज्ञेहविःप्राशुःप्रत्यक्षंवह्निमध्यगाः
मुदितास्त्रिदशा विप्रा महेन्द्रप्रमुखा मखे।

चिरप्रवासिनो देवा नाऽस्मरन्तामरावतीम्॥ ९४॥
अमृतं हि हविस्तेषां कल्पितं ब्रह्मणा पुरा। तत्प्राश्यमुदितादेवावीर्यवन्तश्चिरायुषः
यागानुष्ठानविषयादन्यत्र विषयान्बहून्। इन्द्रद्युम्नेन रचितान्समस्तानुपभुञ्जते॥९६
तत्र ये नागराजानः पातालतलवासिनः। ततोऽधिकान्मर्त्यलोके विषयानुपभुञ्जते॥
पातालगमनं ते वै नेहन्ते मनसा ध्रुवम्। इत्थं प्रवर्तितो यज्ञस्त्रैलोक्यप्रीतिकारकः॥
इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेः क्षेत्रेऽस्मिन्पुरुषोत्तमे। जगदीशप्रसादाय पितामहनिदेशतः॥९९॥
एकोनं क्रमतः संस्थामवाप पृथिवीपतिः।
सहस्रं हयमेधस्य यथावद्विधिचोदितम्॥ १००॥
ततः साहस्रिके यज्ञे वाजिमेधे महीपतिः। दिनेदिने दिव्यगतिर्बभूव नृपतिस्तदा॥
सुत्यायाः सप्तदिवसाद्या रात्रिरभवत्पुरा। तस्यास्तुरीयप्रहरेदध्यौसविष्णुमव्ययम्
ध्याने तस्मिन्ददर्शाऽसौ महाभाग्यवशान्नृपः।
प्रत्यक्षमिव स श्वेतद्वीपं स्फटिकनिर्मितम्॥ १०३॥
समन्तात्परिवार्यैनं तिष्ठन्तं क्षीरसागरम्। महाकल्पद्रुमैः पुष्पगन्धामोदिदिगन्तरैः
फलपल्लववल्केषु बहिरन्तश्च सर्वशः। शङ्खचक्राङ्कितैः शुभ्रैः सर्वालङ्कारभूषितः॥
महामञ्जिष्ठवर्णैश्च मूर्तिभिस्तैर्मुरद्विषः। तन्मध्ये घटितं दिव्यमणिभिर्मण्डपोत्तमम्॥
मध्यस्थसूर्यवद्भासि रत्नसिंहासनोज्ज्वलम्।
क्षीराब्धिशीतकल्लोलमन्दवातमनोहरम्॥ १०७॥
तन्मध्ये ददृशे देवं! शङ्खचक्रगदाधरम्। नीलजीमूतसङ्काशं वनमालाविभूषितम्॥
सर्वलावण्यभवनं सौन्दर्यश्रीनिकेतनम्। निर्भर्त्सयन्तं वपुषा पिनद्धं दिव्यभूषणम्॥
दक्षपार्श्वे स्थितं तत्र अनन्तं धरणीधरम्। कोटिचन्द्रप्रतीकाशं हिमाद्रिसदृशप्रभम्
फणामुकुटविस्तारच्छत्रीभूतंमनोहरम्। मणिकुण्डलयुग्माङ्कं चारुनीलनिचोलकम्
हललाङ्गलशङ्खारिस्फुरद्बाहुचतुष्टयम्। हारकेयूरवलयमुद्रिकाभिरलङ्कृतम्॥ ११२॥
मेखलाकटिसूत्राढ्यं दिव्यरत्नप्रसाधनम्। दिव्यहालाक्षीबमूर्तिं चारुहासं सुनेत्रकम्॥
दक्षपार्श्वस्थितां चाऽस्य लक्ष्मीं तां शुभलक्षणाम्।

वराभयाब्जहस्तां वै कुङ्कुमाभां सुलोचनाम् ॥ ११४ ॥

त्रैलोक्ययुवतीवृन्ददृष्टान्ताऽद्भुतविग्रहाम् । ददर्श पद्मासनगां लावण्याम्बुधिपुत्रिकाम्
पितामहंच ददृशे पुरतोऽस्यकृताञ्जलिम् । वामपार्श्वेस्थितंचक्रंनानामणिमयं विभोः
सनकाद्यैर्मुनीन्द्रैस्तं स्तूयमानं जगद्गुरुम् । दृष्ट्वा स्वप्ने सराजावैप्रहृष्टोद्विजसत्तमाः
अदृष्टपूर्वरूपं तं ज्योतिर्मयमनन्तकम् । तुष्टाव तत्र ध्यानस्थो हर्षगद्गदया गिरा ११८

इन्द्रद्युम्न उवाच

नमस्ते जगदाधार जगदात्मन्नमोऽस्तु ते । कैवल्यत्रिगुणातीत गुणाञ्जन नमोऽस्तुते
सुशुद्धनिर्मलज्ञानस्वरूपाय नमोऽस्तु ते । शब्दब्रह्माभिधानाय जगद्रूपाय ते नमः ॥
संसारपतितश्रान्तदुःखध्वंस! नमोऽस्तुते । दुर्भेद्यहृदयग्रन्थिभेदकाय नमोऽस्तु ते ॥
द्विसप्तभुवनागारमूलस्तम्भाय ते नमः । ब्रह्माण्डकोटिघटनाशिल्पिने चक्रिणे नमः ॥
करुणाऽमृतपाथोधिसुधाधाम्ने नमो नमः । दीनोद्धारैकगुह्याय कृपापाथोधये नमः ॥

प्रकाशकानां सूर्यादिज्योतिषां ज्योतिषे नमः ।

प्रतिस्वस्वनदीमाय अन्तःपापाग्नयेनमः ॥ १२४ ॥

पावकाय पवित्राय पवित्राणां नमो नमः । गरिष्ठाय वरिष्ठाय द्राघिष्ठाय नमो नमः ॥
नेदिष्ठाय दविष्ठाय क्षोदिष्ठाय नमो नमः । वरेण्याय सुपुण्याय नारायण नमोऽस्तु ते

परित्राहि जगन्नाथ! दीनबन्धो! नमोऽस्तु ते ।

निस्तीर्णोऽहं भवाम्भोधिं प्राप्य त्वां तरणिं सुखाम् ॥ १२७ ॥

त्वयि दृष्टे रमानाथ क्लेशा व्यपगता मम । चिदानन्दस्वरूपंत्वांप्राप्तानांदुःखसंक्षयः
ध्रुवं नाथ समुत्पन्नपरमानन्ददेहेतुकम् । त्राहि त्राहि भवाम्भोधिमग्नं मांदीनचेतसम्

मध्याह्नाऽर्कोदिते व्योम्नि कुतः सन्तमसोदयः ।

ध्यानस्थितः स्तुवन्नेवं प्रणम्य जगदीश्वरम् ॥ १३० ॥

ध्यानावसानेसपुनःस्वयंजाग्रदबुध्यत । स्वप्नान्तइन्द्रद्युम्नोऽपिसस्माराऽऽत्मानमात्मना
अत्यद्भुतमिदं स्वप्नं दृष्ट्वा च नृपकुञ्जरः । मेने कृतार्थमात्मानं हयमेधकृतोस्तथा ॥
सहस्रं सफलं चैव स्वभाग्यं समुपस्थितम् । न हि देवर्षिवचनं वृथाभवतिकर्हिचित्

प्रत्यक्षं मे कथं नाथः स्वयमत्र भविष्यति ।

इति चिन्ताऽऽकुलो रात्रिशेषं नीत्वा विशाम्पतिः ॥ १३४ ॥

शशंस नारदस्याऽग्रे यथा स्वप्नोऽन्वभूयत । स चापि नारदःप्राह शोकस्तेविगतोनृप
अरुणोदयकाले हि भगवन्तं ददर्श यत् । दशाहात्फलदःस्वप्नस्तस्मिन्कालेनृपोत्तम
क्रत्वन्ते भगवानत्र प्रत्यक्षस्ते भविष्यति । यदाह मद्गिरा त्वां हि चराचरगुरुर्विधिः
सोऽपि त्वया जगत्स्रष्टा स्वप्नेऽस्मिन्नवलोकितः । तदनुष्ठीयतांयज्ञःपराग्रेनप्रकाशय
स्वप्नोऽयं नृपशार्दूल! दुर्बोधाचरितोहरेः । किन्तुभाग्यवतस्त्वेवस्वप्नस्तादृक्प्रजायते

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
सहस्रयज्ञेस्वप्नेभगवद्दर्शनवर्णनंनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

अक्षयवटोत्पत्तिवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

ततः प्रववृते सुत्या नृपतेर्वाजिमेधिका । तस्यां त्रैलोक्यमभवदेकसद्मनिभं द्विजाः ॥

शास्त्रैः स्तोत्रैर्दिवस्पृग्भिर्वर्णक्रमसमुज्ज्वलैः ।

यथापदस्वरन्यासैरन्ये शब्दास्तिरोहिताः ॥ २ ॥

दानेभ्योऽवारितंतत्र दीयन्तेवाञ्छितानि वै । नटनर्त्तकसूतानां साऽभूत्कल्पद्रुमोपमा
तन्मध्येऽवभृथे स्नातुं कृता यत्रोपकारिका । दक्षिणे तटभूदेशे बिल्वेश्वरसमीपतः ॥
नियुक्ताः सेवकाराज्ञा ससम्भ्रममुपस्थिताः । न्यवेदयन्त नृपतिं कृताञ्जलिपुटाद्विजाः
देव दृष्टो महान्वृक्षस्तटभूमौ महोदधेः । प्रविष्टाग्रसमुद्रान्तःकल्लोलप्लवमूलकः ॥६
मञ्जिष्ठवर्णःसर्वत्रशङ्खचक्राङ्कितः प्लवन् । स्नानवेश्मसमीपेऽसौदृष्टोऽस्माभिःपरोऽद्भुतः

न दृष्टपूर्वो वृक्षोऽयमुद्यत्सूर्यनिभोऽङ्शुना । गन्धेनवासयन्सर्वां तटभूमिं सुगन्धिना
द्रुमः साधारणो नाऽयंलक्ष्यते देवभूरुहः । कश्चिद्देवस्तरुव्याजादागतो लक्ष्यतेध्रुवम्

नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत् ।
तत्किं निमित्तं यद् दृष्टं तरुश्रेष्ठं वदन्ति ते ॥ १० ॥

नारदः प्रहसन्वाक्यमुवाच नृपसत्तमम् । पूर्णाहुतिः समाप्नोतु यथा स्यात्सफलःक्रतुः
उपस्थितंते तद्भाग्यंस्वप्नेयद्दृष्टवान्पुरा । श्वेतद्वीपे विश्वमूर्तिर्दृष्टो योविष्णुरव्ययः
तदङ्गस्खलितं रोम तरुत्वमुपपद्यते । अंशावतारः स्थास्नुर्यः पृथिव्यां परमेष्ठिनः ॥
तद्रूपावतरं यातिभगवान्भक्तवत्सलः । द्रुमो ह्यपौरुषो योऽसौभाजनंनाऽस्य दर्शने
त्वामृते पुरुषव्याघ्र पृथिव्यां नृपसत्तम । त्वद्भाग्यवशतःसर्वलोकानां नयनाऽतिथिः
भविष्यति महाराज सर्वकल्मषनाशनः । समाप्याऽवभृथस्नानं तटान्ते सरिताम्पतेः
उत्सवं सुमहत्कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलम् । महावेद्यां स्थापयात्र यज्ञेशं तरुरूपिणम् ॥
विचार्येत्थंमुदायुक्तौ तावुभौनृपनारदौ । सुसम्भ्रान्तौतत्र यातौ यत्राऽसौ भगवद्द्रुमः
तंदृष्ट्वाःहर्षिताःसर्वैब्रह्मसाक्षादुपस्थितम् । मेनिरे जन्मसाफल्यं जीवन्मुक्ता महोदयाः
इन्द्रद्युम्नोऽपिनृपतिर्ममज्जाऽमृतसागरे । स्वप्ने दृष्ट्वा जगन्नाथं यथाऽसौ भगवत्प्रियः
तथा ददर्श तं वृक्षं चतुःशाखं चतुर्भुजम् । स्वकं श्रमं मन्यमानः सफलं नृपसत्तमः
जहौशोकं नीलमणिमाधवान्तर्धिजं द्विजाः । पुनः पुनः प्रणम्यैनं हर्षाश्रुनयनो नृपः
द्विजैराहारयामास तरुं कल्लोललोलितम् । शङ्खकाहालमुरजढक्कापटहनिःस्वनैः ॥२३
गीतवादित्रनिनदैर्जयशब्दैःसहस्रशः । सुगन्धिपुष्पाञ्जलिभिराकाशात्पतितैर्मुहुः ॥२४
परितोधूपपात्रैश्च कृष्णागुरुसुधूपितैः । वेश्याभिर्यौवनोन्मत्तसुरूपाभिः प्रचालितैः ॥
रत्नदण्डप्रकीर्णैश्च वीज्यमानं समन्ततः । पताकाभिर्दिव्यपट्टदुकूलाभिः सुशोभितम्
राजोपराजवृन्दैश्च तुरङ्गैः पत्तिभिर्वृतम् । मागधैर्वन्द्यमानं तु स्तूयमानं महर्षिभिः ॥

ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैश्चैव विद्वद्भिः श्रोत्रियैस्तथा ।
राजन्यैर्वैश्यकुलजैः सच्छूद्रैःपरिचारितम् ॥ २८ ॥

स्तोत्रैर्बहुविधैः स्मार्त्तैःपौराणिकैस्तथा । स्तूयमानं तरुं विष्णोर्भूलोकेपरिवेष्टितम्

स्रग्गन्धालङ्कृतंदिव्यंमहावेदीं विनिन्यतुः । वितानवरचित्रायांवेष्टितायांनिरन्तरम्
वेद्यां तं स्थापयामासुरिन्द्रद्युम्नस्य शासनात् । वचसा नारदस्यैनंपूजयामासपार्थिवः
सहस्रैरुपचाराणां दिव्यरूपैर्नृपोत्तमः । पूजावसाने पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम् ॥३२

कीदृश्यः प्रतिमा विष्णोर्घटयिष्यति कः पुनः ।
तच्छ्रुत्वा तं मुनिः प्राह अचिन्त्यमहिमागुरुः ॥ ३३ ॥

को वेद तस्यचेष्टाम्वैसर्वलोकोत्तरां नृप । स्रष्टायोजगतां तस्याऽप्येषासंशयगोचरा
विचारयन्तौ तावित्थं यावन्नारदपार्थिवौ । अशरीरा ततोवाणी शुश्रुवेचाऽन्तरिक्षतः
तत्र विस्मयमानानां सर्वेषामेव शृण्वताम् । अपौरुषेयो भगवानविचारपथे स्थितः
सुगुप्तायां महावेद्यांस्वयंसोऽवतरिष्यति । प्रच्छाद्यतां दिनान्येषायावत्पञ्चदशानिवै
उपस्थितोऽयं यो वृद्धःशास्त्रपाणिस्तु वर्द्धकिः । एनमन्तःप्रवेश्यैवद्वारंबध्नन्तुयत्नतः
बहिर्वाद्यानि कुर्वन्तु यावत्तुघटनाभवेत् । श्रुतो हि घटनाशब्दोबाधिर्यान्धत्वदायकः
नरके वसतिश्चैव कुर्यात्सन्ताननाशनम् । नान्तः प्रवेशनं कुर्यान्न पश्येच्च कदाचन ॥

नियुक्तादन्यः पश्येच्चेद्राज्ञो राष्ट्रस्य चैव ह ।
द्रष्टुश्चाऽपि महाभीतिरन्धता चक्षुषोर्युगे ॥ ४१ ॥

तस्मान्नावेक्षणंकार्यंयावत्प्रतिमनिर्मितिः । निर्व्यूढस्तुस्वयंदेवः कृत्यान्तेतुवदिष्यति
यद्यत्कार्यं प्रयत्नेनसर्वलोकसुखावहम् । तच्छ्रुत्वानारदाद्यास्तेयथोक्तंविष्णुनास्वयम्

चिकीर्षन्ति तथा कर्त्तुं तत्राऽऽयातश्च वर्द्धकिः ।
प्रोवाच नृपतिं सोऽथ स्वप्ने दृष्टास्तु यास्त्वया ॥ ४४ ॥

ताएवाऽहंघटिष्यामिदारुणादिव्यरूपिणा । इत्युक्त्वाऽन्तर्दधेवेद्यांवृद्धवर्द्धकिरूपधृक्

वञ्चनार्थं मनुष्याणां साक्षान्नारायणो विभुः ॥ ४६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे श्रीपुरुषोत्तक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
मूर्तिघटनार्थंवृद्धवर्द्धकिसमागमोनामाऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

विष्णोर्दारुमयमूर्त्याविर्भाववर्णनम्

जैमिनिरुवाच

ततः स पृथिवीपालस्तथा कृत्वाऽन्तरिक्षगा । यदुवाच गिरां देवी तद्वत्परिचचारह
एवं दिनेदिने याते दिव्यगन्धोऽनुभूयते । पारिजातप्रसूनानां वृष्टिर्मर्त्येषु दुर्लभा ॥
दिव्यसङ्गीतनादश्च गीतानि रुचिराणि च । स्वर्गङ्गाजलवृष्टिश्चसूक्ष्मबिन्दुसुशोभना
ऐरावतादिनागानां मदगन्धो वनद्विपैः । दुःसहः सर्वभूतानां सुखकार्यनुभूयते ॥४॥
यज्ञार्थमागतादेवास्ते सर्वे विगतज्वराः । आविर्भूतं हरिं दृष्ट्वा उपासाञ्चक्रिरेद्विजाः

यथा हि माधवं पूर्वं तथा तं विष्णुशाखिनम् ।
उपासनासु देवानां दिव्यचिह्नानि जज्ञिरे ॥ ८ ॥

निर्ववाह स्वयं देवः क्रमात्पञ्चदशे दिने । चतुर्मूर्तिः स भगवान्यथा पूर्वं मयोदितः
तादृगाविर्बभूवाऽसौ युष्माकं वर्णितः पुरा । दिव्यसिंहासनगतो बलभद्रसुदर्शनैः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मलसद्बाहुर्जनार्दनः । गदामुसलचक्राब्जं धारयन्नगाकृतिः ॥ ६ ॥
छत्राकृतिफणासप्तमुकुटोज्ज्वलकुण्डलः । सुभद्रा चारुवदना वराब्जाभयधारिणी ॥
लक्ष्मीःप्रादुर्बभूवेयं सर्वचैतन्यरूपिणी । इयं कृष्णावतारे हि रोहिणीगर्भसम्भवा ॥
बलभद्राकृतिर्जाता बलरूपस्य चिन्तनात् । क्षणं न सहतेसाहिमोक्तुंलीलावतारिणम्

न भेदोऽस्तीह को विप्राः कृष्णस्य च बलस्य च ।
एकगर्भप्रसूतत्वाद्व्यवहारोऽथ लौकिकः ॥ १३ ॥

भगिनी बलदेवस्येत्येषा पौराणिकी कथा । पुंरूपे स्त्रीस्वरूपेण लक्ष्मीःसर्वत्रतिष्ठति
पुन्नाम्ना भगवान्विष्णुःस्त्रीनाम्नाकमलालया । देवतिर्यङ्मनुष्यादौविद्यतेनतयोःपरम्
कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षाद्भुवनानि चतुर्दश । धारयेत्तु फणाग्रेण सोऽनन्तोबलसञ्ज्ञितः
तस्य शक्तिस्वरूपेयं भगिनीश्रीःप्रकीर्तिता । सुदर्शनंतुयच्चक्रंसदाविष्णोःकरेस्थितम्

शाखाग्रस्तम्भमध्यस्थं तद्रूपं तत्तुरीयकम् । एवं तु मूर्त्तयस्तेन चतस्रो वै प्रकाशिताः
निर्वृत्ते भगवद्रूपे चतुर्द्धा दिव्यरूपिणि । लोकानामुपकाराय पुनराहाऽन्तरिक्षगा १६
पट्टैराच्छाद्यसुदृढंनृपतेप्रतिमास्त्विमाः । स्वं स्वं वर्णंप्रापयाऽऽशुवर्णकैश्चित्रकर्मणा
नीलाभ्रश्यामलं विष्णुं शङ्खेन्दुधवलं बलम् । रक्तं सुदर्शनंचक्रंसुभद्रांकुङ्कुमारुणाम्
नानालङ्काररुचिरां नानाभङ्गिविभागशः । अमी दारुस्वरूपेण दृष्टाः पापाय हेतवे ॥
गोपनीयाः प्रयत्नेन पट्टनिर्यासवल्कलैः । तस्मात्प्रथममेवैतांस्तरोरेवाऽस्य वल्कलैः
शिल्पिभिःकर्मकुशलैर्दृढमाच्छादयाऽग्रतः । वर्षे वर्षेचसंस्कार्याःपूर्वसंस्कारमोचनात्
ऋते वल्कललेपं तु स तु दिव्यश्चिरन्तनः । प्रमादाद्य इमं लेपमपनीयेत कश्चन ॥२५
दुर्भिक्षं मरकंराष्ट्रे सन्ततिश्चाऽस्यहीयते । नेक्षितव्यास्त्वयाराजन्कदाचिदपवारणाः
मनुष्यैश्चाधिराजेन्द्र! दृष्टाः स्युर्भयहेतवः । तस्मात्सचित्रा द्रष्टव्याबहुलेपविलेपिताः
सुचित्रं पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभ्रमम् । दृष्ट्वा विमुच्यतेपापैःकल्पकोटिसमुद्भवैः
सुचित्रान्कुरुराजेन्द्र! चित्रान्कामानवाप्स्यति । आविर्बभूवभगवांस्तवानुग्रहकाम्यया
तव प्रसादाज्जन्तूनां चतुर्वर्गं प्रसादास्यति । नीलाद्रौकल्पवृक्षस्यवायव्यांशतहस्ततः
प्रदेशे सुमहत्स्थाने प्रासादं सुदृढायतम् । उत्तरे नरसिंहस्य सहस्रकरमुच्छ्रितम् ॥

कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैनं विनिवेशय ।
पुरा स्थितं पर्वतेऽस्मिन्योऽभ्यर्चयति माधवम् ॥ ३२ ॥

नाम्ना विश्वावसुर्नाम शबरो वैष्णवोत्तमः । पुरोधसः सख्यमासीत्तेन सार्द्धं पुरा व्रते
तयोः सन्ततिरेवाऽस्य लेपसंस्कारकर्मणि । नियुज्यतां महाराजभविष्यत्सूत्सवेषुच
विरराममैतदाभाष्य सा तु दिव्या सरस्वती । तयोपदिष्टमाकर्ण्य प्रहृष्टेनाऽन्तरात्मना
वेष्टनं मोचयामास महावेद्या नृपोत्तमः । ददृशुस्ते तदा सर्वे रत्नसिंहासने स्थितम् ॥
रामं कृष्णं सुभद्रां च वासुदेवं सुदर्शनम् । यथोपदिष्टलेप्यादिसंस्कारैरुचिराकृतिम्
कृपया स्मेरवदनमुन्नतायतवक्षसम् । दीनानामुद्धृतौ नाथं प्रलम्बभुजपञ्जरम् ॥ ३८ ॥
प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं हासशोणायताधरम् । पश्यतां दृष्टिमात्रेण हर्तारं पापसञ्चयम् ॥
पद्मासनस्थितं कृष्णं दिव्यालङ्कारभूषितम् । स्वतेजसा परिवृतं दारुदेहेऽपिनिर्मलम्

नीलजीमूतसङ्काशं सर्वसन्तापनाशनम् । ददर्शवलदेवं च साट्टहासमुखाम्बुजम् ॥४१॥
फणामण्डलविस्तीर्णं वारुणीघूर्णितेक्षणम् । प्रोत्थितं नागराजानंपीनोन्नतसुवक्षसम्
किञ्चिन्नतं पृष्ठदेशे कुण्डलीकृतविग्रहम् । अग्रसम्फुल्लककुभं कैलासशिखरं यथा ॥४३
हलचक्राब्जमुसलधारिणं वनमालिनम् । हारकुण्डलकेयूरकिरीटमुकुटोज्ज्वलम् ॥
तयोर्मध्ये स्थितां लक्ष्मीं सुभद्रां भद्ररूपिणीम् ॥ ४५ ॥
सर्वदेवारणीं पापसागरोत्तारकारिणीम् । विकचाम्भोजवदनां वराब्जाभयधारिणीम्
रूपलावण्यवसतिं शोभमानां प्रसाधनैः । कुङ्कुमारुणदेहांतांसाक्षाल्लक्ष्मीमिवाऽपराम्
ददर्श विष्णोर्वामस्थां चक्रशाखाग्रनिर्मिताम् ।
बालार्कसदृशीं तीक्ष्णधारां तेजोमयीं द्विजाः !॥ ४८ ॥
तां दृष्ट्वानन्दपाथोधिनिमग्नः पृथिवीपतिः । कर्तव्यमूढः स्वतनौ स्वयं न प्रबभूव ह
दरमीलितनेत्रःसन्सृजन्बाष्पाम्बुकेवलम् । कृताञ्जलिपुटस्तस्थौस्थूणाकारोनृपोत्तमः
उवाच तं मुनिवरः स्मितवक्त्रः क्षितीश्वरम् । यदर्थं श्रममापन्नस्तत्साम्प्रतमभूत्तव
प्रत्यक्षं नृपशार्दूल! एकस्त्वंभाग्यवान्भुवि । अमुं पश्य जगन्नाथं पुण्डरीकायतेक्षणम्
भक्तानुग्रहपाथोधिं सर्वज्ञाननिधिं हरिम् । यं द्रष्टुं योगिनो नित्यं यतन्ति यतमानसाः
अवधानेन महता क्षणं पश्यन्ति मानवाः । सोऽयं दारुमयं देहं समास्थाय जनार्दनः
अनुग्रहीतुं त्वां भूप! प्रत्यक्षत्वमुपागतः । भजैनं धरणीनाथं स्तुहि कारुण्यसागरम्
ददाति संस्तुतः कामान्सर्वान्नृप ! मनोगतान् ॥ ५६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
विष्णोर्दारुमूर्त्याविर्भावोनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः

इन्द्रद्युम्नकृताभगवत्स्तुतिस्तस्यनाम्नासरोवरोत्पत्तिवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

इत्थं प्रबोधितस्तेन नारदेन क्षितीश्वरः । तुष्टाव जगतांनाथं वचोभिः करुणान्वित

इन्द्रद्युम्न उवाच

त्वदङ्घ्रिपाथोजयुगं मुरारे ! नोपासितं जन्मसु पूर्वजेषु ।
तत्कर्मणां दारुणपाकभाजं दीनं परित्राहि कृपाम्बुधे! माम् ॥ २ ॥
क्व निर्मलं त्वच्चरणाब्जयुग्मं विरिञ्चिरुद्रेन्द्रकिरीटमग्नम् ।
क्वाऽहं कुदीनः शकृदस्रमांसमूत्रास्थिसङ्घैः पिहितस्त्वचा वै ॥ ३ ॥
असारसंसारपरिभ्रमेण श्रमातुरस्त्वां कथमीश! जाने ।
जानन्ति ते त्वां खलु देवदेव येषां भवो दुःखभवप्रकाशः ॥ ४ ॥
प्रभो मया दुःखमनेकजन्मपापार्जितं भुक्तमनेकभावम् ।
शुभार्जितो यः सुखलेशभावो निदर्शनं यन्मधुपृक्ततिक्ते ॥ ५ ॥
यदेव सौख्यानुभवाय देव! कर्मार्जितो मे विषयोपभोगः ।
स एव दुःखं परिणामतो मे न मद्विधो दुःखिजनोऽस्ति चाऽन्यः ॥ ६ ॥
विभो ! यदि त्वां मनसाऽपि पूर्वमुपास्तमन्यद्विषयेक्षणोऽहम् ।
कथं तदालप्स्यमनेकजन्म पुनः पुनर्भोग्यमशेषदुःखम् ॥ ७ ॥
विभुत्वदासत्वपितृत्वपुत्रप्रियत्वमातृत्वधनित्वभावैः ।
वध्यत्वहिंस्रत्वपतित्वजायाभावैश्च तिर्यक्त्वसुरादिभावैः ॥ ८ ॥
नीचोर्द्ध्वभावं बहुशः सकृद्वा भवाङ्गणेऽस्मिँल्लुठतानुभूतम् ।
न वा मुरारे तव पादपद्मदूरीभवस्येष्टफलं हि चैतत् ॥ ९ ॥
कोशं बलं चैतदशेषपृथ्वीधनैर्वृतं यौवनरूपरूप्यः ।

मनोऽनुकूलाः शतशः स्त्रियश्च निष्कण्टकं मे नृपमण्डलं च ॥ १० ॥
साम्राज्यता चाऽपि भरो महान्मे त्वज्ज्ञानहीनस्य पशोरिवाऽयम् ।
भारावतारं कुरु मे कृपाब्धे! सदैव तत्रोदित खेदयोगः ॥ ११ ॥
दीनानुकम्पिन्! करिणो विमुक्तिः कृता विभो त्वत्स्मृतिमात्रकेण ।
भ्रान्तं घटीयन्त्रवदत्र नाथ! मां त्रातुमर्हस्यनुकम्पिभावात् ॥ १२ ॥
न मे त्वदन्यः खलु बन्धुरत्र प्रवाहविभ्रष्टतरुस्वभावे ।
पापीयसी बुद्धिरुपेतभावा स्नेहानुबन्धा विषयेऽभिभेद्या ॥ १३ ॥
अहर्निशं मे तव पादपद्मान्नाऽपैतु मत्प्रार्थितमेतदेव ।
त्वां सच्चिदानन्दसुपूर्णसिन्धुं प्राप्तास्तु ये जन्मसहस्रभाग्यैः ॥ १४ ॥
किं ते हि पश्यन्ति लवैकसौख्यमनेकदुःखं विषयेन्द्रजालम् ।
क्व बन्धनं कर्मभिरिष्टलेशदुःखाकरग्रन्थिशतैरभेद्यम् ॥ १५ ॥
अनन्तमाद्यन्तविहीनमेकमानन्ददं त्वत्पदपङ्कजं क्व ।
मायाम्बुधौ ते ममताभ्रमौ च कुकर्मनक्रायितगर्तमध्ये ॥ १६ ॥
निराश्रयं मे पतितं विलासकटाक्षपातेन नयाऽद्य तीरम् ।
स्वकार्यसंसाधनयाश्रितानां सम्पादनायेष्टविधेरजस्रम् ॥ १७ ॥
भ्राम्यन्तमात्मीयहितं विसृज्य मां त्राहि मूढं सहजानुकम्पिन् !।
क्षुद्राय कार्याय बहु भ्रमन्तमप्राप्य मूलं परमेश्वरं त्वाम् ॥ १८ ॥
आयासपात्रं परमं सुदीनं मां त्राहि विष्णो जगदेकवन्द्य !।
वेदान्तवेद्याऽव्यय! विश्वनाथ! त्वमीशिषे हन्तुमघौघराशीन् ॥ १९ ॥
तं त्वां परित्यज्य सुखैकहेतुं क्षुद्राशयं मां परिपाहि विष्णो !।
प्रसुप्त एषोऽखिलभूतसङ्घश्चतुर्विधो यत्कृतमोहरात्रौ ॥ २० ॥
त्वज्ज्ञानभानूदयमेत्य चाऽन्ते प्रबोध्यते त्वां शरणं प्रपद्ये ।
त्वमेक एवाखिललोककर्त्ता फणासहस्रैः परिवीतमूर्तिः ॥ २१ ॥
पर्यायवृत्त्या बलिनांवरिष्ठ! त्वामीशितारं शरणं प्रपद्ये ।

यया सृजस्यत्सि जगन्ति नाथ वक्षःसरोजासनया स्वशक्त्या ॥ २२ ॥
तां भद्ररूपां जगदाश्रयां ते देवारणिं पादयुगे नतोऽस्मि ।
यदंशुजालप्रतिसृष्टमेतद्ब्रह्माण्डजालं करसङ्गि नाथ !॥ २३ ॥
सुदर्शनं दैत्यबलस्य हन्तृ चक्राभिधं त्वां प्रणतः सुदर्शनम् ।
स्तुत्वेत्थं नृपतिश्रेष्ठः साष्टाङ्गं प्रणनाम सः ॥ २४ ॥
परित्राहि जगन्नाथमग्नं संसारसागरे । अनाथबन्धो! कृपया दीनं मां तमसाकुलम्

नारद उवाच

जय जय नारायण अपारभवसागरोत्तारपरायण सनकसनन्दनसनातनप्रभृतियोगि-वरविचिन्त्यमानदिव्यतत्त्व स्वामायाविलसिताध्यासपरिणमिताशेषभूततत्त्वत्रितत्व त्रिदण्डधरत्रिणाचिकेतत्रिमधुत्रिसुपर्णोपगीयमानदिव्यज्ञानच्छन्दोमय स्वासन-सुपर्णप्रिय भक्तप्रिय भक्तजनैकवत्सल स्वमायाजालव्यवहितस्वरूप विश्वरूप विश्वप्रकाश विश्वतोमुख विश्वतोक्षि विश्वतः श्रवण विश्वतः पादशिरोग्रीव विश्व-हस्तनासारसनात्वक्केशलोमलिङ्ग सर्वलोकात्मक सर्वलोकसुखावह सर्वलोकोप-कारक सर्वलोकनमस्कृत लीलाविलसितकोटिपद्मोद्भवरुद्रेन्द्रमरुदश्विसाध्यसिद्ध गणप्रणताशेषसुरासुरत्रिभुवनगुरो न कस्याऽपि ज्ञानगोचर! नमस्ते नमस्ते ॥२६ ॥

जैमिनिरुवाच

अन्ये चयेनृपतयःश्रोत्रियावेदपारगाः । मुनयोद्विजाःक्षत्रियाश्चविद्वांसोवैश्यजातयः अस्तुवन्पुण्डरीकाक्षं बलिनंभद्रयासह । सूक्तैः स्तोत्रैः पुराणैश्चकविताभिर्यथातथा अथेन्द्रद्युम्नः प्रोवाच पुरोधसमकल्मषम् । पूजार्थं वासुदेवस्य उपाचारोपसंस्कृतम्
स्वयं स नृपतिश्रेष्ठः पूजयामास तान्क्रमात् ।
नारदस्योपदेशेन विधिना मन्त्रतस्तथा ॥ ३० ॥
द्वादशाक्षरमन्त्रेण बलभद्रमपूजयत् । यमुपास्यध्रुवःस्थानं प्राप्तवानुत्तमोत्तमम् ॥ त्रय्यांप्रसिद्धंयत्सूक्तं पावनं पौरुषं महत् । तेन नारायणं भूपः पूजयामास शक्तितः
देव्याः सूक्तेन भद्रां तां सौदर्शन्या सुदर्शनम् ।

यथासमृद्धि भक्त्या तान्पूजयित्वा नृपोत्तमः ॥ ३३ ॥
तत्प्रीत्यै द्विजमुख्येभ्यो ददौ दानानिभक्तितः। तुलापुरुषदानानिमहादानानिपार्थिव
अश्वमेधाङ्गभूताश्चकोटिशो गा ददौतदा। अलङ्कृतास्तथान्याश्चददौगावहुदक्षिणाः
तासां खुरोद्धृतेर्योगाद्गर्तोऽभूद्द्विजसत्तमाः !।
दानाम्बुना स पूर्णो वै तीर्थमासीन्महाफलम् ॥ ३६ ॥
तस्मिन्स्नात्वा पितृन्देवान्सन्तर्प्य विधिवन्नरः।
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ॥ ३७ ॥
नाम्ना ख्यातं सरस्तस्यइन्द्रद्युम्नस्यभूपतेः। निर्वपत्यत्रपिण्डांश्चपितृनुद्दिश्यमानवः
कुलैकविंशमुद्धृत्य ब्रह्मलोके महीयते। नाऽतः परतरं तीर्थं हयमेधाङ्गसम्भवात् ॥
इन्द्रद्युम्नस्य सरसः स्याद्वात्रिपथगा समा। ततःप्रासादघटनामुपचक्राम भूपतिः ॥
शुभे काले सुनक्षत्रे दैवज्ञविधिचोदिते। सुमुहूर्ते नारदादीन्ब्राह्मणाग्रयान्प्रपूज्य च
स्वस्तिवाचं च कर्मर्द्धि वाचयित्वा नृपोत्तमः।
अर्घ्यं ददौ जगन्नाथं स्मरन्प्रासादवेश्मनि ॥ ४२ ॥
वसुधां प्रार्थयित्वा तु स्थानमाचन्द्रतारकम्।
शिल्पिनः पूजयामास वास्तुयागपुरःसरम् ॥ ४३ ॥
महोत्सवं तथाचक्रे गीतवाद्यैः प्रभूतकैः। दीनानाथविपन्नेभ्योददौ वस्तुयथेप्सितम्
राज्ञोविसर्जयामास बहुमानपुरःसरम्। कृतार्थानवतारं तं हरेर्दृष्ट्वा हतांहसः ॥४५॥
ततः स कोटिशो वित्तं ददौपाषाणदारके। आहृतौ बहुदेशेभ्यो दृषदां पार्थिवोत्तमः
उवाचेदंमुदायुक्तःसभायांपृथिवीश्वरः। अष्टादशभ्योद्वीपेभ्यो यन्मयापौरुषार्जितम्
तत्सर्वं जगदीशस्य प्रासादायाऽपवर्जितम्। जैत्रयात्राप्रसङ्गेनश्रमोलब्धस्तु योमया
सफलोऽस्तु स मे विष्णोः प्रासादायाऽर्थयोगतः।
अतः परं मे किं भाग्यं चराचरगुरुं हरिम् ॥ ४६ ॥
प्रसादयिष्ये सम्पत्त्या भुजद्वन्द्वार्जितश्रिया। श्रीःसदापुण्डरीकाक्षेश्रियोनुग्रहजाममं
किं कर्तुमीशस्तस्यां वै देवदेवस्य चक्रिणः।

कटाक्षपातो यस्य स्यात्तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥ ५१ ॥
अष्टादशात्मिका देवी जिह्वाग्रे चाऽस्य नृत्यति।
यमाराध्य जगन्नाथं ब्रह्मत्वं प्राप्तवान्विधिः ॥ ५२ ॥
रुद्रो महेश्वरत्वं च शक्रस्त्रिदिवराजताम्। लेभेतमर्च्य जगतामर्चयिष्यामिशाश्वतम्
जितं तेन त्रिधाराशीभूतमंहो महात्मना। साङ्गोपाङ्गेन विधिना येनकृष्णःसमर्चितः
कलेवरमिदं क्षेत्रं यत्राऽहङ्कारवान्विभुः।
आविर्भावतिरोभावौ स्थितिर्नित्या हि यत्प्रभुः ॥ ५५ ॥
अत्र साक्षाद्वपुष्मन्तं सम्पूज्य जगतां गुरुम्।
साक्षात्कृतार्थो भवति चतुर्वर्गस्य भाजनम् ॥ ५६ ॥
बहुव्ययाऽऽयासतो या राज्यश्रीर्द्धिर्मयाऽर्जिता।
अस्यैवाऽनुग्रहात्सा तु सफलाऽस्तु पदाऽम्बुजे ॥ ५७ ॥
सर्वोपचारैः परिपूज्य देवं द्रव्यैर्हृतैः सागरमेखलायाः।
यावत्समाप्नोति हि कर्मपाकः साम्राज्ययात्रा सफला हि माऽस्तु ॥ ५८ ॥
किं द्रव्यजातं खलु येन विष्णुं नोपाहरेत्साङ्गमपेतकल्मषः।
किं पौरुषेयं यदि वासुदेवपरिच्छदो येन न साधितो मे ॥ ५९ ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
इन्द्रद्युम्नसरोवरोत्पत्तिविवरणंनाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः

इन्द्रद्युम्नेनदारुवृक्षेणप्रासादनिर्माणवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

इति ब्रुवाणं राजर्षिकश्चिद्दृग्वेदपारगः। वेदान्तविज्ञानशीलोद्विजोवाक्यंमुदाजगौ

अहो तवाऽयं खलु भाग्यराशिर्येनाऽऽविरासीद्भुवि दारुमूर्तिः।

यस्यात्युपास्ति श्रुतिराह मुक्तिप्रदामनात्मज्ञविमोहितानाम्॥ २॥

य एष प्लवते दारुः सिन्धोः पारे ह्यपौरुषम्।

तमुपास्य दुराराध्यं मुक्तिं यान्ति सुदुर्लभाम्॥ ३॥

ब्रह्मज्ञाननिधिःसाक्षान्नारदःप्रत्युवाच यत्। न हि वेदान्तवचसोऽपरस्माज्ज्ञानमस्यवै

न हिप्रवृत्तिर्विष्णोस्तुविनावेदंप्रवर्त्तते। परेषांस्वस्यवासृष्टौ श्रुतिप्रामाण्यवान्प्रभुः

विना श्रुतिं प्रवर्तेच्चेत्कस्तत्प्रामाण्यमृच्छति।

तस्माच्छ्रुतिप्रसिद्धोऽयमवतारोऽत्र भूपते!॥ ६॥

वेदान्तवेद्यं पुरुषं गीतं तं सामगीतिषु। प्रतिमां न तु जानीहिनिःश्रेयसकरंनृणाम्

दर्शनादेव नः शान्तं सुदृढं तम उत्तमम्। सन्त्यैव श्रुतयः पूर्वमेतदर्चाप्रकाशिकाः॥

एतदर्चा प्रशस्ता वै सदर्थेविनियोजिता। अहोभारतवर्षस्थामनुष्याःक्षीणकल्मषाः

अपवर्गप्रदो येषामाविरासीज्जनार्दनः। तत्राऽप्ययं चोढ्रदेशःसर्वेषामुत्तमोत्तमः॥ १०

यत्रस्थाश्चर्मनेत्रेण पश्यन्ति ब्रह्मरूपिणम्। श्रुतिस्मृतीनांगहनःपन्थाःकर्मभिराकुलः

येन याता भ्रमन्तीह घटीयन्त्रवदाकुलाः। निर्व्यलीकपदप्राप्तिहेतुरेष स चिन्मयः॥

श्रुत्यादिभिर्विनोपायैः परमानन्दमुक्तिदः। निरन्तरगतायातदुःस्थितानांदुरात्मनाम्

एष दारुवपुर्विष्णुः सुखदाता सुबान्धवः। श्रुतिस्मृत्युक्तनियमा वर्तन्ते नेह पार्थिव

यथा तथा दृष्टिपथमाचाण्डालाद्विमुक्तिदः। अभक्तश्चेदमुं पश्येद्व्रतानुगतिको नरः

अश्वमेधसहस्राणांफलं ह्यविकलंलभेत्। भजेच्चेन्नियमस्थो हि भक्तिमान्दृढमानसः

असंशयंस सायुज्यं ब्रह्मणा लभते नरः। क्व दुःखायासबहुलमनायासविनश्वरम्॥

अचिरस्थं क्षुद्रफलं पुनरावृत्तिलक्षणम्। क्वेदं दारुमयं ब्रह्म पापराशिदवानलम्॥

सच्चिदानन्दकैवल्यमुक्तिदं दर्शनादपि। वेदानुवचनादीनि दुष्कराणि दुरात्मनाम्॥

महात्मभिस्तैर्यत्प्राप्यं तदव्यग्रमयं ददेत्। अन्यक्षेत्रेषु भगवान्सुदूरो मर्त्यवासिनाम्

स्वक्षेत्रेऽस्मिन्निवसति नित्यं मुक्तिप्रदोविभुः। अस्मादत्रमहाभागतिष्ठस्वबलपौरुषः

विद्वत्तमोऽसि भक्तश्च साङ्गोपाङ्गममुं भज॥ २२॥

जैमिनिरुवाच

द्विजस्य तद्वचः श्रुत्वा नारदो हृष्टमानसः। साधूक्तं द्विजवर्येण श्रौतमार्गानुसारिणा

सृष्ट्यादौ ब्रह्मनिश्वासैरभवद्वेदसंहतिः। तत्रोपनिषदर्थोऽयं साम्प्रतं व्यक्तिमागतः॥

वेत्त्येतदर्थं भगवान्पद्मयोनिः प्रजापतिः। अशासिषं च भूपाल साम्प्रतं तन्मुखादहम्

तस्याऽऽज्ञयाकृतंसर्वंयथाभिलषितं एव। एनमाराध्यतिष्ठात्रयाम्यहंब्रह्मणोऽन्तिकम्

कृतं निवेदयिष्यामि प्रकाशश्च मुरद्विषः। प्रासादं कुरु भूपाल! धनेन महता तथा॥

प्रासादे नरसिंहं तु प्रतिष्ठाप्य विमुच्यसे॥ २८॥

जैमिनिरुवाच

तच्छ्रुत्वा स तु भूमीन्द्रः प्रत्युवाच मुनिं तदा।

महर्षेऽहं त्वया सार्द्धं यियासुर्ब्रह्मणोऽन्तिकम्॥ २९॥

यत्प्रसादाज्जगन्नाथश्चक्रेऽयं लोचनातिथिः। निवेद्य तं च प्रासादं प्रतिष्ठार्थं मुरद्विषः

विज्ञापयिष्ये सान्निध्ये प्रासादस्थापनोत्सवम्।

यथा स्वयं समागम्य ब्रह्मलोकात्पितामहः॥ ३१॥

महोत्सवं भगवतः प्रासादेऽत्र करिष्यति। तन्मुने! मामपिविधेःसंनिधिंप्रापयस्व च

गर्भप्रतिष्ठां प्रासादे समाप्यैह स्थितो मुने!।

पश्चादावां गमिष्यावः कञ्चित्कालं प्रतीक्ष मे॥ ३३॥

ततः स नृपतिः सर्वाञ्छिल्पशास्त्रविशारदान्। पाषाणखण्डघटनाकर्मण्येकैकयोगतः

सत्कारैर्दानमानैश्च योजयामास सादरम्। दिने दिने सुघटितःप्रासादोववृधे द्विजाः

परितः पूर्यमाणस्तु शुक्लपक्षे यथा शशी । एवंसम्वर्ध्यमानोऽपिप्रासादः परिवर्द्धितः
महोच्छ्रयत्वादल्पेननकालेनाभिलक्ष्यते । पाषाणसङ्ख्याशक्यावाकथञ्चिद्घटनाक्रमात्
वित्तव्ययस्तु कोटीनां न सङ्ख्यातुं च शक्यते ।
यावन्तो भारते वर्षे लोकाः समयवर्तिनः ॥ ३८ ॥
इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेर्नियुक्तास्ते महीभृतः । एकैकशो नियुक्ता ये परस्परसमन्विताः ॥
तेऽपि चान्यैर्नियुक्तास्तेसर्वे तत्रप्रवर्तिताः । अजस्रं तन्नियुक्तानां योहर्षोत्थोमहारवः
आकाशमश्नुवानोऽसौदिशांभागानपूरयत् । नृपतेःश्रद्धयाभक्त्या सात्त्विकेनप्रसादिता
श्रीः समृद्धाऽभवद्विप्राः कीर्त्या सह महीपतेः ।
क्वचित्काञ्चनविन्यस्तनानारत्नमहोज्ज्वलः ॥ ४२ ॥
क्वचित्स्फटिकमागान्तशारदाभ्रनिभच्छविः ।
क्वचिन्नीलाश्मघटिता भित्तिःकालाभ्रमेदुरा ॥ ४३ ॥
एवं सुघटिते विष्णोः प्रासादे सुमनोहरे । गर्भप्रतिष्ठां विधिवत्कृत्वा स नृपसत्तमः
वज्रपातादिभङ्गादिवारणार्थंयथोचितम् । शिल्पशास्त्रेषुमण्यादिविन्यस्यपौरुषाहृतम्
पुनः प्रासादघटनासम्भारोचितमेव वै । बहुमूल्यं वस्तुजातं यत्नात्तत्र न्यवेशयत् ॥
ततोविरच्यमानेऽस्मिन्प्रासादेकीर्तिवर्द्धने । मनसापिनसम्भाव्येत्रिषुलोकेषुभूभुजाम्
देवानामपि नो लक्ष्ये द्विजाः कल्पान्तवासिनाम् ।
प्रासाद ईदृशो भूमौ क्वचिच्च घटितो न हि ॥ ४८ ॥
स्वर्गेवाइत्थमादित्याआलपन्तिपरस्परम् । अहो सुबुद्धिरस्योच्चैर्येयमीदृक्परीणता
श्रद्धया भगवत्पादपद्मयोः साभिलाषिणी ।
अलौकिकानि कर्माणि पश्यन्ति हि रचन्त्यपि ॥ ५० ॥
केवाऽत्रभूमौराजानोबभूवुर्नीतिशालिनः । सार्वभौमास्तुसाम्राज्यजेतारःसर्वविद्विषाम्
वित्तानि यैः सञ्चितानि सुबहूनिचकोटिशः । अश्वमेधसहस्रन्तु यत्कृतंत्रिदिवेशितुः
शक्यं वा स्याद्भूभुजां तुनातःपूर्वमनुष्ठितम् । न दृष्टंनश्रुतम्वापि वाजिमेधसहस्रकम्
महाक्षितानुष्ठितंवै यत्रत्रैलोक्यवासिनः । पृथिव्यामस्यनृपतेः सहस्थाभोगभोगिनः

ब्रह्मलोक इवाभातिसभार्यस्य च यज्विनः । मूर्तिमन्तस्त्रयो वेदाश्चतुष्पादोवृषस्तथा
सुराः सङ्कल्पकामास्तुयत्राद्भुतधियोऽभवन् । अयं प्रासादवर्योवैबुद्धेर्विषयताङ्गतः ॥
मनोऽपि यत्र भवति न वा त्रैलोक्यवासिनाम् ।
भूपतेर्दुर्लभं किं स्यात्सहायो यस्य नारदः ॥ ५७ ॥
पितामहश्च जगतांस्रष्टासर्वामरेश्वरः । अथवा विष्णुभक्तस्य नाऽतिदूरं चिकीर्षितम्
विष्णोस्तद्भक्तलोकस्यनाऽन्तरंविद्यतेद्विजाः । ततःसनारदम्प्राहप्रासादान्तेमुनीश्वरम्
सर्वं सम्पन्नमासीन्मे यदशक्यं सुरासुरैः । साक्षाद्भगवतो विष्णोरद्वैतोपासनारतः
भगवद्वपुराभाषि प्रासादस्तु चिरं मयि । इत्युक्त्वापादयोर्मूर्ध्ना प्रणनाम स नारदम्
नारदोऽपि तमुत्थाप्य परिपूज्य नृपोत्तमम् ।
त्वत्तो न भेदो नृपते ममाऽस्ति खलु तत्त्वतः ॥ ६२ ॥
यस्तुसाक्षाज्जगन्नाथआविर्भूतःकृतेनवा । अवश्यमर्चयस्वैनंजीवन्मुक्तोऽसिसाम्प्रतम्
तत्पादपद्मे यादृक्के चेतः प्रणवतान्वितम् । भक्त्याह्यनन्ययापुंसः किमतःपरमस्तिवै
तीर्थैर्मन्त्रैर्जपैर्दानैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । व्रतैरध्ययनैर्भूप! तपोभिश्च यदर्जितुम् ॥
न शक्यंतवराजेन्द्रभक्त्या तत्करमागतम् । अतः परं न शोच्यस्वभक्तियोगेनमोऽस्तुते
प्रकर्षं बहुराजेन्द्र स्थित्वा चाऽस्मिंश्चिरम्भुवि । आराधयजगन्नाथमुपचारैर्महोत्सवैः
पितामहं द्रष्टुकामो गन्ता चेदन्तिकं विभोः ।
उपदेक्ष्यति सोऽप्यस्य यात्रास्तास्ता महोत्सवाः ॥ ६८ ॥
स्वयं च भगवानेववरं तुभ्यंप्रदास्यति । प्रतिष्ठापितेप्रासादेतस्मिन्कालेस्वयम्भुवा
अहमप्यागमिष्यामि तदा सप्तर्षिभिःसह । तदावांतत्र गच्छावो ब्रह्मलोकमकल्मषम्
त्वां विना भुवि कः शक्तो ब्रह्मलोकगतिम्प्रति ।
इत्युक्त्वा नारदो भूपं समुत्तस्थौ नभस्तलम् ॥ ७१ ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
--- इतिभगवत्प्रासादनिर्मापणार्थमुद्बोधवचनंनामैकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

इन्द्रद्यु म्नस्यब्रह्मलोकेनारदेनसहगमनवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

राजाऽथ तमुवाचेदं निर्लक्ष्य गमनं कथम् । अयं पुष्परथोऽस्त्येव मनसोवेगवान्मुने
एनमारुह्य यास्यावः क्षणं तावत्प्रतीक्ष्यताम् । यावदेताननुज्ञाप्य प्रासादेह्यधिकारिणः
प्रदक्षिणीकृत्य विभुमायामि मुनिसत्तम !। नारदोऽपिवचः श्रुत्वा श्रद्दधानोनृपोक्तिषु
करेण धृत्वा राजानं महावेदीं प्रविश्य च । सहितं रामभद्राभ्यां नत्वा कृष्णंमुहुर्मुहुः
अनुज्ञां प्रार्थयामास ब्रह्मलोकगतिम्प्रति ॥ ४ ॥
इन्द्रद्युम्नोऽपि वचसा मनसा वपुषा हरिम् । प्रदक्षिणीकृत्यपुनर्नत्वा साष्टाङ्गमुन्मनाः
ब्रह्मलोकगतिं विप्रा! याचते स्म कृताञ्जलिः ॥ ५ ॥
उभौ तौ दिव्ययानेन जग्मतुर्मुनिभूभृतौ । प्रदक्षिणीकृत्यरविं व्योममण्डलमध्यगम्
उपर्युपरि जग्माते व्यतीत्य ध्रुवमण्डलम् ॥ ६ ॥
जनलोकगतैःसिद्धैः सत्वरावनतोन्मुखैः । वीक्ष्यमाणौमुदायुक्तौ सँल्लपन्तौपरस्परम्
भगवच्चरितम्विप्रा मनोमलविशोधनम् । जीवन्मुक्तो मुनिश्रेष्ठः सर्वलोकान्भ्रमन्नयम्
यथानुपहतव्रज्यस्तथाऽयं मर्त्यवास्यपि ॥ ८ ॥
भूपतिः प्रययौ शीघ्रं विष्णुभक्तिप्रसादतः । ब्रह्माण्डविषयेनैतद्दुष्प्राप्यंवस्तुविद्यते
विष्णुभक्तेन यल्लभ्यमथवामुक्तिमेति सः । महर्लोकगतैः सिद्धैः सादराभ्यर्चितौचतौ
इन्प्रद्युम्नो न सस्मार पार्थिवं वासमात्मनः ।
क्रमादूर्ध्वगतिर्गच्छन्पश्यन्सौख्यैकभाजनान् ॥ ११ ॥
निर्द्वन्द्वानभिलाषोत्थतत्क्षणानेकपौरुषान् । केवलम्भगवत्प्रीत्यै कर्मभूमौचकार यत्
प्रासादं चिंतयामास संपूर्णो वा न वा भवेत् । मय्यागते ब्रह्मलोकं शत्रुभिर्वाभिभूयते १३
श्लथादरा वा भूयासुः सेवका द्रव्यलोभतः । गृहीतवेतनाः शिल्पिवृंदा मंदक्रियास्तथा

न शीघ्रं घटयिष्यन्ति मयि ब्रह्मक्षयागते ॥ १४ ॥
यावद्गमिष्ये धातारं गृहीत्वाऽहं चतुर्मुखम् । तावन्नपुनरेवस्यात्प्रासादोमयि दूरगे
इहायातास्तु ये पूर्वे न पुनस्तेक्षितिंगताः । मन्वानाममसामन्ताइत्थं वा दुष्टमानसाः
राज्यं ममाहरिष्यन्ति द्विषन्तः किमु साम्प्रतम् ॥ १६ ॥
इत्थं सुविग्नमनसा चिन्तयानं महीपतिम् । अतीतानागतज्ञाननिधिर्मुनिरुवाचतम् ॥
किंचिन्तयसिराजेन्द्रत्वमेवंदीनमानसः । यत्र चाभ्यागतावावां नचिन्ताविषयोह्ययम्
नाऽऽधयोव्याधयश्चाऽत्र प्रभवन्तिकदाचन । नजरानचवामृत्युःकिमन्यद्दुःखहेतुकम्
कृतार्थोऽसिमहाभाग! यन्मानुषवपुः स्वयम् । ब्रह्मलोकमिहायातःप्रत्यक्षंदृष्टवान्हरिम्
इहायाता न शोचन्ति हेये संसारकल्पके । ब्रुवाणमित्थं भूपालस्तमुवाच मुनीश्वरम्
न हि शोचामि भगवन्राज्ञःस्वजनबन्धुषु । समारब्धो भगवतः प्रसादो यो मयाधुना
अत्रागतं मां तेज्ञात्वा नानुतिष्ठन्तिसेवकाः । आरब्धस्यप्रतिष्ठाहिकर्तव्यानिश्चितामुने
तस्यान्तरायं सम्भाव्य दुःखितं मेमनः प्रभो । तस्य तद्वचनंश्रुत्वाप्रहस्यमुनिरब्रवीत्
प्रजापतिसमस्त्वं हि न तु सामान्यभूपतिः । केनाऽप्यकृतं नैव भूमौ पूर्वैरनुष्ठितम् ॥
किं पुनस्तव कृत्यं तु यः सृष्टिस्थितिहानिकृत् ।
ब्रह्मलोकं गतस्याऽद्य प्रतापयशसा तव ॥ २६ ॥
त्रैलोक्ये भ्रमतोनित्यंयथासूर्यनिशाकरौ । यस्यकार्येषुभगवान्सहायोऽसौ चतुर्मुखः
तेषुकिंराजशार्दूल! विघ्नशङ्काऽपिजायते । एषपदूरेऽस्तिराजेन्द्रप्रत्यक्षंयस्तवद्विषाम्
सदोमध्यगतः शक्रः साक्षात्त्रिजगतीपतिः । विशेषतो जगन्नाथप्रासादे कः पुमान्नृप
निहन्तु मनसाऽपीच्छेत्तत्र शङ्कास्तु मा तव । तदग्रतःपश्यभूप चन्द्रकोटिसमत्विषा
परितो ह्लादजनकः सुधासागरकोटिवत् । यश्चाऽयं तेजसां राशिर्जानीहि ब्रह्मसद्मनः
इत्थमालपतस्तौ तुब्रह्मलोकान्तिकंगतौ । शुश्रुवाते सुदूरात्तौब्रह्मर्षीणां मुखोद्गतम्
स्वाध्यायशब्दंसुपदंस्पष्टवर्णक्रमस्वरम् । इतिहासपुराणानिच्छन्दःकल्पानिगाथिकाः
असङ्कीर्णोज्ज्वलपदंश्रूयते प्रविभागशः । अत्रैतद्राजशार्दूल! जानीहि ब्रह्मणः पुरम्
सभाहि दृश्यते चैषा यत्रलोकपितामहः । सार्द्धंब्रह्मर्षिमुख्यैश्च सुखासीनश्चतुर्मुखः ॥

नानाचैतन्यशबलैर्जीवन्मुक्तैरुपासितः ।
यत्राऽऽगतानि वर्त्तन्ते न संसाराऽब्धिसङ्कटे ॥ ३६ ॥
सदिति ब्रह्मणो नामतस्यायंभुवनोत्तमः । सत्यलोकइतिख्यातस्तदूर्ध्वंनास्तिकिञ्चन
अस्यैव किञ्चिदुपरि अधश्चाऽण्डकपालतः । वैकुण्ठभुवनं राजन्मुक्तायत्रवसन्ति है
यत्र योगीश्वरःसाक्षाद्योगिचिन्त्योजनार्दनः । चैतन्यवपुरास्तेवैसान्द्रानन्दात्मकःप्रभुः
यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि । यमुपास्ते सदा ब्रह्माजीवन्मुक्तैः स्वमुक्तये
कल्पितस्यायुषोन्तेऽसावेभिःसार्द्धंप्रपद्यते । सएवब्रह्मलोकानांमत्स्यकूर्मादिरूपधृक्
रक्षिता रौद्ररूपेण संहर्त्ता लोकभावनः । इन्द्रद्युम्नं वदन्नित्थं प्राप ब्रह्मनिकेतनम् ॥
क्षणेन च सभाद्वारि प्रकोष्ठे स न्यवर्तत । यत्रतिष्ठन्तिदिक्पालाःशक्राद्याःपरितस्तथा
चिरकालंध्यानपरास्तथामन्वन्तराधिपाः । पृथग्जननिभाद्वाःस्थनिषिद्धान्तःप्रवेशनाः
इन्द्रद्युम्नेन सहितं नारदं प्रविलोक्य सः । द्वारपालः सविनयं ननामाऽऽनतकन्धरः ॥
चतुर्दशानां लोकानांभ्रमणेरसिक! प्रभो । त्वयाविनाशोभतेनोस्वामिंस्तवपितुःसभा
सन्त्येव मुनयः श्रेष्ठा ब्राह्मणा ब्रह्मविद्वराः ।
गौतमाद्यास्तथाऽप्येषा न रम्या ब्रह्मणः सभा ॥ ४७ ॥
बहुतारासु रजनी चन्द्रेणेव प्रकाशते । इति स्तुवन्ददौ तस्य प्रवेशं विनयान्वितः

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
राज्ञइन्द्रद्युम्नस्यनारदेनसाकंब्रह्मसदनगमनंनामद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

—::०::—

त्रयोविंशोऽध्यायः

राज्ञाब्रह्मदर्शनवर्णनंब्रह्मवैभवदर्शनञ्च

नारद उवाच

दौवारिकाऽयंराजर्षिरिन्द्रद्युम्नोमहायशाः । सार्वभौमोवैष्णवाग्र्योधातारंद्रष्टुमागतः
यात्वयं पुरतस्तस्य यदि त्वमनुमन्यसे । इत्युक्तस्तं पुनः प्राह नारदं मणिकोदरः ॥
स्वामिंस्त्वयाऽऽगतो योऽसौ न सामान्यो हि बुध्यते ।
यत्र पश्यसि दिक्पालान्पितॄन्मन्वन्तराधिपान् ॥ ३ ॥
तत्राऽयं मर्त्यनिलयस्तिष्ठेदपि हि पौरुषम् । भवान्गत्वा पद्मयोनिंविज्ञाप्यैनंप्रवेशय
सभाद्वारगतो योऽसौदिक्पालैःसह यास्यति । एकाग्रचित्तोभगवान्गायनेचतुराननः
अस्माकंद्वारियुक्तानांप्रतीक्ष्योऽवसरोध्रुवम् । नक्रोधोमयिकर्त्तव्योदासेतवपितुश्चते
इत्युक्तो नारदो गत्वा ब्रह्माणं जगतां पतिम् । नत्वासाष्टाङ्गपतनंविज्ञप्तोवसुधाधिपः
कटाक्षेणाऽदिशत्सोऽथ इन्द्रद्युम्नप्रवेशनम् । नोवाच किञ्चिद्भगवान्गानेदत्तावधानतः
दिव्यगायनसङ्गीते कौतुकाविष्टमानसः । ज्ञात्वेङ्गितं नारदोऽथ इन्द्रद्युम्नंनृपोत्तमम्
प्रवेशयामास ततः शक्राद्यैः सुनिरीक्षितः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा पितामहं दूरात्स्रष्टारं जगतां नृपः । अमन्यत द्विजश्रेष्ठाः साक्षाद्दारुमयं हरिम् ॥
शनैः शनैर्ययौ भूपः प्रणमंश्च कृताञ्जलिः । स्तुवन्नमन्प्रणिपतन्साध्वसस्खलितंव्रजन्
किञ्चिद्दूरे स्थितो भूपो नारदस्य निदेशतः ॥ ११ ॥
ततः पुण्यं गीयमानं चरितं सिन्धुजापतेः । शृण्वंश्चतुर्मुखस्तस्थौमुहूर्त्तंद्विजपुङ्गवाः
सावित्रीशारदाभ्यांचवीज्यमानस्तुपार्श्वयोः । शुद्धदेहधरैर्वेदैःस्तूयमानःस्वयम्भुवः
कलाकाष्ठानिमेषादि कल्पयन्युगपर्ययम् । न जराजन्ममरणं रूपादिपरिणामनम् ॥१४
यस्य लोकगतानां वै नाऽऽश्रयोव्याश्रयस्तथा । मन्वन्तरादयोयत्रयुगावर्त्तादयस्तथा
कल्पान्ताद्या न विद्यन्ते स साक्षात्परमेश्वरः । गीतावसानेतं भूपमुवाच प्रहसन्निव॥

इन्द्रद्युम्नमहासत्त्वसाक्षात्त्वंभगवत्प्रियः। अन्यस्यदुर्लभोलोकःसत्याख्योविदितस्तव
अत्रागतिंहिवाञ्छन्तोमुनयःक्षीणकल्मषाः। तपोनिष्ठाश्चतिष्ठन्तियावदाभूतसम्प्लवम्
चतुर्दशसुलोकेषुसृष्टानांप्राणिनांहियत्। चैतन्यादिविचित्राणिसर्वेषामाश्रयोह्यसौ
जानन्नपि हि तत्कार्यं मानयन्नृपसत्तमम्। उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्नं पितामहः॥
किमर्थमागतोऽस्यत्रतद्ब्रूहिहृदयस्थितम्। मयि दृष्टेन दुष्प्रापममृतंकिन्नुवाञ्छितम्

इन्द्रद्युम्न उवाच

अन्तर्यामिन्हि भगवंस्त्वदज्ञातंकुतो भवेत्। तथाऽपि प्रश्नोयोनाथमय्यनुक्रोशएवसः
मूर्ध्न्याधाय तवाऽनुज्ञां कथितं तव सूनुना। इष्टाः सहस्रं क्रतवस्तदन्ते दारुदेहभृत्
आविर्बभूव भगवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः। त्वदनुग्रहसम्पत्तिवशादेवाऽवलोकयन्॥२४
तादृशं पुण्डरीकाक्षं येन त्वल्लोकमागतः। यस्यारब्धोमयादेवप्रासादस्तत्रचेत्स्वयम्
गत्वा देवं जगन्नाथंस्थापयिष्यसिचेत्प्रभो!। त्वदनुग्रहस्तुसफलोभवेन्मेलोकभावन
एतदर्थं जगत्स्वामिन्नारदेन सहाऽधुना। त्वत्पादमपद्मयुगलं द्रष्टुं त्वल्लोकमागतः॥

प्रसीद मां कुरुष्वेदं जगन्नाथस्त्वमेव हि।
त्वमेव स जगन्नाथो न भेदो युवयोर्विभो!॥ २८॥
स्थाप्यः स्थापयिता चाऽसि वेद्यो वेदयिता भवान्॥ २९॥

जैमिनिरुवाच

एवंविज्ञापनान्ते तु दुर्वासाः स महामुनिः। प्रणम्यसाष्टाङ्गपातं कृताञ्जलिरुपस्थितः

प्रोवाच विनयान्नीचो धातारं जगतां गुरुम्॥ ३०॥

विभो! द्वारप्रवेशेऽत्रदौवारिकनिवारिताः। लोकपालाःसपितरस्तथामन्वन्तराधिपाः
तिष्ठन्ति दीनजनवत्सुचिराल्लोकभावन!। तदाज्ञापय पश्यन्तु तव पादसरोरुहम् ३२
तच्छ्रुत्वा देवदेवस्तु तदा दुर्वाससो वचः। प्रहस्य वचनम्प्राह नैषां प्रस्ताव एवहि
इन्द्रद्युम्नेनस्पर्द्धन्तेकिन्तु मोहवशानुगाः। जीवन्मुक्तोऽयंनृपतिःक्षीणकर्माऽघसंहतिः
मत्सन्ततेः पञ्चमोऽयं वैष्णवोविष्णुतत्परः। एतेहिसुखभोगायकर्मणा प्राप्तपौरुषाः
अत्राऽगतिं प्रार्थयन्तस्तपस्तप्त्वा हि देवताः। ममानुग्रहत एते आयाता मदुपासने

तथापि त्वदनुज्ञाता आयान्तु मम दर्शने। ततः प्रविष्टास्ते देवा दुर्वासोवचनेन वै॥
दूरात्प्रणेमुर्ब्रह्माणं गायनानां समीपतः। इन्द्रद्युम्नं नरपतिं सँल्लपन्तं कृताञ्जलिम्॥
ताँल्लोकपालान्प्रणतान्कटाक्षेण जगत्प्रभुः। अनुजग्राह कथयन्निन्द्रद्युम्नं ससादरम्॥

राजन्कृतस्त्वया सत्यं प्रासादो भगवत्स्थितौ।
नाऽयं कालस्तथा राज्यं न वा त्वत्सन्ततिर्नृप!॥ ४०॥

गीतगानावसरतो भूयान्कालोगतस्तव। मन्वन्तरो हि दिव्यानांयुगानामेकसप्ततिः

तव वंशोऽपि विच्छिन्नः कोटिशः क्षितिपा गताः।
देवोऽन्तिमश्च प्रासादो द्वयमत्राऽवशिष्यते॥ ४२॥

द्वितीयस्य मनोरादियुगं स्वारोचिषस्य तु। ममान्तिकेऽत्रवसतोमृत्युर्वानजरातथा
विपर्ययमृतूनां वा न कालपरिणामता। तद्गच्छ भूमौ राजेन्द्र! देवं प्रासादमेव च॥
आत्मसम्बन्धिनं कृत्वा पुनरायाहि वेगवान्। अथवाऽहं प्रयास्यामितवानुपदमेव हि

त्वमग्रतो धरां गत्वा यावत्सम्भारसमृद्धिमत्।
करिष्यसि महाभाग! तावदेव व्रजाम्यहम्॥ ४६॥

इत्याज्ञाप्येन्द्रद्युम्नं तं भगवान्सपितामहः। देवान्पुरःस्थितानाह विनयानतकन्धरान्

बद्धाञ्जलीन्साध्वसांस्तांस्तत्पादन्यस्तवीक्षणान्।
उवाच भगवान्स्निग्धगम्भीरवचसा द्विजाः!॥ ४८॥

किमर्थमागताः सर्वे युगपत्तुदिवौकसः। यत्कार्यं वो मया कार्यं विज्ञापयतमाचिरम्

जैमिनिरुवाच

इति श्रुत्वा वचो धातुस्त्रिदशाविगतज्वराः। प्रत्यूचुर्हर्षिताःसर्वे भगवन्तं पितामहम्

देवा ऊचुः

उपासितः पुराऽस्माभिर्यनीलाद्रौमणीमयः। अन्तर्हितःकथन्देव इदानीं दारुदेहधृक्
आविर्भूतः क्रतोरन्त इन्द्रद्युम्नस्य भूपतेः। एतस्य कारणं ज्ञातुं भवतः पादपङ्कजम्
आराधितुमिहाऽऽयाताः प्रसीद कथयस्व तत्। इत्युक्तेत्रिदशैर्देवोभगवान्पङ्कजासनः
रहस्यमेतद्वो देवाः कस्यचिन्नोदितं पुरा। सर्वे समुदिता यस्मादपृच्छत चिरागताः

ततो वः कथयिष्यामि सुराणांगुह्यमुत्तमम् । पूर्वेपरार्द्धे भो देवाःक्षेत्रंश्रीपुरुषोत्तमम्
नीलाश्मवपुरास्थाय न तत्याज जनार्दनः । साम्प्रतं मे द्वितीयन्तुपरार्द्धंसमुपस्थितम्
मनुःस्वायम्भुवो नाम श्वेतवाराहकल्पके । प्रवर्त्ततेऽयं कालो वै प्रातराद्यदिनस्य च॥
दारुमूर्तिरयं देवो भुवनानां हि मध्यमे । ममाऽऽयुषः प्रमाणन्तुस्थास्यतेमानयन्प्रभुः
ममाऽऽत्मा एव भगवानहमेतन्मयः सुराः ।
नावयोर्विद्यते किञ्चिदस्मिन्स्थावरजङ्गमे ॥ ५६ ॥
क्षीरोदार्णवमध्येहि श्वेतद्वीपेहि तल्पके । यः शेते योगनिद्रां तां मानयन्पुरुषोत्तमः
समूलंजगतामादिस्तस्यरोमाणियानिवै । तानि कल्पद्रुमाख्यानिशङ्खचक्राङ्कितानिवै
तन्मध्यस्थोह्ययंवृक्षश्चैतन्याधिष्ठितःसुराः । स्वयमुत्पतितःसिन्धोःसलिलेसत्यपूरुषः
भोगान्भोक्तुंत्रिलोकस्थान्दारुवर्ष्मा जनार्दनः । अनेकजन्मसाहस्रैर्भक्तियोगेनभावितः
घोरसंसारनाशाय मया पूर्वं प्रयाचितः । पुनः पुनः सृष्टिलीनपालनोद्विग्नचेतसा ॥६४
अशेषकर्मनाशाय जगतां सर्वमुक्तये । धारणाध्यानयोगानां दुष्कराणां विनाऽपि सः
मोक्षाय भगवानाविर्बभूव पुरुषोत्तमः । प्रच्छन्नं वपुरेतस्य क्षेत्रं नाऽस्य विचारयेत्
धर्मिग्राहप्रमाणेन यादृग्दृष्टः स एव सः । चतुर्वर्गप्रदो देवो यो यथा तं विभावयेत्
तद्दर्शनपरिक्षीणपापसङ्घाः क्रमाद्भुवि । भवन्ति निर्मलात्मानः पुरुषा मुक्तिभाजनम् ॥

जैमिनिरुवाच

एच्छ्रुत्वा तुते देवाः पद्मयोनेर्वचोऽमृतम् । हृष्टा सञ्चिन्तयामासुःप्रहृष्टेनाऽन्तरात्मना
अचिरस्थायि देवत्वं विहायैतद्ध्रुवं गताः । अस्मिन्क्षेत्रवरे देवमाराध्यामः सुसंयताः
हर्षप्रफुल्लवदनान्सुरान्दृष्ट्वा पितामहः । इन्द्रद्युम्नानुग्रहाय यः प्रकाशं गतः प्रभुः ॥
याताऽत्र प्रतिमा त्वस्यस्वयमेववदिष्यति । वरान्प्रदास्यतिबहून्भगवान्भक्तवत्सलः
प्रासादमिन्द्रद्युम्नस्य प्रतिष्ठापयितुं विभुम् । अहञ्चाऽपिगमिष्यामियूयंतत्र प्रयात वै
इन्द्रद्युम्नोऽग्रतो यातु प्रतिष्ठावस्तुसम्भृतौ । सहायास्तत्रभवतयूयंक्षीणाधिकारिणः
मन्वन्तरं व्यतीतं वै प्रथमं साम्प्रतं सुराः । इन्द्युम्नेन सहितास्तत्र गत्वा सुरोत्तमाः
प्रासादप्रतिमानां च विधर्ता स्वाम्यमस्य वै ।

तस्मात्सम्भृत सम्भारः ससहायोऽधुना ह्यसौ ॥ ७९ ॥
अस्यसन्ततिसम्बन्धस्मरणादपि भूतले । मदाज्ञया पद्मनिधिः सह यास्यतिभूतलम्
प्रतिष्ठायै भगवतःसंयतौ सर्ववस्तुनः । इन्द्रद्युम्नोऽपि हृष्टात्मा दृष्ट्वाब्राह्मींश्रियंद्विजाः
महदाश्चर्यसम्पन्नः प्रणिपत्यजगद्गुरुम् । तदाज्ञांशिरसाधृत्वादेवैःक्षीणाधिकारिभिः
आजगाम भुवं विप्रा विधिना चाऽनुमोदिताः ॥ ८० ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
राज्ञाब्रह्मदर्शनमनुपृथ्वीसमागमनवर्णनंनाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

भूलोकेसमागतदेवैःश्रीविष्णुस्तववर्णनम्

जैमिनिरुवाच

आगत्य च जगन्नाथं चिरादुत्कण्ठमानसः । दण्डवत्प्रणनामाऽसौत्पन्नरोमाञ्चकञ्चुकः
नमोब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । प्रणतार्तिविनाशाय चतुर्वर्गैकहेतवे ॥ २ ॥
हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानव्यक्तरूपिणे । ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ॥ ३ ॥
इत्युच्चरन्स्तुतिं भूपः सानन्दाश्रुविलोचनः । प्रदक्षिणं पुनःकुर्वन्ननाम च पुनः पुनः ॥
ततोऽन्या देवता या वैतत्रागच्छन्मुदान्विताः । तुष्टुवुःप्रणतादेवंकृताञ्जलिपुटा मुदा

देवा ऊचुः

सहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं सर्वतोव्याप्यअध्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्
यः पुमान्परमं ब्रह्म परमात्मेति गीयते । भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं पुरुष एव तत्
एतावानस्य महिमा ज्यायानेष पुमान्प्रभुः ।
पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवि ॥ ८ ॥

छन्दांसिजज्ञिरेत्वत्तस्त्वत्तोयज्ञपुमानपि। त्वत्तोऽश्वाश्चव्यजायन्तगावोमेषादयस्तथा
ब्राह्मणामुखतोजाताबाहुजाःक्षत्रियास्तव। विशस्तवोरुजापद्भ्यांतथाशूद्राःसमागताः
मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषस्ते दिवाकरः। कर्णाभ्यां श्वसनः प्राणैर्जिह्वायाहव्यवाडपि
नाभितो गगनंद्यौश्चमूर्ध्नस्तेसमवर्तत। पादाभ्यां तेधराजातादिशश्चाऽष्टौश्रुतेर्गताः
सप्ताऽऽसन्परिधयस्त्वत्तएकविंशतसमिच्चवै। चराचराःसर्वभावास्त्वत्तएवहिजज्ञिरे
त्वमेवजगतां नाथस्त्वमेव परिपालकः। उग्ररूपश्च संहर्ता त्वमेव परमेश्वर !॥१४॥
त्वमेव यज्ञो यज्ञांशस्त्वंयज्ञेशःपरात्परः। शब्दब्रह्मपरं त्वं हि शब्दब्रह्माऽसिविश्वराट्

स्वराट् सम्राड् जगन्नाथ! विराडसि जगत्पते !।
अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्त्वं त्वया व्याप्तं जगन्मय !॥ १६ ॥

प्राप्नुवन्ति परंस्थानंत्वांयजन्तश्चयाज्ञिकाः। भोज्यंभोक्ताहविर्होताहवनंत्वंफलप्रदः
समस्तकर्मभोक्तात्वं सर्वकर्मात्मकः प्रभो !। सर्वकर्मोपकरणं सर्वकर्मफलप्रदः ॥१८
कर्मप्रेरयिता त्वं हि धर्मकामार्थसिद्धिदः। त्वामृतेमुक्तिदःकोऽन्योहृषीकेशनमोस्तुते

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ २० ॥

वयं च्युताधिकारास्त्वां प्रपन्नाःशरणंप्रभो !। त्राहिनःपुण्डरीकाक्षअगतीनांगतिर्भव
संसारपतितस्यैकोजन्तोस्त्वंशरणंप्रभो !। त्वत्सृष्टौत्वादृशोनास्तियोदीनपरिपालकः
दीनानाथैकशरणं पिता त्वं जगतः प्रभो !। पातापोष्टा त्वमेवेश सर्वापद्विनिवारकः
त्राहि विष्णो जगन्नाथ! त्राहि नःपरमेश्वर !। त्वामृते कमलाकान्तकःशक्तःपरिरक्षणे

अन्तर्यामिन्नमस्तेऽस्तु सर्वतेजोनिधे नमः।

इतिस्तुवन्तस्ते देवाः प्रणिपत्य पुनः पुनः। इन्द्रद्युम्नेनसहिता वहिर्भूय द्विजोत्तमाः
क्षेत्रं श्रीनरसिंहस्यगत्वातं प्रणिपत्य च। नमस्कृत्यपरांभक्तिंकृत्वाऽभ्यर्च्यनृकेसरिम्
नीलाचलाद्रेः शिखरं यत्रप्रासासादउत्तमः। ययुस्तेपद्मनिधिनासार्द्धंसम्भारकारणात्
ददृशुस्ते महाप्रांशुंव्याप्तंगगनमण्डले। उत्तिष्ठन्तंविन्ध्यगिरिंरोद्धुंभानोर्गतिकिमु

व्यश्नुवानं दिशः सर्वा विचित्रघटनोज्ज्वलम्।

बहुकालव्यतिक्रान्तस्वस्तिभङ्गिविचित्रकम् ॥ ३० ॥

ततश्च चिन्तयामास इन्द्रद्युम्नः स वैष्णवः। घटनार्थे मया यातःसत्यलोकमितःपुरा
सुचिराद्दृष्टिपथगः पूर्णःप्रासाद उत्तमः। अनुग्रहाद्वै देवस्य नाऽत्र मानुषपौरुषम् ॥
मन्वन्तरसमाप्तिः क्व सूर्यचन्द्रेन्द्ररोधिका। तथापितिष्ठतेचायंप्रासादोह्येषदुर्लभः ॥

वल्मीकसदृशा ह्येते प्रासादा मानुषैः कृताः।
शीर्यन्ति रोहणैर्वृक्षैः स्वल्पकालगतायुषः ॥ ३४ ॥

मदनुक्रोशबुद्ध्या तु रक्षितं भवनं हरेः। ततस्तान्स सहायान्वै जगाद प्रश्रयं वचः॥
जानीत जगदीशस्य प्रासादं कारितं मया। आविर्बभूव भगवान्दारुरूपवपुःस्वयम् ॥

तदान्तरिक्षगा वाणी मामुवाचाऽशरीरिणी ॥ ३६ ॥

सहस्रपाणिसंमितं नीलाद्रेः शिखरोपरि। प्रासादं कारयस्वेति स्थितये जगदीशितुः
एतत्प्रतिष्ठानविधौ स्वयमत्राऽऽगमिष्यति। पद्मयोनिःस्वयंसार्द्धंसिद्धब्रह्मर्षिदैवतैः

तदत्र क्रियते को वा सम्भारो ज्ञायते कथम्।
इत्युक्तवन्तं ते प्रोचुर्देवाःभग्नाधिकारिणः ॥ ३९ ॥

देवा ऊचुः

न जानीमो वयमपि तदस्माकं गुरुर्गुरुः। इदानीं न वशेऽस्माकं सहि स्वर्गपरोहितः

पद्मनिधिरुवाच

स्वामिन्विधेरनुज्ञानादागतोऽस्मि त्वया सह।
कर्त्तव्यं किं मया चाऽत्र किम्वा वस्तु प्रतीक्ष्यते ॥ ४१ ॥

जैमिनिरुवाच

इतिह्यालप्यमानानां नारदः पुरतः स्थितः। ब्रह्मणा प्रेषितः पूर्वं सर्वशास्त्रविशारदः
सर्वसम्भारवस्तूनि यथाशास्त्रंमुने कुरु। सम्पादयिष्यति तव शासनात्पद्मकोनिधिः
तं दृष्ट्वा ते मुदा युक्ता उत्तस्थुर्ब्रह्मणः सुतम्। षडर्घ्यपूजया तस्यपूजांचक्रे नृपोत्तमः

प्रणेमुस्तेऽपि तं देवा मनुष्याकारधारिणः।
ऊचे तमिन्द्रद्युम्नोऽपि प्रतिष्ठाविधिवस्तुनि ॥ ४५ ॥

नाऽहंवेद्मि मुनिश्रेष्ठ! चिरात्त्यक्तः पुरोधसा । आदेशयक्रमाद्ब्रह्मन्सम्पाद्यं यद्यदेव हि

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
इन्द्रद्युम्नराजकृतभगवत्स्तुतिनामचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

रथनिर्माणवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

इत्युक्ते नारदः सोऽथ यथाशास्त्रंविचार्यवै । आलेख्यक्रमशः पत्रे राज्ञेतस्मै न्यवेदयत्
राजाऽपि पत्रं तच्छ्रुत्वासोऽवधार्य पुनःपुनः । प्रददौपद्मनिधयेलिखितान्यत्रयानिवै
सम्पादय पद्मनिधेशालां स्वर्णमयीं कुरु । ब्रह्मणः सद्म दिव्यं ब्रह्मर्षीणाञ्चनिर्मलम्
इन्द्रादीनां सुराणां च सिद्धानां मर्त्यवासिनाम् ।
मुनीन्द्राणां निवासाय राज्ञां पातालवासिनाम् ॥ ४ ॥
तथा च नागराजानां निधे! त्रैलोक्यवासिनाम् । यथायोग्यासनैर्युक्तंगृहंगृहमतन्द्रितः
कारयाऽऽशु निधे! द्रव्यसम्भारंयावदेवतु । विश्वकर्माऽपिचतवसाहाय्यंरचयिष्यति
इत्यादिशन्तं स मुनिरिन्द्रद्युम्नमुवाच वै । सम्भारान्पृथगेतद्धि कर्त्तव्यं व्यवधानतः
स्वर्णैः सुघटितं साधुरथत्रयमलङ्कृतम् । दुकूलरत्नमालाद्यैर्बहुमूल्यैर्दृढं महत् ॥ ८
श्रीवासुदेवस्य रथो गरुडध्वजचिह्नितः । पद्मध्वजः सुभद्राया रथमूर्द्धनि धार्यताम्
रथः षोडशचक्रस्तु विष्णोः कार्यः प्रयत्नतः । चतुर्दश बलस्यैव सुभद्रायास्तु द्वादश
हस्तषोडशविस्तारो रथश्चक्रधरस्य तु । चतुर्दश बलस्यैव सुभद्रायास्तु द्वादश ॥
आसनं जगतां भूयः स्वयं स्वासनविग्रहः ।
तद्याने जगतां नाशस्ततो यानं न विद्यते ॥ १२ ॥

पश्येच्चराचरं विश्वं ज्ञानादथ सुनिर्मले । स्थितो हस्ततले नित्यं निर्मलस्तस्यदर्पणः
तलस्थत्वादसौ तालः सदा तेनाऽङ्कितः प्रभुः ।
ततः स एव शेषस्य बलभद्रावतारिणः ॥ १४ ॥
अथवासीरिणःकार्यंसीरमेवध्वजोत्तमम् । ध्वजःसुनिर्मलःकार्यस्तस्मात्तालध्वजोमतः
न वासितव्यो देवोऽसावप्रतिष्ठे रथे नृप !। प्रासादेमण्डपे वापिपुरेतन्निष्फलंभवेत्
तस्मात्प्रतिष्ठा प्रथमं हरेः कार्यारथस्य वै । सम्भारःक्रियतांतस्यह्यनुष्ठेयामयातुसा
इत्याज्ञांमतिपतुर्लब्ध्वा शीघ्रमायाम्यहं नृप !। तस्य तद्वचनंश्रुत्वाघटितंस्यन्दनत्रयम्
निधिसम्पादितैर्द्रव्यैरेकाह्नाद्विश्वकर्मणा ।
स्वक्षं सुचक्रं सुस्तम्भं सुविस्तीर्णं सुतोरणम् ॥ १६ ॥
सुध्वजं सुपताकं च नानाचित्रमनोहरम् । विचित्रबन्धमिथुनपुत्तलीवलयान्वितम्
अर्द्धहाटकनिर्व्यूढं साक्षाद्रविरथोपमम् । मेघगम्भीरनिर्घोषं दृष्ट्वा कर्णगुणैर्युतम्
वातरंहोहयैर्युक्तं शतसङ्ख्यैः सितप्रभैः ॥ २१ ॥
यथाशास्त्रविधानेन नारदेन प्रतिष्ठितम् । सुलग्ने सुमुहूर्त्ते च सुतिथौ ज्योतिषोदिते

मुनय ऊचुः

भगवञ्जैमिने! ब्रूहि सर्वज्ञोऽसि मतो हि नः ॥ २३ ॥
विधिना केन हि रथः प्रतिष्ठाप्योहरेरयम् । यथावद्वद नोयेनजानीमोविधिविस्तरम्

जैमिनिरुवाच

यथाप्रतिष्ठितं तेन नारदेन महात्मना । तद्वो वदिष्यामि विधिं यथा दृष्टं पुरा मया
रथस्यैशानदिग्भागेशालांकृत्वासुशोभनाम् । तन्मध्येमण्डपंकृत्वावेदितत्रसुनिर्मलाम्
चतुरस्रां चतुर्हस्तमितां हस्तोच्छ्रितां द्विजाः । प्रतिष्ठापूर्वदिवसेरात्रावुत्तरतःशुभे
मुहूर्ते स्वस्तिवाचयाऽथ कारयेदङ्कुरार्पणम् । द्वात्रिंशद्देवताभ्यश्चबलिंदत्त्वायथाविधि
प्रातस्ततो वेदिकायां मध्ये मण्डलमालिखेत् ।
पद्मं वा स्वस्तिकं वाऽपि कुम्भं तत्र निधापयेत् ॥ २६ ॥
पञ्चकुम्भकषायं च तन्मध्ये पूरयेत्सुधीः । गङ्गादिपुण्यतोयानि पल्लवान्स समृत्तिकाः

सर्वगन्धान्पञ्चरत्नसर्वौषधिगणं तथा । पूरयित्वा विधानेन आचार्यः प्राङ्मुखःशुचिः
विष्णुं स्मरन्पञ्चगव्यं पश्चादपि प्रपूरयेत् । दुकूलवेष्टितंकण्ठे माल्यैर्गन्धैःसुशोभनैः
फलपल्लवसंयुक्तं कृतकौतुकमङ्गलम् । पूरयेत्तत्र देवेशं नरसिंहमनामयम् ॥ ३३ ॥
मन्त्रराजेन विधिवदुपचारैस्तथान्तरैः । प्रार्थयित्वाप्रसादायतस्मिन्नावाह्य तं हरिम्
बाह्योपचारैर्विविधैःपूजयेद्विधिवद्द्विजाः । वायव्यांतस्यकुम्भस्यसमिदाज्यचरुंतथा
अष्टोत्तरसहस्रं च जुहुयाद्विधिवद्गुरुः । सम्पातान्प्रापयेत्तत्र कुम्भमध्ये तदन्ततः ॥
रथं सुशोभनं कृत्वा पताकागन्धमाल्यकैः । सर्वाङ्गंसेचयेत्तस्यगन्धचन्दनवारिभिः

धूपयेत्कालागुरुणा शङ्खकाहालनिस्वनैः ।
ध्वजे तस्य नृसिंहस्य प्रतिष्ठाप्य समीरणम् ॥ ३८ ॥

पूजयित्वा विधानेन रक्तस्रग्गन्धमाल्यकैः । इमं मन्त्रं समुच्चार्य सुपर्णम्प्रार्थयेत्ततः ॥

यो विश्वप्राणहेतुस्तनुरपि च हरेर्यानकेतुस्वरूपो,
यं सञ्चिन्त्यैव सद्यः स्वयमुरगवधूवर्गगर्भाः पतन्ति ।
चञ्चच्चण्डोरुतुण्डत्रुटितफणिवसारक्तपङ्काङ्कितास्यं,
वन्दे छन्दोमयं तं खगपतिममलं स्वर्णवर्णं सुपर्णम् ॥ ४० ॥

ब्रह्मघोषैः शङ्खनादैर्नानावाद्यसुविस्तरैः । रथमूर्ध्नि स्थापयेत्तं चारुसूक्तं समुच्चरन् ॥
तस्योपरिष्टात्तं कुम्भं समन्तात्प्लावयन्रथम् । त्रिरुच्चरन्मन्त्रराजं सेचयेद्ब्रह्मणा सह
ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा ब्रह्मणेदक्षिणां ददेत् । आचार्यदक्षिणांदद्यायेनतुष्यतितद्गुरुः
ब्राह्मणान्भोजयेदन्ते पायसैर्मधुसर्पिषा । द्वादशाक्षरमन्त्रेणबलभद्रस्य कारयेत् ॥ ४४
लाङ्गलं च पविरवन्मन्त्रःस्याल्लाङ्गलध्वजे । अथवाद्विषड्वर्णोपिमूलमन्त्रः प्रकीर्तितः
लक्ष्मीसूक्तेनभद्रायाःप्रतिष्ठाप्योरथस्तथा । नाभिहृदान्मुरारेस्त्वंब्रह्माण्डावलिरूपधृक्

आसनं चतुरास्यस्य श्रियो वास! स्थिरो भव ।
इमं मन्त्रं समुच्चार्य ध्वजपद्मं समुच्छ्रयेत् ॥ ४७ ॥

इयान्विशेषो हविषा त्रयाणां च पृथक्पृथक् । पञ्चपञ्चभिर्होतव्यमेकैकं तु विभागशः
इत्थं रथान्प्रतिष्ठाप्यसुवर्णं गांचवस्त्रकम् । धान्यंचदक्षिणांदद्यात्सम्यग्देवस्यभक्तितः

एवं प्रतिष्ठिते तत्र स्यन्दनेऽथ सुभूषिते । आरोप्य देवं विधिवद्ब्रह्मघोषपुरःसरम् ॥
जयमङ्गलशब्दैश्च नानावाद्यपुरःसरैः । चामरान्दोलनैर्धूपैः पुष्पवृष्टिभिरेव च ॥ ५१ ॥
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्नीयते स्म रथं प्रति । हयैः सुलक्षणैर्दान्तैर्बलीवर्दैरथापि वा ॥
पुरुषैर्विष्णुभक्तैर्वा नेतव्या ह्यप्रमादतः । प्रीणयित्वा जनं सर्वं भक्ष्यभोज्यादिलेपनैः
रथस्योपरि देवेभ्यो बलिमन्त्रेणभोद्विजाः । बलिंगृह्णन्तुभोदेवाआदित्यावसवस्तथा
मरुतश्चाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः । असुरायातुधानाश्च रथस्थाश्चैव देवताः
दिक्पाला लोकपालाश्चयेचविघ्नविनायकाः । जगतःस्वस्तिकुर्वन्तुदिव्यामहर्षयस्तथा
अविघ्नमाचरन्त्वेतेमा सन्तु परिपन्थिनः । सौम्या भवन्तुतृप्ताश्चदैत्याभूतगणास्तथा
ततस्तु नीयते देवः समभूमौ समुच्चरन् । मन्त्रंवैष्णवगायत्रीं विष्णोःसूक्तंपवित्रकम्
वामदेव्यैः पवित्रैश्च मानस्तोकयैः रथन्तरैः । ततःपुण्याहघोषेणकृतवादित्रनिःस्वनम्
शनैः शनैरथो नेयो रथःस्नेहात्तुचक्रिणः । तत्रोत्पातान्प्रवक्ष्यामिरथेऽत्रद्विजसत्तमाः
ईषाभङ्गे द्विजभयं भग्नेऽक्षे क्षत्रियक्षयः । तुलाभङ्गे वैश्यनाशः शम्या शूद्रभयं भवेत्
युगभङ्गे त्वनावृष्टिः पीठभङ्गे प्रजाभयम् । परचक्रागमं विद्याच्चक्रभङ्गे रथस्य तु ॥
ध्वजस्य पतने विप्रा नृपोऽन्यो जायतेध्रुवम् । प्रतिमाभङ्गतायांतुराज्ञोमरणमादिशेत्
पर्यस्ते तु रथे विप्राः सर्वजानपदक्षयः । उत्पन्नेष्वेवमाद्येषु उत्पातेष्वशुभेषु च ॥६४
बलिकर्म पुनः कुर्याच्छान्तिहोमं तथैवच । ब्राह्मणान्भोजयेद्भूयो दद्याद्दानानिचैवहि

पूर्वोत्तरे च दिग्भागे रथस्याऽग्निं प्रकल्पयेत् ।
समिद्भिर्घृतमध्वाज्यमूलाग्राभिश्च होमयेत् ॥ ६६ ॥

पालाशाभिर्द्विजश्रेष्ठा मन्त्रराजेन दीक्षितः । सोमायाऽग्नयेप्रजाभ्यःप्रजानां पतये तथा
ग्रहेभ्यश्च ब्रह्मणे च दिक्पालेभ्यस्ततदन्ततः । यत्र यत्र रथे दोषास्तत्र तत्र चदीक्षितः

जुहुयात्प्रतिष्ठामन्त्रेण विशेषः सर्वतो भवेत् ।
ब्राह्मणैः सहितः कुर्याद्धोमान्ते शान्तिवाचनम् ॥ ६९ ॥
स्वस्ति भवतु विप्रेभ्यः स्वस्ति राज्ञेऽस्तु नित्यशः ।
गोभ्यः स्वस्ति प्रजाभ्यस्तु जगतः शान्तिरस्तु वै ॥ ७० ॥

स्वस्त्यस्तु द्विपदे नित्यं शान्तिरस्तु चतुष्पदे ।
शं प्रजाभ्यस्तथैवाऽस्तु शं तथाऽऽत्मनि चास्तु नः ॥ ७१ ॥
शान्तिरस्तु च देवस्य भूर्भुवःस्वःशिवं तथा ।
शान्तिरस्तु शिवं चाऽस्तु सर्वतः स्वस्तिरस्तु नः ॥ ७२ ॥
त्वं देव! जगतः स्रष्टापोष्टाचैव त्वमेव हि । प्रजाः पालय देवेश! शान्तिकुरु जगत्पते
यात्राकारणभूतस्य पुरुषस्य च भूपते !। दुष्टान्ग्रहांस्तु विज्ञायग्रहशान्ति समाचरेत्॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वाद-
इन्द्रद्युम्नस्यभगवद्रथप्रतिष्ठाविधानंनामपञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः

इन्द्रद्युम्नद्वाराभगवत्प्रतिष्ठायोजनवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

निरुत्पातं स मे देशे विधिवर्त्तनयाऽपि च । प्रासादनिकटं देवाः प्रापिताः सुमुहूर्त्तके
ततः शालासुमहती रत्नवर्णविनिर्मिता । निर्देशादिन्द्रद्युम्नस्य निर्मिता विश्वकर्मणा ॥
सभार्चनायां वस्तूनि हवींषि च समित्कुशाः ।
भोज्यं नानाविधं गीतनृत्यांश्च विविधांस्तथा ॥ ३ ॥
साम्राज्ये यादृशी पूर्वं सम्पत्तिरभवत्क्षितौ । ततः श्रेष्ठतरा विप्राः प्रतिष्ठायांबभूवह
गालोनाम महीपालस्तदा क्षितितलेऽभवत् ।
सोऽप्यत्र प्रतिमां कृत्वा माधवाख्यां दृषन्मयीम् ॥ ५ ॥
स्थापयित्वाऽत्र प्रासादे पूजयामासऋद्धिमत् । कनीयांसंच प्रासादं निर्मायनृपसत्तमः
तत्रतांस्थापयामासततोनिष्क्रम्यसादरम् । ततोऽस्यनृपतिर्दूतमुखाच्छ्रुत्वास्यकर्मतत्

गालोऽभ्यागात्ससैन्यः सन्क्रुद्धस्तं नीलपर्वतम् ।
दृष्ट्वा प्रतिष्ठासम्भारं मर्त्यैः स्वप्नेऽपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥
विस्मयताविष्टचेताःसतस्थौगालोनराधिपः । किमेतदितिवृत्तान्तंकोवाकारयतीदृशम्
यत्नाद्दिव्यं स विज्ञाय इन्द्रद्युम्नं नराधिपम् । ब्रह्मलोकादागतं तं कर्त्तारं देववेश्मनः
प्रतिष्ठापयितुं देवैः सार्द्धं सम्भारकारकम् । सहितं पद्मनिधिना गुरुणा नारदेन च ॥
ब्रह्माणंचाऽऽगमिष्यन्तंप्रतिष्ठायैसुरोत्तमम् । श्रुत्वासर्वंचवृतान्तंतद्राजादिव्यचेष्टितम्
मेने कृतार्थमात्मानं तद्राज्ये परमाद्भुतम् । इतः श्रेयस्करं कर्म न भूतं न भविष्यति
तदस्य निकटे स्थित्वा ज्ञात्वा कर्मक्रमं विधिम् ।
उत्सवांश्चाऽपि विज्ञाय करिष्ये प्रतिवत्सरम् ॥ १४ ॥
अमुं दारुमयं साक्षाद्ब्रह्मरूपं जनार्दनम् । अभाग्योपचयादेतावन्तं कालं न जानता ॥
असेव्यमानेन कृतं जन्मैव विफलं मया । तदेनमिन्द्रद्युम्नं वै प्रणिपत्य जगद्गुरुम् ॥
महाभागवतश्रेष्ठं ब्रह्मलोकादिहागतम् । उपेत्य शरणं साक्षाद्द्रष्टा नारायणं विभुम् ॥
प्रतिष्ठितं वै प्रासादे मुक्तिमेष्यामिनिश्चयम् । वैकुण्ठंसप्रतिष्ठाप्यमय्येवारोपयिष्यति
ब्रह्मलोकं गतो योवैकिञ्चितौसोऽवतिष्ठते । उपचारान्समादिश्यकोपंसम्भृत्यचप्रभोः
ब्रह्मणा सहितोऽवश्यं पुनर्यास्यति तत्क्षयम् ।
विचार्य मन्त्रिभिः सार्द्धं ततो गालोऽपि वैष्णवः ॥ २० ॥
इन्द्रद्युम्नस्य निकटं विनीतः प्रययौ मुदा । गत्वा तं दूरतो दृष्ट्वा प्रणिपातपुरःसरम्
बद्धाञ्जलिपुटो राजा मूर्ध्निवीक्षन्ससाध्वसम् । शनैःशनैर्ययौतस्यनिकटंगालपार्थिवः
देव ! त्वं राजराजोऽसि मर्त्योऽसि ब्रह्मलोकगः ।
किं स्तौमि नृपकीटोऽहं त्वां जीवन्मुक्तमीश्वरम् ॥ २३ ॥
अज्ञात्वामहिमानं ते सचिवैर्मन्त्रयन्मुहुः । योद्धुमभ्यागतो देव! दृष्ट्वा ते पौरुषं महत्
अतिमानुषमाश्चर्यं पदं चाऽपि शचीपतेः । दृष्टं तन्निश्चितं देव! ब्रह्मलोकागतस्य हि॥
ईदृशं हि महत्कर्म यदाज्ञाकृन्महानिधिः । चेतः प्रसादप्रवणं मयि धेहि सुरोत्तम !॥
त्रैलोक्यवासिनो देवा यदाज्ञावशवर्तिनः ॥ २७ ॥

जैमिनिरुवाच

इत्थं विज्ञापयन्तं तं गालं नृपतिकुञ्जरम् । स्मयमान उवाचेदं राजन्किं बहुभाषसे ॥
भवानपि हरेर्भक्तः सार्वभौमोमहीपतिः । सामान्यमेतद्राज्ञांवैभूस्वाम्यंभुवि वर्त्तताम्
साम्प्रतं हि भवानत्र पृथिव्यामेकपार्थिवः । नृपायत्ताःक्रियाःसर्वामर्त्यानांमरुतामपि
अष्टदिक्पालकांशैस्तु ब्रह्मणा निर्मितो नृपः । न ह्यल्पपुण्यकृद्राजा प्रजापालनतत्परः
इह कीर्तिं च धर्मं च यत्रगच्छन्नुवर्त्मनि । प्राप्नोति राजशार्दूलविशेषात्त्वंतुवैष्णवः
प्रासादे स्थापयेद्यस्तु हरेरर्चां विधानतः । न देहबन्धमाप्नोति यातिविष्णोःपरंपदम्
माधवप्रतिमामेतां दारवीं शुभलक्षणाम् । साक्षान्मुक्तिप्रदांभूपस्वयंस्थापितवानसि
निर्विघ्नं कर्म ते जातं मममन्वन्तरं गतम् । भवेद्वा संशयो मेऽत्र नस्वतन्त्रश्चतुर्मुखः

प्रतिष्ठायै प्रार्थितोऽयं तदन्यः स्थापयेत्कथम् ।
साक्षाद्दार्ववतारस्य प्रासादस्य नृपोत्तम !॥ ३६ ॥

सन्निधानेन चेदत्र विधाताऽनुग्रहिष्यति । तदेनं स्थापयित्वा तु चतूरूपं जनार्दनम्
समर्च्यत्वांगमिष्यामित्वमेवोपचरिष्यसि । नित्योपहारंयात्राश्च उत्सवांश्च जगत्पतेः
यानेवोपदिशेद्देवः स्वयं वा प्रपितामहः । तांस्तान्प्रयत्नात्कुर्वीतराजा वै धर्मपालकः
ततःसगालोनृपतिःश्रुत्वातच्चिन्तितंस्वयम् । इन्द्रद्युम्नादिष्टमेतदितिप्राप परांमुदम्
तस्थौ तस्याऽन्तिकेगालआज्ञाकारइवस्वयम् । तत्तदाशुकरोत्येषइन्द्रद्युम्नोयदादिशत्
एवं सम्भृतसम्भारः सिंहासनगतः प्रभुः । देवैःपरिवृतश्चेन्द्रद्युम्नः शक्र इवाऽऽबभौ
ततोऽश्रूयन्त निनदाःदिव्यदुन्दुभिजाःशुभाः । मृदङ्गवेणुवीणादितालकाहालनिःस्वनाः
ऐरावतादिकरिणां बृंहितानि बहूनि खे । समन्ताज्जयशब्दाश्च पुष्पवृष्टिविमिश्रिताः

आकाशगङ्गासलिलकणा मन्दारमिश्रिताः ।
दिव्यस्रग्लेपधूपानां गन्धा दिग्व्यापिनस्तथा ।
वैमानिकानां देवानां किङ्किणीजालनिःस्वनाः ॥ ४५ ॥

ततश्चतेजसां राशी रोदसीमध्यपूरकः । आविरासीत्क्षितिगतनयनाच्छादकोद्विजाः
उत्तोलिताक्षिमालाभिःप्रजाभिर्वीक्षितःपुरः । ततःक्रमात्सन्ददृशेविमानाध्यं प्रजापतेः

स्वर्णहंसशतैः स्कन्धेनोह्यमानः समन्ततः । दिक्पालैश्चामरव्यग्रहस्तैरासेवितः पुरः
जाह्नवीयमुनानीरप्रकीर्णककरेऽभितः । पार्श्वयोश्चन्द्रसूर्याभ्यामुभाभ्यामातपत्रके ॥
धार्यमाणे शनैर्वायोर्गतिचञ्चलचोलके । ब्रह्मर्षिभिर्गौतमाद्यैः स्तूयमानो रहस्यकैः ॥

तन्मध्यस्थः प्रजानाथ! इन्द्रद्युम्नादिभिः स्तुतः ।
आलुलोके देवगणैर्जयशब्दैरभिष्टुतः ॥ ५१ ॥

रम्भादिकाभिर्वेश्याभिर्नृत्यतेस्मससाध्वसम् । हाहाहूहूप्रभृतिभिर्गीयमानश्चगायकैः
सिद्धविद्याधरगणैः सादरं चोपवीजितः । कृताञ्जलिपुटैर्दूरात्तपस्विभिरुपासितः ॥

सावित्रीशारदे तस्य वाक्प्रबन्धैर्विचित्रकैः ।
तोषमासादयन्त्यौ च कोऽन्यस्तत्तोषणे क्षमः ॥ ५४ ॥

जाह्नवीयमुनानीरप्रकीर्णितकलेवरः । ये च गन्धर्वसिद्धाद्या नारदप्रमुखा द्विजाः ॥५५
वेत्रहस्ताःसविनयादिव्यसोपानदर्शनाः । सम्मर्दःसमहानासीद्देवानां दिविगच्छताम्
शक्रोऽपिगण्यतेदेवःकोवाकेनपथाव्रजेत् । अहंपूर्विकया तेषां व्रजतां त्रिदिवौकसाम्
सम्मर्दातिशयात्तेषां विभ्रंशोऽभूत्स्ववाहनैः । स्रष्टा पाताचसंहर्त्ताजगतांयोजगन्मयः
साक्षाद्व्रजतितत्रैषांसुराणांमहिमाकुतः । तं दृष्ट्वासाध्वसान्नम्रोभक्त्यावद्धाञ्जलिर्नृपः
देवैर्वैगालराजेन नारदप्रमुखेन च । सहितो धरणीं प्रायात्साष्टाङ्गं प्रणिपत्य च ॥ ६०
उत्थाय परया भक्त्या प्रहृष्टेनान्तरात्मना । पुलकाङ्कितसर्वाङ्गं स्वं मन्वानःकृतार्थकम्
पुरतो जगदीशस्य पश्यन्क्षुद्रंपितामहम् । कृताञ्जलिपुटो राजा ममज्जाऽऽनन्दसागरे

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
भगवत्प्रतिष्ठायोजनंनामषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

इन्द्रद्युम्नद्वाराभगवन्मूर्त्तिचतुष्टयप्रतिष्ठापनवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अथाऽन्तरिक्षान्निःश्रेणी रत्नकाञ्चननिर्मिता । संलग्ना पादसम्पीठे पद्मयोनेर्विमानगा
सा क्षितिस्पृष्टमूला वै विधातुरवरोहणे । चतुर्व्यासायतापीनसोपानश्रेणिसंयुता ॥
रथप्रासादयोर्मध्ये शक्रचापइवांऽशुमान् । आविर्बभूव सहसासाऽद्भुतं वीक्षितो जनैः
ततो गन्धर्वराजैस्तु रत्नवेत्रकरैर्द्विजाः । एषपन्थाः प्रभो ह्येहि इत्यादेशितमार्गकैः ॥
दुर्वाससो नारदस्य करयोर्दत्तहस्तकः । सोपानैरवतीर्णोऽथ पुनानश्चक्षुषा जगत् ॥

स्मयमानो रथान्द्दृष्ट्वा प्रासादं समलङ्कृतम् ।
दिगन्तव्यापिनींशालां रत्नस्तम्भोपशोभिताम् ॥ ६ ॥

शक्रस्याऽप्यद्भुतकरीं सर्वसम्भारसम्भृताम् । अवातरद्विमानात्स देवब्रह्मर्षिराजभिः

किरीटदत्ताञ्जलिभिः स्तूयमानः समन्ततः ।
कटाक्षेणाऽनुगृह्णाति यां दिशं स पितामहः ॥ ८ ॥

तत्राऽञ्जलीनां सम्मर्दाः कोटयः शिरसा धृताः । पादाब्जप्रणतंदृष्ट्वाइन्द्रद्युम्नंप्रजापतिः
उवाच प्रश्रयगिरास्मितभिन्नोष्ठसम्पुटः । अङ्गुल्यानिर्दिशन्देवान्पितॄन्ब्रह्मर्षितापसान्
सिद्धविद्याधरान्यक्षगन्धर्वाप्सरस्तथा । एकत्र मिलितान्सर्वान्युगपन्मोदनिर्भरान् ॥
पश्येन्द्रद्युम्नभाग्यं ते सर्वलोकवशीकरम् । त्वदर्थमेकदा सर्वे मां पुरस्कृत्य सङ्गताः

इत्युक्त्वा प्रययौ शीघ्रं नारायणरथं ततः ।
प्रणिपत्य जगन्नाथं त्रिः परीत्य पितामहः ॥ १३ ॥

आनन्दसिन्धुसम्मग्नःसरोमाञ्चवपुःस्वयम् । स्वमात्मानंनुनावाऽथप्रत्यक्षंस्वरगद्गदम्

ब्रह्मोवाच

नमस्तुभ्यं नमोमह्यं तुभ्यं मह्यं नमोनमः । अहं त्वंत्वमहंसर्वं जगदेतच्चराचरम् ॥

महदादि जगत्सर्वंमायाविलसितंतव । अध्यस्तंत्वयिविश्वात्मंस्त्वय्यैवपरिणामितम्
यद्देतदखिलाभासं तत्त्वदज्ञानसम्भवम् । ज्ञाते त्वयिविलीयेत रज्जुसर्पादिबोधवत्
अनिर्वक्तव्यमेवेदं सत्त्वात्सत्त्वविवेकतः । अद्वितीय जगद्भास स्वप्रकाशनमोऽस्तु ते
विषयानन्दमखिलं सहजानन्दरूपिणः । अंशं तवोपजीवन्ति येन जीवन्ति जन्तवः

निष्प्रपञ्च! निराकार! निर्विकार! निराश्रय !।
स्थूलसूक्ष्माणुमहिमन्स्थौल्यसूक्ष्मविवर्जितः !॥ २० ॥
गुणातीत! गुणाधार! त्रिगुणात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २१ ॥

त्वन्माययामोहितोऽहंसृष्टिमात्रपरायणः । अद्याऽपिनलभेशर्मअन्तर्यामिन्नमोऽस्तुते

त्वन्नाभिपङ्कजाज्जातो नित्यं तत्रैव संस्तुवन् ।
नाऽतिक्रमितुमीशोऽस्मि मायां ते कोऽन्य ईश्वरः ॥ २३ ॥

अहं यथाऽण्डमध्येऽस्मिन्नचितःसृष्टिकर्मणि । तथानुलोमकलिताब्रह्माण्डेब्रह्मकोटयः

सार्द्धत्रिकोटिसङ्ख्यानां विरिञ्चीनामपि प्रभो !।
नैकोऽपि तत्त्वतो वेत्ति यथाऽहं त्वत्पुरः स्थितः ॥ २५ ॥

नमोऽचिन्त्यमहिम्ने ते चिद्रूपाय नमोनमः । नमोदेवाऽधिदेवाय देवदेवाय ते नमः ॥
दिव्यादिव्यस्वरूपाय दिव्यरूपाय ते नमः । जरामृत्युविहीनायमृत्युरूपाय ते नमः
ज्वलदग्निस्वरूपाय मृत्योरपि च मृत्यवे । प्रपन्नमृत्युनाशायसहजानन्दरूपिणे ॥

भक्तिप्रियाय जगतां मात्रे पित्रे नमोनमः ॥ २८ ॥

प्रणतार्तिविनाशाय नित्योद्योगिन्नमोस्तुते । नमोनमस्तेदीनानां कृपासहजसिन्धवे
पराय पररूपाय परम्पाराय ते नमः । अपारपारभूताय ब्रह्मरूपाय ते नमः ॥ ३० ॥
परमार्थस्वरूपाय नमस्ते परहेतवे । परम्परापरिव्याप्तपरतत्त्वपराय ते ॥ ३१ ॥
प्रणतार्तिविनाशाय नमः स्वात्मैकभानवे । पुरायत्प्रार्थितं स्वास्मिन्सृष्टिभारावतारणे
तत्कुरुष्व जगन्नाथ सहजानन्दरूपभाक् । त्वयिप्रसन्ने किं नाथ दुर्लभं मयि विद्यते॥
त्वय्यैवाऽहं पृथग्लीलाभेदाद्भिन्नः कृपाऽम्बुधे । अज्ञानतिमिरच्छन्ने जगत्कारागृहान्तरे

भ्राम्यन्न द्वारमाप्नोति त्वामृते मुक्तिहेतवे ॥ ३५ ॥

नमो नमस्ते जगदेकवन्द्य! सुरासुराभ्यर्चितपादपद्म !।
नमोनमस्तापहरैकचन्द्र! नमोनमः शर्मसुबोधसान्द्र !॥ ३६ ॥
नमोनमः कल्पकदूरभूत दुष्प्राप्यकामप्रदकल्पवृक्ष !।
दीनाशरण्यप्रणतैकदुःखसङ्घोद्धृतौ नित्यसुबद्धपक्ष !॥ ३७ ॥

प्रसीद जगतांनाथ! मग्नानां दुःखसागरे । कटाक्षलीलापातेनत्रायस्व करुणाकर! स्तुत्वेत्थं श्रीजगन्नाथं वेदार्थैः स पितामहः । जगाम सीरिणंद्रष्टुमवतीर्णंधराधरम् प्रणम्यपरया भक्त्या तुष्टाव बलिनं मुदा । नमः शिरस्तेदेवेश आपस्तेविग्रहः प्रभो पादौक्षितिर्मुखं वह्निः श्वसितानि समीरणः । मनस्तेह्योषधीनाथश्चक्षुषीतेदिवाकरः बाहवः ककुभोनाथ नमस्तेज्ञानदर्पण !। चतुर्दशानां लोकानांमूलस्तंभायसीरिणे ॥ पदाम्भोजप्रपन्नानां नमः पापौघदारिणे । अनन्तवक्त्रनयनश्रोत्रपादाक्षिबाहवे ॥ नमोऽनादिमहामूलतमःस्तोमौघभानवे । त्रयीमयत्रिधादोषनाशायत्र्यवतारिणे ॥ फणामणिफणाकारक्षितिमण्डलधारिणे । नमः कालाऽग्निरुद्राय महारुद्राय ते नमः भोगतल्पफणाच्छत्रमध्यसुप्ताय ते नमः । महार्णवजलैर्वृद्ध एकीभूते जगत्त्रये ॥ त्वमेवशेषोभगवन्सहस्रफणमण्डितः । फणामणिगणव्याजसम्भृताखिलभौतिकः

त्वमेव नाथः सर्वेषां स्रष्टा पालयिता विभो !।
अत्ता धारयिता नित्यं मदाद्यास्त्वन्निमित्तकाः ॥ ४८ ॥

एषनारायणो देवो वेदान्तेषूपगीयते । त्वत्तो न भिन्नोभगवन्कारणाद्भेदभागसि ॥

शय्या त्वं शयिता ह्येष छाद्यः सञ्छादको भवान् ।
यो वै विष्णुः स वै रामो यो रामः कृष्ण एव सः ॥ ५० ॥

युवयोरन्तरं नास्ति प्रसीदत्वं जगन्मय । इतिस्तवन्ते बलिनं प्रणम्य परमेश्वरम् ईश्वरीं जगतां द्रष्टुं सुभद्रास्यन्दनं ययौ । जय देवि! जगन्मातः! प्रसीदपरमेश्वरि! कार्यकारणकर्त्रीत्वं सर्वशक्त्यै नमोऽस्तुते । सर्वस्यहृदिसम्बिष्टेज्ञानमोहात्मिकेसदा

कैवल्यमुक्तिदे भद्रे! त्वां! नमामि सुरारणिम् ।
देवि! त्वं विष्णुमायाऽसि मोहयन्ती चराचरम् ॥ ५४ ॥

हृत्पद्मासनसंस्थासि विष्णुभावानुसारिणी ।
त्वमेव लक्ष्मीर्गौरी च शची कात्यायनी तथा ॥ ५५ ॥
यच्च किं चित्क्वचिद्वस्तु सदसद्वा खिलात्मिके ।
तस्य सर्वस्य शक्तिस्त्वं स्तोतुं त्वां कस्तु शक्तिमान् ॥ ५६ ॥

जय भद्रे! सुभद्रे! त्वं सर्वेषां भद्रदायिनि !। भद्राभद्रस्वरूपेत्वंभद्राकालिनमोऽस्तु ते त्वं माता जगतां देवि! पिता नारायणो हिसः । स्त्रीरूपंत्वंसर्वमेवपुंरूपोजगदीश्वरः

युवयोर्न हि भेदोऽस्ति नास्त्यन्यत्परमेव हि ।
यथा वयं नियुक्ता हि त्वया वै विष्णुमायया ॥ ५९ ॥

निर्देशकारिणो नित्यं भ्रमामः परमेश्वरि !। वृत्तिः प्रवृत्तिः परमाक्षुधानिद्रा त्वमेव च आशात्वमाशापूर्णा च सर्वाशापरिपूरिका । मुक्तिहेतुस्त्वमेवेशिबन्धहेतुस्त्वमेवहि सर्वज्ञानप्रदे नित्ये भक्तानां कल्पवल्लरी । त्राहिपादाब्जनम्रं मां कृपापाङ्गविलोकनैः स्तुत्वेत्थं भद्ररूपां तां तत्समीपस्थितं रथे । चक्रंसुदर्शनंविष्णोश्चतुर्थंवपुरास्थितम् प्रणम्यपरया भक्त्या इमांस्तुतिमुदाहरत् । सुदर्शन! महाज्वाल! कोटिसूर्यसमप्रभ !॥ अज्ञानतिमिरान्धानां वैकुण्ठाध्वप्रदर्शक । नमस्ते नित्यविलसद्वैष्णवस्वनिकेतन अवार्यवीर्यंयद्रूपं विष्णोस्तत्प्रणमाम्यहम् । प्रणम्यस्तुत्वादेवान्सरथेभ्यःपरिवृत्य च इन्द्रद्युम्ननारदाभ्यामादिष्टपदपद्धतिः । नीलाचलमथारोहत्प्रासादं द्रष्टुमुत्सुकः ॥६७ ततः स गत्वा प्रासादसमीपं दैवतैः सह । ददर्शशालांरुचिरांस्वचित्ताभिमतांद्विजाः तन्मध्ये स्थापयामासदैवतोरगभूपतीन् । ब्रह्मर्षींन्योगिनोविप्रान्वैष्णवांश्चतपस्विनः दिव्यसिंहासनवरे नृपेण प्रतिपादिते । स पादपीठे भगवानुपविष्टः स्वयं विभुः ॥ शान्तिकं पौष्टिकं कर्तुं भारद्वाजं महामुनिम् । पितामहाज्ञयाभूपोवरयामासऋद्धिमत् प्रतिष्ठायां तु ये देवा बलिपूजाविधौ मताः । होमेषु च तथा तेवैध्यानरूपमुपाश्रिताः आज्ञया पद्मयोनेस्तु चतुर्दिग्भागमाश्रिताः । सुपूजिता गन्धपुष्पमालाऽलङ्कारभूषणैः ततः कर्म प्रववृते भारद्वाजेन धीमता । प्रत्यक्षं देवदेवस्य सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ त्रैलोक्यवासिनां पूजां चकार नृपतिर्मुदा । साङ्गोपाङ्गं समभ्यर्च्य जगत्स्रष्टारमग्रतः

ततः सम्पूजिताः सर्वे तेन त्रैलोक्यवासिनः ।
पश्यन्तोऽवस्थितं मध्ये साक्षाद्ब्रह्माणमव्ययम् ॥ ७६ ॥

वपुष्मन्तं जगन्नाथं प्रत्यक्षं ब्रह्मरूपिणम् । इन्द्रद्युम्नप्रसादेन जीवन्मुक्तत्वमाप्नुवन् कलेवरं भगवतः प्रासादं सुमनोहरम् । प्रतिष्ठाय भरद्वाजः समुच्छ्रितमहाध्वजम्॥
व्यज्ञापयत्प्रतिष्ठायै जीवस्याऽथ पितामहम् ।
समुत्तस्थौ ततो ब्रह्मा कृतस्वस्त्ययनः स्वयम् ॥ ७९ ॥

ऋषिभिर्नारदाद्यैश्च विद्वद्भिर्ब्राह्मणैस्तथा । राजभिः क्षत्रियैर्नागैः सहितःपरमर्षिभिः गन्धर्वैर्गायमानेषु दिव्यगानेषु सुस्वरम् । माङ्गल्योचितरागेषु नृत्यन्तीष्वप्सरःसु च शाकुनेषु च सूक्तेषु पठ्यमानेषु च द्विजैः । शङ्खकाहालमुरजभेरीवादित्रवैणवे ॥ ८२ ॥
शब्दे प्रमूर्च्छति ततः सर्वे ते स्यन्दनोपरि । गत्वाऽवतारयामासूरथात्सोपानवर्त्मनि
सावधानाः समाधिस्था भक्त्या संयमितात्मकाः ।
पार्श्वयोर्भजयोर्मूर्ध्नि पादयोर्न्यस्तपाणयः ॥ ८४ ॥

शनैः शनैः सलीलं तेनारायणनामयम् । वासंवासं तूलिकासुनिन्युःप्रासादसन्निधिम् उपर्यपरि सन्तानवृष्टिभूत्पतितासु च । जय कृष्ण! जगन्नाथ! जय सर्वाऽघनाशन !॥
जय लीलादारुतनो! जय वाञ्छाफलप्रद !। जय संसारसम्मग्नलीलोद्धार! जयाऽव्यय जयानुकम्पापाथोधे! जयदीनपरायण !। जयाऽच्युतजयाऽनन्तजयेशान! नमोऽस्तु ते
एभिः स्तवैः स्तूयमानोब्रह्मणाचस्वयम्भुवा । तुष्टावसमुदायुक्तोनारदश्चोपवीणयन् रत्नच्छत्रयुगे मूर्ध्नि धार्यमाणेऽथ पृष्ठतः । शशिनाभास्वताभक्त्या दिव्यधूपेनधूपिताः श्रेणीकृता ह्यभयतः पार्श्वयोश्चामरग्रहाः । सलीलान्दोलनव्यग्रायौवनालङ्कृतास्तथा एवं च सहिताः सर्वे कौतूहलसमन्विताः । सुदर्शनं सुभद्रां च बलभद्रमनैषिषुः ॥
प्रासादद्वारि रचिते रत्नस्तम्भेऽथ मण्डपे ।
वासयित्वाऽभिषेकाय सम्मुखाऽऽदर्शमण्डले ॥ ९३ ॥

अधिवासितै रत्नकुम्भैस्तीर्थवायुपसम्भृतैः । सूक्ताभ्यां श्रीपुरुषयोरभिषेकंपितामहः
चकार भगवाँल्लोकसंग्रहार्थं द्विजोत्तमाः ॥ ९४ ॥

ततोऽलंकृतान्देवान्गन्धमाल्योपशोभितान् । नीराजयित्वाभगवान्सस्वयंलोकभावनः
रत्नसिंहासने रम्ये स्थापयामास मन्त्रतः ॥ ९५ ॥

ब्रह्मोवाच

अशेषजगदाधार सर्वलोकप्रतिष्ठित !। सुप्रतिष्ठाऽखिलव्यापिन्प्रासादेसुस्थिरो भव ॥
त्वयि प्रतिष्ठितेनाथ! वयंसर्वेप्रतिष्ठिताः । त्वदाज्ञयाप्रतिष्ठेयंपूर्णाऽऽस्तांत्वत्प्रसादतः स्थापयित्वा जगन्नाथं स्पृष्ट्वा तस्य हृदम्बुजम् । आनुष्टुभं मन्त्रराजंसहस्रं सजजापह वैशाखस्याऽमले पक्षेअष्टम्यांपुष्ययोगतः । कृता प्रतिष्ठा भो विप्राःशोभनेगुरुवासरे तद्दिनं सुमहत्पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् । स्नानं दानं तपो होमः सर्वमक्षय्यमश्नुते ॥
तस्मिन्दिनेये पश्यन्तिमानवाभक्तिभाविताः । कृष्णंरामंसुभद्रांचमुक्तिभाजोनसंशयः शुक्लाष्टमी यावैशाखेगुरुपुष्ययुतायदा । तस्यामभ्यर्चनंविष्णोः कोटिजन्माघनाशनम्

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे भगवन्मूर्त्तिचतुष्टयप्रतिष्ठावर्णनंनामसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः

भगवतोनृसिंहमूर्त्तिपरिग्रहवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

ततः स भगवान्मन्त्रमहिम्ना नरकेसरी । इन्द्रद्युम्नादिभिःसर्वैर्दृष्टोऽद्भुतदर्शनः ॥ १ ॥
लेलिहानो जगत्सर्वंसमन्ताज्ज्वलजिह्वया । कालाग्निरुद्रंसकलंग्रसन्तमिवचोत्थितम् रोदसीकन्दरं व्याप्य तेजसा तपता भृशम् । अनेकाक्षिमुखग्रीवाकरपादश्रुतिर्विभुः ॥
सर्वाश्चर्यमयो देवः केवलं तेजसोनिधिः । भयत्रस्ताःसमुद्विग्नानेशाःस्तोतुमपिप्रभुम् तं तथाविधमालोक्य नारदः पितरं तदा । पप्रच्छ भगवन्नित्थं कथमेष प्रकाशते ॥५॥

नारद उवाच

अनुग्रहायाऽवतरत्प्रत्युतैष भयप्रदः। सर्वे भयात्स्थिरतराः प्रलयाशङ्किनोऽधुना॥
त्वमेव भगवल्लीलां जानासि जगताम्पते !॥ ७ ॥
तच्छ्रुत्वा नारदवचः पद्मयोनिः स्मिताननः। उवाच कौतुकं वाक्यंसर्वेषामुपकारकम्

ब्रह्मोवाच

अवतीर्णं जगन्नाथं दृष्ट्वा दारुवपुर्धरम्॥ ६ ॥
अवज्ञास्यन्ति वै लोकाः साक्षाद् ब्रह्मस्वरूपिणम्।
अतत्त्ववेदिनो मूढा महिमानं विदन्त्विति॥ १० ॥
मन्त्रितो मन्त्रराजेन येनाऽसौ परमेष्ठिना। पुराऽभिमन्त्रितो येन विददार महासुरम्
तादृग्रूपं सुदुर्दर्शं प्राप्यमेति भयप्रदम्। मूर्तिरेषा परा काष्ठा विष्णोरमिततेजसः॥
यामभ्यर्च्यगतिंयान्तिपुनरावृत्तिदुर्लभाम्। नृसिंहाभिमुखःस्तोत्रमिदमाहमुदान्वितः
नमोऽस्तु ते देववरैकसिंह! नमोऽस्तु पापौघगजैकसिंह !।
नमोऽस्तु दुःखार्णवपारसिंह! नमोऽस्तु तेजोमय दिव्यसिंह !॥ १४॥
नमोऽस्तु सर्वाऽऽकृतिचित्रसिंह! नमोऽस्तु ते क्लेशविमुक्तिसिंह !।
नमोऽस्तु ते दिव्यवपुर्नृसिंह! नमोऽस्तु ते वीरवरैकसिंह !॥ १५॥
नमोऽस्तु ते दैत्यविदारसिंह! नमोऽस्तु देवेष्वधिदेवसिंह !।
नमोऽस्तु वेदान्तवनैकसिंह! नमोऽस्तु ते योगिगुहैकसिंह !॥ १६ ॥
नमोऽस्तु ते सिंह! वृषैकसिंह! नमोऽस्तु नीलाचलशृङ्गसिंह !॥ १७॥

जैमिनिरुवाच

स्तुत्वेत्थंदिव्यसिंहंतमिन्द्रद्युम्नंप्रजापतिः। सिंहयन्त्रंसमालेख्यतस्योपरिनिवेश्यच
दीक्षयित्वा मन्त्रराजंसाक्षादाथर्वणोदितम्। आहुर्वैष्णवनिर्वाणं यं वेदान्तपरायणाः
यत्र वेदाश्चत्वारःसाक्षान्नित्यम्प्रतिष्ठिताः। यमधीत्यमहामन्त्रंमनुःस्वायम्भुवःपुरा
सृष्टिं चकार भगवान्प्राप्तमस्माचतुर्मुखात्।
अणिमादिगुणा यस्य फलं स्यादानुषङ्गिकम्॥ २१ ॥

एक एव महामन्त्रः पुरुषार्थचतुष्टयम्। प्राप्तुं कारणभूतो हि किं पुनः क्षुद्रकामनाम्
एक एव महामन्त्रः सर्वक्रतुफलप्रदः। सर्वतीर्थप्रदः सर्वदानव्रतफलप्रदः॥ २३ ॥
यथाऽयं सर्वपापौघतूलराशेर्दवानलः। दिव्यसिंहाकृतिर्देवो मन्त्रराजस्तथा ह्ययम्
एनमभ्यस्य यतयो भवरोगं त्यजन्ति हि।
यस्य ग्रहणमात्रेण ग्रहापस्माररराक्षसाः॥ २५ ॥
डाकिन्यो भूतवेतालपिशाचा उरगा ग्रहाः। दूरादेवपलायन्ते नेशते वीक्षितुं च तम्
मन्त्रराजं ततो लब्ध्वा इन्द्रद्युम्नश्चतुर्मुखात्। नृसिंहंशान्तवपुषंलक्ष्मीसंश्रितवक्षसम्
चक्रं पिनाकं दधतं चन्द्रसूर्याग्निचक्षुषम्। जानुप्रसारितकरसरोजद्वन्द्वमुन्नसम्॥ २८
योगपट्टासनाऽऽरूढंद्वात्रिंशद्दलपद्मके। मन्त्रवर्णमये मध्ये कर्णिकाप्रणवोज्ज्वले॥२६
सुखासीनं साट्टहासं वीक्षन्तं श्रीमुखाम्बुजम्।
सटामण्डितवक्त्राब्जं दिव्यरत्नोज्ज्वलाकृति॥ ३० ॥
फणासहस्रंविस्तार्य पश्चाच्छत्राकृतिंविभोः। ददर्श बलभद्रं तं हललाङ्गलधारिणम्
प्रजहर्ष नृपो दृष्ट्वा तादृशं पुरुषोत्तमम्। विस्मयाविष्टचेताश्च पप्रच्छ कमलासनम्
भगवंश्चित्रमेतद्धि चरितं मधुघातिनः। विज्ञातुं कथमस्माभिः शक्यःस्याल्लोकभावन!
यज्ञान्ते तादृशं रूपं बभार दारुनिर्मितम्। रथस्थं भगवानेवं प्रासादान्तर्न्यवेशयत्॥
मामाह पूर्वं वाणी सा गगनान्तरिता तदा।
अपौरुषेयतरुणा चतुर्मूर्तिर्भविष्यति॥ ३५ ॥
इदानीमेकएवाऽसौ दृश्यते सुप्रतिष्ठितः। माया वातत्त्वमथ वा तत्त्वतो मे वद प्रभो
श्रवणे यदि मां वेत्सि भाजनं भवभावन !। श्रुत्वैतत्प्रत्युवाचाऽथसंशयानंनृपोत्तमम्

ब्रह्मोवाच

आद्यामूर्तिर्भगवतो नारसिंहाकृतिर्नृप !। नारायणेन प्रथिता मदनुग्रहतस्त्वयि॥३८॥
दार्वी मूर्तिरेषेति प्रतिमाबुद्धिरत्र वै। मा भूत्ते नृपशार्दूल परम्ब्रह्माकृतिस्त्वियम्
खण्डनात्सर्वदुःखानामखण्डानन्ददानतः। स्वभावाद्दारुरेषो हि परं ब्रह्माऽभिधीयते
इत्थं दारुमयो देवश्चतुर्वेदानुसारतः। स्रष्टा स जगतां तस्मादात्मानञ्चापिसृष्टवान्

शब्दब्रह्म परम्ब्रह्म नानयोर्भेद इष्यते । लये तु एकमेवेदं सृष्टौ भेदः प्रवर्त्तते ॥ ४२ ॥

अन्योन्यापेक्षिणौ भूप! शब्दार्थौ हि परस्परम् ।

अर्थाभावे न शब्दोऽस्ति शब्दाभावे न बुद्ध्यते ॥ ४३ ॥

अर्थस्तस्माच्चतुर्वेदाः शब्दा ह्यर्थाश्चतादृशाः । ऋग्वेदरूपी हलधृक्सामवेदोनृकेसरी यजुर्मूर्त्तिस्त्वियं भद्रा चक्रमाथर्वणं स्मृतम् । वेदश्चतुर्द्धाभेदोऽयमेकराशिरभेदतः ॥ अतस्ते संशयो मा भूदेकस्तु बहुधा विभुः । अवतारेषु चाऽन्येषु न्यायेनैतेनवर्त्तते भेदाभेदौतथाख्यातौ जगन्नाथस्य ते नृप !। येन ते मनसस्तुष्टिस्तेनभक्त्यासमाचर सर्वरूपमयो ह्येष सर्वमन्त्रमयः प्रभुः । आराध्यते यथा येन तथा तस्य फलप्रदः यथा सुशुद्धं कनकं स्वेच्छयाघटितंनृप !। तत्तत्सञ्ज्ञामवाप्येह तत्तत्सन्तोषकारकम् एवं महिम्ना भगवानत्राविरभवन्नृप । यस्ययावांस्तुविश्वासस्तस्यसिद्धिस्तुतावती कर्मणा मनसा वाचा विशुद्धेनाऽन्तरात्मना । समाराधय गोविन्दमत्र दारुवपुर्द्धरम् चतुर्वर्गफलावाप्त्यै यथाऽभिलषितं तव । अनेन मन्त्रराजेनविष्णुमेनं समर्चय ॥५२ नाऽतःपरतरोमन्त्रोनभूतोनभविष्यति । अनेनाभ्यर्चितोविष्णुःप्रीतोभवतितत्क्षणात् ददातिस्वपुरंचापिभगवान्भक्तवत्सलः । यज्ञैस्तीर्थैर्व्रतैर्दानैस्तपोभिश्चापि तस्यकिम्

नीलाचलस्थं यो विष्णुं दारुमूर्तिमुपास्ति वै ।

तत्त्वं ब्रवीमि ते भूप! श्रुत्वैतदवधारय ॥ ५५ ॥

न्यग्रोधमूलेकूलेऽस्य सिन्धोर्नीलाचलेस्थितम् । दारुव्याजामृतंब्रह्मदृष्ट्वामुच्येन्नसंशयः

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे भगवतोनृसिंहपरिग्रहोनामाऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

भगवतेन्द्रद्युम्नकृतेवरदानम्

जैमिनिरुवाच

इत्युक्त्वा नृपशार्दूलं लोकसंग्रहणाय वै । सिंहाकृतिं स हृदये उद्वास्य कमलासनः पूर्वं प्रकाशरूपं यद्विष्णोस्तु प्रकटीकृतम् । रथावरोहणे दृष्टाश्चतस्रो मूर्त्तयः पुरा ता एव सिंहासनगाः सर्वे ते ददृशुः पुनः । द्विषडक्षरमन्त्रेण बलभद्रमपूजयत् ॥३॥ सूक्तेन पौरुषेणैनं नारायणमनामयम् । देवीसूक्तेन चक्रं च द्वादशाक्षरकेण च ॥

पूजयित्वाऽनुग्रहाय पार्थिवस्य न्यवेदयत् ॥ ४ ॥

ब्रह्मोवाच

भगवन्देवदेवेश! भक्तानुग्रहकारक !। इन्द्रद्युम्नस्य जन्मानि त्वयि भक्तिम्प्रकुर्वतः ॥

सहस्रं समतीतानि तदन्ते त्वामलोकयत् ॥ ५ ॥

त्वद्दर्शनं हि भगवंस्त्वयि सायुज्यकारणम् ।

यद्यप्ययं भक्तियोगेनेच्छति त्वां समर्चितम् ॥ ६ ॥

तदाज्ञापय येन त्वां भक्तियोगेन भावयेत् । देशकालव्रताद्यैस्तु तथानानोपचारकैः ॥

त्वन्मुखाम्भोजगलितमाज्ञामृतरसं नृपः ।

पिपासुस्त्वां जगन्नाथ! पश्यत्येषोऽनिमेषकम् ॥ ८ ॥

जैमिनिरुवाच

इतिविज्ञापितोदेवःसाक्षात्कमलयोनिना । दारुदेहोऽपि विहसन्प्राह गम्भीरयागिरा

श्रीप्रतिमोवाच

इन्द्रद्युम्न! प्रसन्नस्तेभक्तयानिष्कामकर्मभिः । त्वदन्येनैदृशी सम्पन्न केनाऽप्यपवर्जिता

वरं ददामि ते भूप! मयि भक्तिः स्थिरास्तु ते ।

उत्सृज्य वित्तकोटिस्तु यन्ममाऽऽयतनं कृतम् ॥ ११ ॥

भङ्गेप्येतस्यराजेन्द्रस्थानंनत्यज्यतेमया। कालान्तरेऽपिनोऽप्यन्यःप्रासादंकारयिष्यति
तवैवकीर्त्तिःसानूनंत्वत्प्रीत्यातत्रमेस्थितिः। सत्यं सत्यं पुनःसत्यंसत्यमेवब्रवीमिते
प्रासादभङ्गेतत्स्थानं न त्यक्ष्यामि कदाचन। अनेनदारुवपुषास्थास्याम्यत्रपरार्द्धकम्
द्वितीयंपद्मयोनेस्तु यावत्परिसमाप्यते। मनोःस्वायम्भुवस्याऽस्यद्वितीयेचचतुर्युगे

कृतस्य प्रथमे ज्येष्ठे दशेति क्रतुसंस्थितिः।
ज्यैष्ठ्यामहं चाऽवतीर्णस्तत्पुण्यजन्मवासरम् ॥ १६ ॥

तस्यां मे स्नपनं कुर्यान्महास्नानविधानतः। प्रत्यर्चायांमहाराजसाधिवासंसमृद्धिमत्
पापं विनाशयिष्यामि कोटिजन्मभिरर्जितम्। सर्वतीर्थक्रतुफलं सर्वदानफलं तथा
पश्यतां चापि राजेन्द्र! फलं तावत्प्रद्यते। न्यग्रोधादुत्तरे कूपः सर्वतीर्थमयोऽस्तिहि

स्नानाय पूर्वं निर्माय किञ्चिदाच्छादितं भुवा।
अवतीर्णस्त्वहं पश्चात्तं विविच्य प्रकाशय ॥ २० ॥

संस्कार्यः स चतुर्दश्यां बलिं दत्त्वा विधानतः। रक्षकक्षेत्रपालायदिशांपालेभ्यएवच
कम्बुकाहालमुरजध्वनिषु सुस्वरेषु च। द्विजातयः स्वर्णकुम्भैरुद्धरेयुस्ततो जलम्

ज्यैष्ठ्यां प्रातस्तने काले ब्रह्मणा सहितं च माम्।
रामं सुभद्रां संस्नाप्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥

स्नाप्यमानं तु यः पश्येन्मां तदा नृपसत्तम!। देहबन्धंचनाऽऽप्नोति स पुनर्न तु पूरुषः
कारयित्वादृढंमञ्चमैशान्यां दिशिमण्डितम्। वितानशोभारचितंचन्दनाम्भःसमुक्षितम्

तत्र मां रामभद्राभ्यां स्नापयित्वा पुनर्नयेत् ॥ २६ ॥

दक्षिणाभिमुखं यान्तंयो मांपश्यतिभक्तितः। तत्तद्ध्रुवमवाप्नोतिमनसायद्यदिच्छति
ततः पञ्चदशाहानि स्थापयित्वा तु मां नृप!। विरूपमभिरूपं वानपश्येत्तु कदाचन

ज्येष्ठस्नानमिदं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६ ॥

गुण्डिचाख्यांमहायात्रांप्रकुर्वीथाःक्षितीश्वर!। यस्याःसङ्कीर्तनादेवनरःपापाद्विमुच्यते
माघमासस्य पञ्चम्यामष्टम्यां चैत्रशुक्लके। एतेकालाःप्रशस्ताहिगुण्डिचाख्यमहोत्सवे
विशेषान्मोक्षदाषाढद्वितीया पुष्यसंयुता। ऋक्षाभावे तिथौकार्या सदासाप्रीतयेमम

आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता। तस्यां रथे समारोप्यरामंमांभद्रयासह
महोत्सवप्रवृत्त्यर्थं प्रीणयित्वा द्विजान्बहून्। गुण्डिचामण्डपंनाम यत्राहमजनं पुरा
अश्वमेधसहस्रस्य महावेदी तदाऽभवत्। तस्याः पुण्यतमं स्थानंपृथिव्यांनेहविद्यते
यत्राऽजुहोः पञ्चशतवर्षाणि प्रीतये मम। ममप्रीतिकरं स्थानं तस्मान्नान्यद्धरागतम्
यथेयं नीलशिखरी प्रासादेनतवाधुना। चतुर्मुखाऽनुरोधेन महाप्रीतिकरी मम ॥ ३७॥
तथा नृसिंहक्षेत्रे वै महावेदी तव क्रतोः। ममोत्पत्तेश्च निलयं प्रीतिकृन्ममशाश्वतम्

बहुकालं स्थितश्चाऽहं तस्यां मे प्रीतिरुत्तमा।
आत्मा मे पद्मभूरेष प्रासादे स्थापितोऽमुना ॥ ३६ ॥
अस्यानुरोधात्त्वद्भक्त्या ह्यवतिष्ठेऽत्र नित्यदा।
दिनानि नव यास्यामि तथा तस्मादिहागतः ॥ ४० ॥

तत्राऽस्तितते महाराज! सर्वतीर्थमयंसरः। तत्तीरेसप्तदिवसान्स्थास्याम्यनुजिघृक्षया

तत्र स्थितं मां पश्यन्तो यान्ति मर्त्या ममाऽऽलयम्।
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां भुवनत्रये ॥ ४२ ॥
तानि सर्वाणि सरसि मत्सान्निध्याद्व्रजन्ति ते।
तत्र स्नात्वा च विधिवद्दृष्ट्वा मां भक्तिभावतः ॥ ४३ ॥

जननीजठरे क्लेशं पुनर्नानुभवन्ति हि। नवमेऽह्नि समायान्तं दक्षिणाशामुखं तदा ॥
येपश्यन्तिप्रतिपदमश्वमेधक्रतोःफलम्। प्राप्यभोगानिन्द्रसमान्भुक्त्वान्तेमांविशन्तिते
ममोत्थानं ममस्वापं मत्पार्श्वपरिवर्त्तनम्। मार्गप्रावरणं चैव पुष्यस्नानमहोत्सवम्

फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्याद्दोलायां मम भूमिप!।
दोलायां येऽपि पश्यन्ति दक्षिणामुखपूजितम् ॥ ४७ ॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥ ४८ ॥

अनयोर्मां समभ्यर्च्य दृष्ट्वा मां प्रणिपत्य च। प्रत्येकमष्टसाहस्रं वाजिमेधफलं लभेत्
चैत्रेसितत्रयोदश्यां कुर्यात्कर्मप्रपूरणम्। चैत्रे मासिचतुर्दश्यां दमनैर्मे प्रपूजनम् ॥

शुक्लपक्षे तु ये लोकाः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ५० ॥

वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽक्षयसंज्ञिता। तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः॥ प्रीतये मम ये कुर्युरुत्सवान्मम शाश्वतान्। चतुर्वर्गप्रदा ह्येते प्रत्येकं परिकीर्तिताः॥

जैमिनिरुवाच

इतिदत्त्वावरं तस्माइन्द्रद्युम्नायभोद्विजाः। ब्रह्माणमाहभगवान्स्मेराम्भोरुहसन्मुखः चतुर्मुख! तव प्रीत्यै सर्वंसम्पादितंमया। त्वदिच्छाहिममैवेच्छानभेदोह्यावयोर्ध्रुवम् यन्मां माधवमूर्तिं त्वं पुराप्रार्थितवानसि। तस्यैवपरिपाकोऽयमवतारःकृतोमया

मामत्र दृष्ट्वा त्वभ्यर्च्य प्राणान्सन्त्यज्य मुच्यते।
क्रमात्सर्वे त्वया सार्द्धं भूयः सायुज्यमेव च॥ ५६॥

यद्वाचाऽभिलपन्मर्त्योमामत्रहि निषेवते। अवश्यंतदवाप्नोतिसङ्गत्या चाऽत्रभूपतिः व्रजेदानीं सत्यलोकं त्रिदिवं यान्तुदेवताः। तवायुःपूर्णपर्यन्तमहमत्रस्थितो ध्रुवम् ततस्तेहर्षिताः सर्वेब्रह्मर्षिसुरसत्तमाः। प्रणम्य शिरसा देवंजग्मुस्तेनिलयं स्वकम् देवोऽपि च जगन्नाथःप्रतिमारूपधृक्तदा। तूष्णींतिष्ठतिसर्वेषांहर्षमापादयन्नृणाम् इन्द्रद्युम्नोऽपिधर्मात्माविष्णुभक्तोदृढव्रतः। अनुव्रजन्पद्मयोनिंतेनाऽऽदिष्टोन्यवर्तत यात्राःसर्वाभगवताआज्ञप्ताःसाधु कारय। अस्मिंस्तुष्टे जगन्नाथे सन्तुष्टंवैचराचरम्

इत्याज्ञां पद्मयोनेस्तु मूर्ध्न्याधाय क्षितीश्वरः।
नारदेन सह श्रीमान्विधिना च समृद्धिमत्।
ज्येष्ठस्नानादिकं सर्वमुत्सवं निरवर्तयत्॥ ६३॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायांद्वितीये वैष्णवखण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्यं जैमिनीऋषिसम्वादे दारुब्रह्मणः सकाशादिन्द्रद्युम्नस्यवरलाभोनामैकोनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥

त्रिंशोऽध्यायः

पञ्चतीर्थमाहात्म्यकीर्तनम्

मुनय ऊचुः

चकार केनविधिनाजन्मस्नानंश्रियःपतेः। अन्यानप्युत्सवान्सर्वान्विधिवद्ब्रूहिनोमुने नारदेन पुरा प्रोक्तं सर्वं ते मुनिसत्तम। सहि वेद तमःपारे ब्रह्म ब्रह्मसुतो मुनिः॥ २॥ तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वेन मुने कौतूहलं हि नः। अहो भाग्यं नरपतेरिन्द्रद्युम्नस्य भो मुने तस्य तावति कर्मान्ते अत्यद्भुतमिदं महत्। न श्रुता हिनदृष्टाहिप्रतिमादारुनिर्मिता सर्जीवतनुवत्साक्षाद्वरं दद्यान्मनुष्यवत्। स्मारंस्मारं भगवतश्चरितं पापनाशनम्॥ चरितं तस्यनृपतेर्दुर्लभंमर्त्यवासिनाम्। नसन्तोषोऽस्तिभगवञ्छृण्वतांनोमहामुने

तद्यदानुक्रमेणाऽस्मान्यात्राः सर्वाघनाशनाः।
यासां सन्दर्शनाद्वासो वैकुण्ठ इति निश्चितम्॥ ७॥

यात्रामाहात्म्यवक्ताऽसौ यत्साक्षान्मधुसूदनः। तन्नोवदमहाभागजगतांहितकाम्यया

जैमिनिरुवाच

ज्येष्ठस्नानं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनयोऽधुना। ज्येष्ठशुक्लदशम्यांतुव्रतंसङ्कल्प्यवाग्यतः प्रातरुत्थाय कुर्वीत पञ्चतीर्थविधानतः। मार्कण्डेयावटं गत्वा आचम्य प्रयतः पुमान्

प्रार्थयेच्छङ्करं नत्वा कृताञ्जलिपुटोऽग्रतः॥ १०॥

अतितीक्ष्ण! महाकाय! कल्पान्तदहनोपम!। भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ततः प्रविश्य तीर्थं तु वैदिकैः पञ्चवारुणैः। अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन वा द्विजाः

स्नात्वा यथावत्स्नायीत मन्त्रेणानेन चान्ततः॥ १३॥

नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च। स्नानं करोमि देवेश! मम नश्यतु पातकम् संसारसागरे मग्नं पापग्रस्तमचेतनम्। त्राहि मां भगनेत्रघ्न! त्रिपुरारे! नमोऽस्तु ते

एवं स्नात्वा बहिर्गत्वा धौतवासाः सपुण्ड्रकः।

देवानृषीन्पितृंश्चै व तर्पयित्वा यथाविधि ॥ १६ ॥
प्रविश्य शङ्करागारं स्पृष्ट्वा वृषणयोर्वृषम् । मन्त्रेणानेन भो विप्राः सर्वक्रतुफलंलभेत्
धर्मश्चतुष्पाद्यज्ञस्त्वंस्वर्णशृङ्गस्त्रयीवपुः । गोपते वाहरूपस्त्वं शूलिनंत्वां नमाम्यहम्
अघोरमन्त्रेण ततः पूजयेद्वृषवाहनम् । पञ्चब्रह्मभिरृग्भिस्तु संस्पृशेल्लिङ्गमुत्तमम्
अङ्गुष्ठेनस्पृशेल्लिङ्गं मुष्टिना शक्तिमेव च । पूजयित्वा तु विधिवत्स्तुत्वादेवंपुरद्विषम्
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । मार्कण्डेयावटे स्नात्वा दृष्ट्वा देवं तु शङ्करम्
फलं प्राप्नोत्यविकलं राजसूयाश्वमेधयोः । अन्ते शिवस्यसालोक्यंप्राप्यज्ञानंततोनरः
क्रमाच्च लभते मुक्तिं जगन्नाथप्रसादतः । ततो मौनी व्रजेद्देवं नारायणमनामयम् ॥
तद्दक्षिणस्थितं विष्णुरूपं न्यग्रोधमुत्तमम् । दर्शनादपि पापानां पापसंहतिनाशनम्
तं दृष्ट्वा प्रणमेद्दूराद्भावयन्पुरुषोत्तमम् । प्रदक्षिणं ततः कुर्यादिमं मन्त्रमुदीरयन् ॥२५
अमरस्त्वं सदा कल्प विष्णोरायतनं महत् । न्यग्रोध हर मेपापंविष्णुरूपनमोऽस्तुते
नमोऽस्त्वव्यक्तरूपाय महाप्रलयस्थायिने । एकाश्रयाय जगतां कल्पवृक्षाय ते नमः ॥
स्तुवञ्जपेत्तुतद्भक्त्या मूले तस्य जनार्दनम् । कोटिजन्मशतोद्भूतपापादेव विमुच्यते
तच्छायाक्रमणेनाऽपि निष्पापो जायते नरः । ततः सुपर्णं प्रणमेद्यानरूपं हरेः पुरः ॥
स्थितो भक्तिनतो विष्णोः कृताञ्जलिपुटोमुदा । छन्दोमयजगद्धामन्यानरूपत्रिवृद्वपुः

यज्ञरूप! जगद्व्यवापिन्प्रीयमाणाय ते नमः ।
स्तुत्वेत्थं गरुडं पापान्मुच्यतेऽनेकजन्मजात् ॥ ३१ ॥

वाङ्मनःकर्मनियतोगच्छेद्देवंविचिन्तयन् । प्रविश्यदेवताऽगारंकृत्वातंत्रिःप्रदक्षिणम्
पूजयेन्मन्त्रराजेन सूक्तेन पुरुषस्य वा । द्वादशाक्षरमन्त्रेण यत्र वा जायते रुचिः ॥३३
पूजाऽधिकारिणःसर्वे ब्रह्मक्षत्रविशस्ततः । अन्येषांदर्शनं भक्त्यातयोर्नामानुकीर्तनात्
पञ्चोपचारविधिना पूजयेत्परमेश्वरम् । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा इदं स्तोत्रमुदीरयेत् ॥
देवदेव! जगन्नाथ! संसारार्णवतारक !। भक्तानुग्राहक सदा रक्ष मां पादयोर्नतम् ॥
जय कृष्ण! जगन्नाथ! जयसर्वाघनाशन !। जयाशेषजगद्वन्द्यपादाम्भोज! नमोऽस्तुते
जय ब्रह्माण्डकोटीश वेदनिःश्वासवातक !। अशेषजगदाधार ! परमात्मन्नमोऽस्तु ते

जय ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिदेवौघप्रणतार्तिनुत् । जयाखिलजगद्धामन्नन्तर्यामिन्नमोऽस्तु ते
जय निर्व्याजकरुणापाथोधेदीनवत्सल !। दीनानाथैकशरण! विश्वसाक्षिन्नमोऽस्तुते
संसारसिन्धुसलिले मोहावर्त्ते सुदुस्तरे । षडूर्मिकूलदुष्पारे कुकर्मग्राहदारुणे ॥४१॥
निराश्रये निरालम्बे निःसारे दुःखफेनिले । तव मायागुणैर्बद्धमवशं पतितं ततः ॥
मां समुद्धर देवेश! कृपाऽपाङ्गविलोकनैः । तत्र मग्नं सुरश्रेष्ठ ! सुप्रसादप्रकाशक !॥

एक एव जगन्नाथ! बन्धुस्त्वं भवभीरुणाम् ।
बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ॥ ४४ ॥

शोकमोहौ शरीरस्यजरामृत्युर्वपुर्भवः । त्वत्सृष्टौतादृशोनाऽस्तियोदीनपरिपालकः
अवतीर्णोऽसिलोकानामनुग्रहधिया विभो !। पूर्णकामस्यतेनाथकिमन्यत्कारणंक्षितौ
त्वत्पादपद्ममासाद्य नचिन्ताऽस्ति जगत्पते !। यतस्तेचरणाम्भोजंचतुर्वर्गैकसाधनम्
दर्शनात्सर्वलोकानां सर्ववाञ्छाफलप्रदम् । ततः सीरध्वजं शेषमन्त्रेण परिपूजयेत्
द्वादशाक्षरमन्त्रेण नाम्ना वा प्रणवादिना । एकाग्रमानसो भूत्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्
जय राम सदाराम सच्चिदानन्दविग्रह !। अविद्यापङ्करहित! निर्मलाकृतये नमः ॥ ५०
जयाखिलजगद्भारधारणश्रमवर्जित !। तापत्रयविकर्षाय हलं कलयसे सदा ॥ ५१ ॥
प्रपन्नदीनत्राणाय स्फुटनेत्रसरोरुह !। त्वमेवेश! पराशेषकलुषक्षालनप्रभुः ॥ ५२ ॥
प्रसन्नकरुणासिन्धो!दीनबन्धो! नमोऽस्तुते । चराचराफणाग्रेण धृता येन वसुन्धरा
मामुद्धराऽस्माद्दुष्पाराद्भवाम्भोधेरपारतः । परापराणां परम! परमेश! नमोऽस्तुते
स्तुत्वैवं नागराजानं बलं मुसलधारिणम् । पूजयेज्जगतामादिकारणां भद्रलोचनाम्
स्तुत्वाजयान्तांभोविप्राःप्रणिपत्यप्रसादयेत् । जयदेवि!महादेवि! प्रसीदभवतारिणि
सुखारणिश्रितव्रतांजयसन्तुष्टिकारिणी । कार्यंकार्यस्वरूपाणांकारणानांचकारणम्

धारणां धार्यमाणानां त्वामादिम्प्रणमाम्यहम् ।
वक्षःस्थलस्थितां विष्णोः शम्भोरर्द्धाङ्गधारिणीम् ॥ ५८ ॥
पद्मयोनिमुखाब्जस्थां प्रणमामि जगत्प्रियाम् ।
सृष्टिस्थितिविनाशादिकर्मणां परमात्मनः ॥ ५९ ॥

त्वमेका शक्तिरतुला त्वां विना सोऽपि नेश्वरः ।
त्वां सर्वलोकजननीं विष्णुमायां तपस्विनीम् ॥ ६० ॥
सुभद्रां भद्ररूपां तां मूलभूतां नमाम्यहम् ।
ततः सागरस्नानाय प्रार्थयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ ६१ ॥
नमस्ते भगवन्विष्णो जगद्व्यापिंश्चराचर! ।
निर्विघ्नं सिद्धिमायातु सिन्धुस्नानं मम प्रभो ! ॥ ६२ ॥

नमस्ते जगतामीश! शङ्खचक्रगदाधर !। देहि देव ममाऽनुज्ञां तव तीर्थनिषेवणात् ॥ ततोमौनंव्रजेद्विष्णुंचिन्तयन्सरितांपतिम् । उग्रसेनं स्थितंमार्गेअनुज्ञाप्यसमाहितः उग्रसेन! महाबाहो! बलवन्नुग्रविक्रम । लब्ध्वा वरं सुप्रसन्नात्समुद्रतटमास्थितः तीर्थराजकृतस्नानसुसम्पूर्णफलप्रद !। सिन्धुस्नानं करिष्यामिअनुज्ञां दातुमर्हसि ततोगच्छेद्द्विजश्रेष्ठाःस्वर्गद्वारंततःपरम् । येनदेवाःसमायान्तिक्षेत्रेऽस्मिन्पुरुषोत्तमे भूस्वर्गेजगदीशस्य दर्शनाय दिने दिने । स्वर्गावतारमार्गेण तत्रस्थौवांनमाम्यहम्

मामप्यूर्ध्वं नयेतां वै साक्षिणौ कर्मणां सताम् ।
सागराम्भः समुत्पन्नौ श्रेष्ठौ सर्वगुणान्वितौ ॥ ६९ ॥
मध्येन युवयोर्यामि स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
प्रार्थयित्वा ततो गच्छेत्तीर्थराजस्य सन्निधिम् ॥ ७० ॥

यं दृष्ट्वादूरतः पापान्मुच्यतेमहतोध्रुवम् । प्रक्षालितकराङ्घ्रिकआचान्तः शुचिविष्टरे

आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा लिखेन्मण्डलमग्रतः।
चतुरस्रं चतुर्द्वारं चतुः स्वस्तिककोणकम् ॥ ७२ ॥

तन्मध्ये विलिखेत्पद्ममष्टपत्रं सुशोभनम् । ततोऽष्टाक्षरमन्त्रंतु करयोश्चतनौन्यसेत्

षड्भिर्वर्णः षडङ्गानां न्यासः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
शेषौ कुक्षौ च पृष्ठे च न्यस्तव्यौ च ततः पुनः ॥ ७४ ॥

पादयोर्जङ्घयोरूर्वोःस्फिचोश्चपार्श्वयोःपुनः । नाभौपृष्ठेबाहुयुग्मेहृदिकण्ठेचकक्षयोः

ओष्ठयोः कर्णयोरक्ष्णोर्गण्डयोर्नासयोस्तथा ।

भ्रुवोर्ललाटे शिरसि मन्त्रवर्णान्यथाक्रमम् ॥ ७६ ॥

विन्यस्यव्यापकंसर्वैर्न्यासंकुर्यात्समाहितः। प्राणायामत्रयं कुर्यान्मूलेनपञ्चविंशतिम् बध्नीयात्कवचं दिव्यंसर्वपापापनोदनम् । पूर्वे मांपातुगोविन्दोवारिजाक्षस्तुदक्षिणे प्रद्युम्नः पश्चिमे पातु हृषीकेशस्तथोत्तरे । आग्नेय्यां नरसिंहस्तुनैर्ऋत्यां मधुसूदनः वायव्यां श्रीधरः पातु ऐशान्यांचगदाधरः । ऊर्ध्वंत्रिविक्रमःपातुअधोवाराहरूपधृक् सर्वत्र पातु मां देवः शङ्खचक्रगदाधरः । नारायणो मनः पातु चैतन्यं गरुडध्वजः॥ पातुमे बुद्ध्यहङ्कारौत्रिगुणात्माजनार्दनः । इन्द्रियाणि सदा पातु दैत्यवर्गनिकृन्तनः एवं बद्ध्वा च कवचं निष्पापो जायते पुमान् । षोडशैरुपचारैश्चमनसा कल्पितैनरः पुरुषोत्तमं पूजयित्वा यथावद्विधितोद्विजाः । आवाह्यमण्डलेतस्मिन्देवदेवमनामयम्

पूजयित्वा विधानेन यथाशक्त्युपबृंहितैः ।
आत्मानं तीर्थराजस्य देवदेवस्य चिन्तयन् ॥ ८१ ॥

एवं बद्ध्वाञ्जलिपुटमिमं मन्त्रमुदीरयेत् । सुदर्शन! नमस्तेऽस्तु कोटिसूर्यसमप्रभ !॥ अज्ञानतिमिरान्धस्य विष्णोर्मार्गंप्रदर्शय । एवंसम्प्रार्थ्यभोविप्रास्तीर्थराजजलान्तिके जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणमेद्भक्तिभावितः । तीर्थराज! नमस्तुभ्यं जलरूपाय विष्णवे

जीवनाय च जन्तूनां परं निर्वाणहेतवे ॥ ८६ ॥
अग्निश्च ते योनिरिला च देहो रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः ।
उपैमि ते रूपमनन्यहेतुमानन्दसम्पन्नमप्रनुप्रविश्य ॥ ९० ॥

इति मन्त्रं पठन्विप्राः प्रविशेज्जलमध्यतः । आवाहयेत्तीर्थराजं भावयञ्जगतां पतिम् जलार्धीशं कृतस्नानफलदानेऽग्रतः स्थितम् । अघमर्षणसूक्तेन नारायणयुतेन च ९२ त्रिरावृत्तेन कुर्वीत पञ्चवारुणकेन च । सकृदावाहनादीनि षडङ्गान्यभिषेचने ॥ ९३॥ आवाहनं पुरः प्रोक्तंसन्निधानमथोच्यते । स्नातुरिष्टफलप्राप्तौ सान्निध्यपरिकल्पनम् अन्तःशुद्ध्यर्थमाचामेत्पीत्वातदभिमन्त्रितम् । बाह्यावयवशुद्ध्यर्थंमार्जयेत्कुशवारिणा

अन्तः बहिर्विशुद्ध्यर्थं मन्त्रपूतेन वारिणा ।
त्रीनञ्जलीन्मूर्ध्नि सिञ्चेन्त्सिधौ नाऽन्तर्जले जपः ॥ ९६ ॥

त्रिः स्नायात्स्वकृताघानि कोटिजन्मकृतानि च।
प्लावितानि जले तस्मिन्भावयन्नघनाशनम् ॥ ९७ ॥
उत्थायाऽऽचम्य विधिवत्प्रार्थयेन्मन्त्रमुच्चरन्। त्वमग्निर्जगतांनाथरेतोधाःकामदीपनः प्रधानं सर्वभूतानां जीवानां प्रभुरव्यय !। अमृतस्याऽरणिस्त्वंहि देवयोनिरपाम्पते वृजिनं हर मे सर्वं तीर्थराजनमोऽस्तु ते। जन्मकोटिसहस्रेषु यत्पापं पूर्वमर्जितम् तदशेषं लयंयातुदेहिमेब्रह्मशाश्वतम्। स्नात्वाऽपिचततस्तीरमुत्तीर्याऽऽचम्य वाग्यतः धारयेद्वाससी शुक्लेपुण्ड्रकानुज्ज्वलाकृतीन्। शङ्खचक्रगदापद्मतिलकानिचभक्तितः देवान्पितॄन्यथान्यायं चिन्तयन्भगवद्धिया। तर्पयेद्विधिवद्विप्राः सम्यगव्यग्रमानसः ततः पूर्ववदालिख्य मण्डलं चोत्तरामुखः। पूजयेन्मूलमन्त्रेण मन्त्रैरेभिश्च भक्तितः॥ नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम्। धरारमाभ्यां सहितं केवलं वा द्विजोत्तमाः॥
ध्यात्वाऽन्तर्यागसंतुष्टं बहिरावाहयेत्ततः ॥ १०५ ॥
आगच्छ परमानन्द जगद्व्यापिञ्जगन्मय !। अनुग्रहाय देवेश मण्डले सन्निधिं कुरु चराचरमिदं सर्वं जगदत्र प्रतिष्ठितम्। तदन्तस्थस्त्वमेवेश! आसनं कल्पयामि ते यस्य पादाम्बुजे धौते धर्मेण ब्रह्मरूपिणा। पुनाति तद्भवागङ्गाजगत्पाद्यं ददाम्यहम् अनर्घ्यरत्नघटितचूडामणिकरोत्करैः। ब्रह्मादयः पादपद्मं चिन्तयन्ति दिने दिने॥
अनर्घ्याय जगद्धाम्ने अर्घ्यमेतद्ददाम्यहम्।
आचान्तस्तीर्थराजो वै येनाऽगस्त्यस्वरूपिणा।
तस्मै सुवासितं वारि ददाम्याचमनीयकम् ॥ ११० ॥
यः प्राप्य मधुसम्पर्कं चकर्ष :जलरूपिणम्। अशेषाघविकर्षाय मधुपर्कं ददाम्यहम् यः क्रोडरूपमास्थाय प्रलयार्णवविप्लुताम्। उज्जहार धरामेतां स्नापयामि तमम्भसा ब्रह्माण्डकोट्योयस्यविश्वरूपस्यसम्भृतिः। आच्छादनाय सर्वेषां प्रददेवाससीशुभे विना येनाऽनुष्ठितोऽपि यज्ञः स्यादकृतोध्रुवः। तस्मैयज्ञेश्वरायेदमुपवीतं प्रकल्पये यदङ्गसङ्गमासाद्य शोभन्ते भूषणानि वै। विश्वालङ्कृतये तस्मै भूषणानि प्रकल्पये यदङ्गसंस्पर्शिमरुत्सङ्गान्मलयजा द्रुमाः। सुगन्धरससम्पन्नास्तस्मैगन्धाऽनुलेपनम्

यस्यसञ्चिन्तनादेवसौमनस्यंहतांहसाम्। तस्मैसुमनसां मालां सुगन्धांपरिकल्पये यं चित्ते स्थिरमादाय भवाग्निपरिधूपनम्। जहाति तस्मै प्रददे सुगन्धं धूपमुत्तमम् स्वतेजसाऽखिलमिदंदीपितं यस्य भासतः। तस्मै दीपप्रदीप्ताय दीपमेतं ददाम्यहम् चराचरं जगत्सर्वमत्ति यो यश्च भावयेत्। अनेन च पुनः पुष्टौ तस्मादन्नं निवेदये॥ यदीयमुखरागेण सहजावासितेन च। मोहिताः सुरसुन्दर्यस्तस्मै ताम्बूलमुत्तमम् प्रदक्षिणप्रक्रमणाद्भवाङ्गणविवर्त्तनम्। हन्ति यः करुणाम्भोधिस्तंनमामि जगद्गुरुम्
मन्त्रास्तु कथिता ह्येत उपचारैः पृथक्पृथक्।
आवाह्य चिन्तयेद्देवं बहिःसंस्थितमात्मनः ॥ १२३ ॥
रत्नसिंहासनं दत्त्वा तत्राऽऽसीनं विचिन्तयेत्। पादपद्मद्वयेदद्यात्पाद्यंश्यामाकपङ्कजैः दूर्वापराजिताभ्यां च संस्कृतं मूलमन्त्रणात्। सौवर्णेराजतेवाऽपि ताम्रेवाशङ्खएववा अर्घ्यं संस्कृत्यविधिवद्वारिचन्दनपुष्पकैः। यवदूर्वाकुशाग्रैश्च फलसिद्धार्थकैस्तिलैः दूर्वाकुशाग्रैर्देवस्य मूर्ध्नि सिञ्चेत्तदग्रतः। सावशेषं क्षिपेद्भूमावेषोऽर्घविधिरीरितः जातीफलैर्वा कङ्कोलैर्लवङ्गैः संस्कृतं जलम्। दद्यादाचमनार्थन्तु मधुपर्कं ततो ददेत् मधुसर्पियुतंगव्यंदधिकांस्येहिनिर्मले। पात्रे स्थितं च पिहितं पात्रेणाऽन्येनतादृशा सुसंस्कृतं फलयुतं स्नपने जलमुच्यते। पट्टकौशेयकापासनिर्मिते वाससी शुभे॥
यथाशक्ति प्रदेये च वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥ १३० ॥
हारकेयूरमुकुटग्रैवेयादिकभूषणम्। यथाशक्ति यथास्थानं देवस्याऽङ्गे निवेशयेत् उपवीतं हरेर्दद्यात्पट्टसूत्रविनिर्मितम्। कार्पासमथवा विप्रा गन्धचन्दनसंस्कृतम्॥
चन्द्रचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैरनुलेपनम् ॥ १३३ ॥
तुलसीदलमालाश्च जातीपङ्कजचम्पकैः। अशोकच्छुरपुन्नागनागकेसरकेसरैः ॥१३४॥ अन्यैःसुगन्धैःकुसुमैर्मालांमाल्यमथापि वा। मुक्तकानिच पुष्पाणिदद्याद्देवस्यमूर्द्धनि
माला सा प्रपदीना तु माल्यं कण्ठोरुसम्मितम्।
गर्भकं केशमध्ये तु मूर्ध्नि पुष्पाञ्जलिं क्षिपेत् ॥ १३६ ॥
सगुग्गुल्वगुरूशीरसिताज्यमधुचन्दनैः। धूपं दद्यात्सुगन्धाढ्यं दीपंगोसर्पिषा शुभम्

कर्पूरगर्भयावर्त्या तिलतैलेन वा ददेत् ॥ १३७ ॥
अखण्डितसमुद्धौतंशालितण्डुलनिर्मितम् । सुपक्वमन्नं सुरभि सर्पिषाच सुवासितम्
सौरभेयदधिक्षीरपक्वरम्भासितायुतम् । नानाव्यञ्जनसङ्कीर्णं सोपदंशं सपूपकम् ॥
नानाफलयुतं हृद्यं सुगन्धं सुरसं नवम् । नैवेद्यं देवदेवस्य प्रस्थादूनं न शस्यते ॥
धूपे दीपे च नैवेद्ये स्नानेऽर्घे मधुपर्कके । वस्त्रे यज्ञोपवीते च दद्यादाचमनीयकम् ॥
अन्यत्र केवलं वारिसंस्कृतं त्वौपचारिकम् । नैवेद्यान्ते त्वाचमनंदद्याच्चकरघृष्टिकम्
सगन्धचन्दनं विप्रास्ताम्बूलं च ददेत्ततः । सकर्पूरलवङ्गैलाजातीक्रमुकसंयुतम् ॥
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा मूलमन्त्रमनन्यधीः । स्तुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वाप्रार्थयेत्पुरुषोत्तमम्
देवदेव! जगन्नाथ! सर्वतीर्थप्रवर्त्तक । सर्वतीर्थमयश्चाऽसि सर्वदेवमय! प्रभो ! १४५
त्वत्प्रसादान्मया तीर्थराजेस्नानं हि यत्कृतम् । तदस्तु सफलं देव! यथोक्तफलदोभव
सिन्धुराजस्त्वं च विभो! द्रवरूपोऽस्यसंशयम् ।
पापालये निमग्नं मां परित्राहि नमोऽस्तु ते ॥ १४७ ॥
इत्थं प्रपूज्य देवेशं नारायणमनामयम् । तीर्थराजकृतस्नानः सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥
गवां कोटिप्रदानेन क्रतुकोटिकृतेन च । कोटिब्राह्मणभोज्येन महादानैश्च कोटिशः
यत्पुण्यं कर्मिणां प्रोक्तं तदनेन हि लभ्यते ॥ १४६ ॥
ध्यानं दानंतपोजाप्यंश्राद्धंचसुरपूजनम् । सिन्धुराजे कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणम्भवेत्
अपि नः स कुले कश्चित्सिन्धुस्नायी भविष्यति ।
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दास्यते च तिलोदकम् ॥ १५१ ॥
क्रन्दन्तिसर्वपापानिसम्भ्रान्ताःसर्वपातकाः । अनिष्टानिपलायन्तेसिन्धुस्नानोद्यतस्यवै
अन्यतीर्थे कृतं पापंसिधुतीरे विनश्यति । सिन्धुतीरेकृतं पापं सिन्धुस्नानेविनश्यति
सिन्धुस्नानरतंनित्यंदृष्ट्वैव यमकिङ्कराः । दिशोदश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः
यमोऽपिभीतस्तंदृष्ट्वाप्रणिपत्यप्रपूज्य च । न शक्नोतितदास्थातुं तस्याग्रेपुण्यकर्मिणः
वाञ्छन्ति देवता नित्यं मानुष्यं प्राप्नुयामहे ।
भूत्वा सम्यक्छुद्धतन्वो सिन्धुस्नानं लभेमहि ॥ १५६ ॥

मेरुमन्दरमात्रोऽपिराशिःपापस्यकर्मणः । सिन्धुस्नानेनदग्धःस्यात्तूलराशिरिवानलात्
अप्सु नारायणंदेवं स्नानकालेस्मरेत्सदा । साक्षाद्विष्णुस्वरूपेऽत्रसिन्धौचैवविशेषतः
ब्रह्मघ्नो वा सुरापोवागोघ्नोवापञ्चपातकी । सर्वेतेनिष्कृतिंयान्तिसिन्धुस्नानान्नसंशयः
कपिलाकोटिदानाच्च सिन्धुस्नानं विशिष्यते ।
सकृत्सिन्ध्ववगाहेन कुलकोटिं समुद्धरेत् ॥ १६० ॥
सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वेष्वायतनेषु च । तत्फलं लभते सर्वं सिन्धुस्नानान्न संशयः ॥
य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितंश्रुतमेववा । सपितॄंस्तर्पयेत्सिन्धुमभिगम्यसुरांस्तथा
चत्वारः सुलभाः वेदाः सषडङ्गपदक्रमाः । सुलभानि कुरुक्षेत्रे दानानि विविधानिच
चान्द्रायणानिकृच्छ्राणितपांसिसुलभान्यपि । अग्निष्टोमाद्ययोयज्ञाःसुलभाबहुदक्षिणाः
सिन्धुतोयैश्च सलिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम् । मासं तर्पणमात्रेण पिण्डानां पातनेन च
सिन्धौ वै पितरःसर्वेविमानान्सूर्यवर्चसः । सिन्धुतर्पणसन्तुष्टाःश्राद्धपिण्डसुतर्पिताः
आरुह्य सहसा यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ १६६ ॥
आद्यन्तयोर्जगन्नाथं पूजयित्वा यथाविधि ।
तीर्थराजेऽभिषिच्य स्वं नरः स्यान्मुक्तिभाजनम् ॥ १६७ ॥
ततस्तीर्थविसर्गं च कृत्वा शुद्धमनाःपुमान् । रामंकृष्णंसुभद्रांचनत्वारूपंविचिन्तयेत्
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्येजैमिनिऋषिसम्वादे
पञ्चतीर्थमाहात्म्यवर्णनंनामत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः

दारुब्रह्मणःस्नानयात्राविधिकीर्त्तनम्

जैमिनिरुवाच

कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं मन्यमानस्ततो व्रजेत् । अश्वमेधाङ्गसम्भूतमिन्द्रद्युम्नसरः प्रति
यस्य तीरे निवसति नरसिंहाकृतिर्हरिः । नरसिंहमनुप्राथ्य तत्र स्नायाद्यथाविधि ॥
नरसिंह! नमस्तुभ्यं यस्य ते क्षेत्र उत्तमे । सहस्रं वाजिमेधस्य कृतोश्चक्रे नृपोत्तमः
इन्द्रद्युम्नः प्रसादात्ते तस्य क्रत्वङ्गसम्भवे । सरसि स्नातुमायातो मामनुज्ञापय प्रभो !
ततस्तीर्थतटं गत्वा कृतशौचाचमक्रियः । प्रार्थयेदञ्जलिं कृत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत्
अश्वमेधाङ्गगोकोटिखुरक्षुण्णमहीतलः । तन्मूत्रफेनादानाम्भः पूरिताखिलपावनः ॥६
स्नातुं तवाऽऽगतः पुण्ये सर्वतीर्थमये जले । पूर्वजन्मसहस्रोत्थं पापं स्नानाद्विमोचय
अन्तःप्रविश्यचततोवारुणैःपञ्चभिर्द्विजाः । स्नायादन्तर्जलेजप्यात्त्रिरावृत्त्याऽघमर्षणम्
अश्वमेधाङ्गसम्भूत तीर्थ! सर्वाघनाशन !। जन्मकोटिभवं पापं त्वयि स्नानाद्विनश्यतु

इमं मन्त्रं त्रिरुच्चार्य त्रिः स्नायात्तज्जले द्विजाः ।
संस्मरेद्विष्णुगायत्र्या नरसिंहाकृतिं हरिम् ॥ १० ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता यस्मात्ता नरसूनवः । अयनं प्रथमंचास्यतस्मादप्सुहरिंस्मरेत्
देवानृषीन्पितृंश्चैव तर्पयेद्विधिवन्नरः । नरसिंहं ततो गच्छेत्पश्चिमाभिमुखं स्थितम्
सिद्धं शम्भुं कृत्रिमंवा पश्चिमाभिमुखं हरिम् । दृष्ट्वा विमुच्यतेपापैर्जन्मकोटिसमुद्भवैः
तमाथर्वणमन्त्रेण यजेच्च नरकेसरिम् । नारदेन पुरा ह्येष मन्त्रराजः प्रतिष्ठितः ॥१४॥
इन्द्रद्युम्नेन तेनैव चिरादेव उपासितः । नरसिंहाकृतौ नान्यो मन्त्रस्तत्सदृशो द्विजाः
यस्योच्चारणमात्रेण तुष्टो भवति केसरी । अनेनदारुवर्ष्माऽपि ब्रह्मणा सम्प्रतिष्ठितः
पूर्वोक्तैरुपचारैस्तु पूजयेन्नरकेसरिम् । जपाप्रसूनैररुणैरन्यैश्चैव सुगन्धिभिः ॥ १७ ॥
चन्दनागरुकर्पूरैर्लेपयेन्नरकेसरिम् । पायसं सितया युक्तं सौरभेयेण सर्पिषा ॥ १८ ॥

कर्पूरखण्डसंयुक्तान्मोदकान्घृतपाचितान् । संयावान्घृतपूपांश्च फलं नानाविधं तथा
शर्करादधिसंयुक्तं शाल्यन्नं विनिवेदयेत् । दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा नमस्कृत्वा सम्पूज्यनरकेसरीम्
स्वान्स्वानभीष्टानाप्नोतिनरो वै नाऽत्रसंशयः । देवत्वममरेशत्वं गन्धर्वत्वंचभोद्विजाः
ईशित्वं च वशित्वं च सार्वभौमत्वमेव वा । यद्यत्कामयते चित्ते तत्तदाप्नोत्यसंशयम्
पञ्चतीर्थीविधानं च कथितं पृच्छतां द्विजाः । दिनानि पञ्च कृत्वैतां पञ्चभूतमयेपुनः
न देहे प्रविशेन्मर्त्यो व्रती विष्णुपरायणः । पौर्णमास्यां प्रत्युषसि तीर्थराजजलेपुनः
पूर्वोक्तविधिना स्नात्वा शुद्धाहारो जितेन्द्रियः । एकभक्तव्रतेनैव वर्त्तते प्रीतये नरः ॥

यावत्पञ्च दिनानि स्युस्तावत्कालं द्विजोत्तमाः !॥ २५ ॥

ततः प्रविश्य प्रासादं मञ्चस्थं पुरुषोत्तमम् । रामं सुभद्रां दृष्ट्वाच मुच्यतेपापकञ्चुकैः

सर्वतीर्थमयात्कूपात् कूपादुद्धृतेन सुगन्धिना ।
वारिणा स्नाप्यमानं तु यो ज्यैष्ठ्यां पश्यते हरिम् ॥ २७ ॥

न तस्य पापसम्बन्ध आत्मनिप्रभविष्यति । यात्राकर्तृविधिंवक्ष्येशृणुध्वंमुनयःपरम्
चतुर्दश्यां दृढं मञ्चं कारयित्वा सुशोभनम् । तृणकाष्ठमयं लिप्तं सुधया बहुलं शुभम्
अथवा दार्षदं कुर्याच्चिरस्थायि द्विजोत्तमाः । स्नानार्थंदेवदेवस्यवित्तशाठ्यंनकारयेत्

नानाद्रुमगणाकीर्णं दक्षिणानिलशीतलम् ।
उल्लसत्सिन्धुकल्लोलशाड्वलोपरि संस्कृतम् ॥ ३१ ॥

समुच्छ्रितमहामूल्यवितानवरशोभितम् । विरलाच्छादनं कुर्याद्देवानां दर्शनाय वै ॥
आयान्ति ब्रह्मणासार्द्धंस्नपनायजगत्पतेः । स्वर्गङ्गाम्भः समादायपारिजातविभूषितम्
ब्रह्मर्षयश्च त्रिदशा ब्रह्मणा सहिता विभुम् । मञ्चस्थं स्नापयन्तीह वचनात्परमेष्ठिनः

जयशब्दैश्च स्तुतिभिर्वन्द्योऽयं त्रिदिवौकसाम् ।
तस्मान्मञ्चस्तु कर्तव्यो मण्डितो माल्यचामरैः ॥ ३५ ॥

नानामणिस्रजा हारिदुकूलकृततोरणम् । सुगन्धधूपसुरभिचन्दनाम्भः समुक्षितम् ॥
एवंमञ्चंप्रतिष्ठाप्यतस्यदक्षिणतोद्विजाः । कूपाद्वारिसमुद्धृत्यकलशान्स्वर्णनिर्मितान्

शालायां शास्त्रदृष्टेन विधिना त्वधिवासयेत् ॥ ३८ ॥

सुवासितं जलं तेषु पावमान्या प्रपूरयेत् । चतुर्दशीनिशामध्ये कर्मैतत्समुदाहृतम् ॥
शनैः शनैश्च नीयासुर्हरिं हलिपुरःसरम् । ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याराज्ञासम्मानिताद्रुताः
चामरैस्तालवृन्तैश्च वीज्यमानं निरन्तरम् । पुराकृतामलेपं तं विष्णोरङ्गान्न हापयेत्
यथा सुगन्धलेपेन सुपुष्टाङ्गो दिने दिने । तथा प्रयत्नतः कार्यः कृशाङ्गो नहिपुष्टिकृत्
नयेयुरप्रमाद्यन्तो भगवन्तमनिन्दिताः । प्रमादतो यदि भवेत्पतनं मुरवैरिणः ॥ ४३
बलस्य वा सुभद्रायाराज्ञोराज्यस्यभीतिकृत् । अपिपातयतांहानिःसन्ततेर्बहुदुःखिताः
नरके नियतं वासो भवेत्तेषां दुरात्मनाम् । विमुह्यन्तश्चिराद्दारुमयीयं प्रतिमा कथम्
तिष्ठेदविश्वसन्तो ये भगवद्द्रोहिणस्तु ते । नरकं प्रतिपद्यन्ते सर्वकर्मबहिष्कृताः

मूढानां नास्तिकानां च कृतघ्नानां हतात्मनाम् ।
धर्मकृत्येषु जायन्ते अविश्वासस्य युक्तयः ॥ ४७ ॥

अदृष्टं यस्य यावद्धि स तु तेन विनिर्मितः । तदन्ते तस्यक्षीयन्तेप्रासादप्रतिमादयः
न चाऽयं निर्मितः केन द्रुमः सोऽपि प्रवर्द्धितः । वरं ददातियानूनंनचासौप्रतिमामता
निर्मितायां प्रतिकृतौ पुरा मन्वन्तरादिषु । व्यतीतेष्वपि वर्द्धन्तेजनानांचसुपर्वणाम्

भक्तयस्तादृशो विप्राः सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ।
स्वारोचिषेऽन्तरे चैव आविर्भूतः कृपानिधिः ॥ ५१ ॥

वैवस्वतेऽन्तरे सप्तविंशे चैव चतुर्युगे । द्वापरान्ते समायातौ तदा कृष्णार्जुनावुभौ

त्रिदिनानि स्थितावत्र व्रतस्थौ मधुसूदनम् ।
भक्त्या सम्पूज्य तं स्तुत्वा जग्मतुर्द्वारकां पुनः ॥ ५३ ॥

न केऽपि तत्त्वंजानन्तिमानुषींतनुमास्थिताः । अवताराःप्रवर्त्तन्तेविष्णोरस्ययुगेयुगे
धर्मस्थापनया विप्रा लीयन्ते स्वपदे पुनः । पूर्वं च ब्रह्मणा प्रोक्तःस चानेनपरस्परम्
स्थाता परार्द्धपर्यन्तं भगवान्दारुरूपधृक् । सदाऽयं वरदोविष्णुः शुद्धसत्त्वेन भावितः

यस्य यावांस्तु विश्वासस्तस्य सिद्धिस्तु तावती ।
प्रमादीकृतविश्वासो भक्तो दृढमतिः पुमान् ॥ ५७ ॥

यत्नानुरूपं लभते फलमस्मात्सुदुर्लभम् । पुरा वः कथितं सर्वमम्बरीषविमोचनम्

ततस्तस्मिञ्जगन्नाथे परमात्मस्वरूपिणि । विधाय सुदृढां भक्तिं वसध्वं पुरुषोत्तमे
अतोऽयं भक्तितो नेयः श्रीकृष्णमञ्च उत्तमः । सुभद्राबलभद्रौ च राजवत्परिचर्यवै
उत्तोलितेषुच्छत्रेषु चामरैर्वीजितेषु च । कालागुरुसुधूपासु दिक्षु गम्भीरनादिषु
नानाविधेषु वाद्येषु त्वगारे परिपूरिते । तौर्यत्रिके साधुवृत्ते दीपिका श्रेणिराजिते
अन्धकारेऽथ सर्वेषां वर्द्धमाने महोत्सवे । आच्छन्ने श्रीपतेरङ्गे प्रमादपरिशङ्कया ६३
पट्टपट्टदुकूलेषु नीयमानेषु दूरतः । गतेर्वेगात्तदोत्तानीकृतास्ये जगतां गुरौ ॥ ६४ ॥
आवर्त्तदृष्टयो देवा दिवारोहणशङ्किनः । जयस्व राम कृष्णेति जय भद्रेति चोचिरे
एवं सलीलं भगवाञ्जन्मज्यैष्ठ्याभिषेचने । नीयते मञ्चदेशं तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः
अहम्पूर्विकशब्दस्तु देवानां श्रूयते दिवि । देवदुन्दुभयश्चैव जयशब्दविमिश्रिताः ॥
ततो मञ्चस्थितं ब्रह्मरूपं प्रत्यर्चया सह । आच्छाद्य सर्वाण्यङ्गानि मुखवर्जं सुचेलकैः
विना निवेद्यं सम्पूज्य उपचारैः पुरोदितैः । अधिवासितकुम्भैश्चशान्तिघोषपुरःसरम्
समुद्रज्येष्ठामन्त्रेण स्नापयेत्सुरपुङ्गवान् । पश्यतामभिषेक्तॄणां कृतकृत्यत्वहेतवे ॥
स्नाप्यमानं तु पश्यन्ति ये नरास्तत्रसंस्थिताः । गर्भोदकेन स्नपनं न ते पुनरवाप्नुयुः
ज्येष्ठस्नानं भगवतोयेपश्यन्तिमुदान्विताः । नतेभावाब्धौमज्जन्तियात्रामुत्कण्ठमानसा
बुद्ध्यबुद्धिकृतः पुंसामनादिः पापसञ्चयः । तत्क्षणान्नाशमायातिपश्यतांस्नपनं हरेः
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं ब्रवीमिद्विजपुङ्गवाः ॥ सर्वसन्तापशमनमशेषमलनाशनम् ॥

स्नपनं श्रीपतेर्ज्यैष्ठ्यां यदि भक्त्या विलोकनम् ।
प्रायश्चित्तनिमित्तानि यानि पापानि सन्ति वै ॥ ७५ ॥

तानि सर्वाणि क्षीयन्तु पश्यतां स्नपनं हरेः । नाऽतः परतरंकर्म ह्यनायासेन मोचनम्
ज्येष्ठजन्मदिने स्नानं हरेर्यदवलोकितम् । स्नानदानतपःश्राद्धजपयज्ञादयस्तु ये ॥
विधयःकोटिगुणिताःकोटिजन्मोपपादिताः । स्नानदर्शनपुण्यस्यहरेस्तेनतुलांगताः
भक्त्या यः स्नपनंविष्णोरेकस्मिन्वत्सरेऽपिवा । पश्येन्नशोचतेविप्राइहसंसारमोचने

तेनेष्टं क्रतुभिः पुण्यैः श्रद्धाविपुलदक्षिणैः ।
महादानानि दत्तानि भोजिताः कोटिशो द्विजाः ॥ ८० ॥

श्राद्धानि गयशीर्षादौकोटिशश्चकृतानि वै । पुण्यकालेचतीर्थादौतपांसिचरितानि
अर्धोदयादियोगेषु कोटितीर्थेषु कोटिशः । स्नातानि तेनभो विप्रायःपश्येत्स्नपनंहरे
सत्यं सत्यं पुनःसत्यंब्रवीमिद्विजपुङ्गवाः !। नाऽतःश्रेयस्करंकर्मशास्त्रदृष्टपथिस्थितम्
मञ्चस्थं स्नाप्यमानं हियः पश्येत्पुरुषोत्तमम् । स्नानाच्छतगुणंपुण्यंलभतेवैनसंशयः

मञ्चस्थितं जगन्नाथं स्नानार्द्रं यस्तु पश्यति ।
सान्द्रानन्दार्द्रचित्तोऽसौ न किञ्चत्पापमश्नुते ॥ ८५ ॥

यदेवपुण्यमुदितं स्नानदर्शनकर्मणि । तत्तत्फलमवाप्नोति दृष्ट्वामञ्चस्थमच्युतम्
एक एवजगन्नाथस्त्रिधातत्रस्थितो द्विजाः । एकैकस्याऽपिस्नपनदर्शनंभुक्तिमुक्तिदम्
जयस्वरामभद्रेति जयभद्रेति योवदेत् । जयकृष्णजगन्नाथ ! जयेत्युच्चारयेन्मुदा
स्नानकाले स वै मुक्तिं प्रयातिद्विजसत्तमाः । अधिवासादिकंतत्रयैःकृतंस्नानकर्मणि
तेषांश्रद्धामुदायुक्तः प्रदद्याद्दक्षिणाःपृथक् । ब्राह्मणेभ्यश्चमिष्टान्नं वस्त्रालङ्करणानि

प्रदद्याच्छ्रद्धया युक्तो दीनाऽनाथांश्च तर्पयेत् ।
ये द्रष्टुमागताःस्नानं जीवन्मुक्तास्तु ते ध्रुवम् ॥ ९१ ॥

तान्यथाशक्तिवै राजा मानयेत्प्रीतये हरेः । स्नानावशेषतोयेनस्नायाद्भद्रासनस्थितः
नारीवापुरुषोवाऽपितस्यपुण्यंवदामि वः । कल्पःस्याच्चिररोगार्तोह्यपमृत्युं जयेदसौ
अपुत्राम्रृतवत्सा वावन्ध्यावापिलभेत्सुतम् । सुभगःसर्वलोकानांनिर्धनोधनवान्भवेत्
गुर्विणी लभते पुत्रं दीर्घायुर्गुणवत्तरम् । गङ्गादिसर्वतीर्थानां स्नानजं फलमुच्यते

स्नानदर्शनजं पुण्यं धर्मात्मा लभते ध्रुवम् ॥ ९६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
दारुब्रह्मणःस्नानयात्राविधिकीर्त्तनंनामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः

सदक्षिणामूर्त्तिदर्शनंज्येष्ठपञ्चकादिव्रतकथनम्

जैमिनिरुवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणामूर्तिदर्शनम् । पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं यत्रोपलभ्यते ॥१
ततोनानाविधैर्दिव्यैर्भक्ष्यभोज्यादिकैस्तथा । यथाशक्त्युपचारैस्तुगन्धमाल्यैश्चपूजयेत्
रामं कृष्णं सुभद्रांच गीतनृत्यादिकैस्तथा । प्रेक्षणीयैश्चविविधैःश्रद्धयाचोपपादितैः
वस्त्रचन्दनमाल्याद्यैःपूजयित्वाद्विजोत्तमान् । भगवद्ब्राह्मणांश्चैतान्महाभागवतांस्तथा
ततोनयेद्दक्षिणाभिमुखांस्तांस्त्रिदशेश्वरान् । उत्सवञ्च महत्कृत्वा पूर्वानयनवद्धरेः ॥
तस्मिन्काले हरिं पश्येद्व्रजन्तं दक्षिणामुखम् । समंसुभद्रांयोमर्त्योनसप्राकृतमानुषः

स्नानार्थमागता देवाः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।
आकाशेऽपि ससम्बाधास्तावत्कालं स्थिता हरिम् ।
द्रष्टुं व्रजन्तं याम्याशावदनं भवनाशनम् ॥ ७ ॥

धर्मशास्त्रेषु यावन्तिधर्मकर्माणिसन्तिवै । तानिसर्वाणिसन्द्रष्टुंव्रजन्तंदक्षिणामुखम्
स्नानदर्शनजंपुण्यं समग्रं लभते तु सः । स्नातं मुरारिं यः पश्येद्व्रजन्तं दक्षिणामुखम्
नीराजयित्वा देवेशं रामेण सह भद्रया । प्रासादाऽन्तःप्रवेश्याऽथ न पश्येद्धै कथञ्चन

एतत्तु विस्तरेणोक्तं पूर्वमेव मया द्विजाः !॥ ११ ॥

मुनय ऊचुः

भगवन्यत्त्वया प्रोक्तं ज्येष्ठास्नानप्रदर्शनात् । फलं प्राप्नोति नियतं तन्नोब्रूहिविदाम्वर !

जैमिनिरुवाच

हन्त वः कथयिष्यामि तद्व्रतं ज्येष्ठपञ्चकम् । नातःपरतरंप्रोक्तमृषिभिः शास्त्रपारगैः
श्रौतस्मार्तपुराणोक्तव्रतानामिदमुत्तमम् । इदं प्रथमतः प्रोक्तं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ १४
ज्येष्ठत्वाद्व्रतमुख्यानां ख्यातं तज्ज्येष्ठपञ्चकम् । समुद्रोज्येष्ठफलदःप्रभुर्ज्येष्ठफलप्रदः

वर्षसन्दर्शनात्पुण्यं मञ्चकेनैवलभ्यते । मञ्चकेन तु यल्लभ्यं महाज्यैष्ठ्यां तु तल्लभेत्॥
यन्मयोक्तं पुरा विप्राः स्नानदर्शनजंफलम् । समग्रं तदवाप्नोतिमहाज्यैष्ठ्यांन संशयः

मुनय ऊचुः

महाज्यैष्ठीं समाचक्ष्व यत्र स्नानं महाफलम् । तत्र नः कौतुकं ब्रह्मन्महद्वैसम्प्रवर्त्तते

जैमिनिरुवाच

ज्येष्ठस्य विमले पक्षे या वै पञ्चदशी भवेत् । शक्रर्क्षैकांशगौ चन्द्रगुरू च गुरुवासरे
शुभे योगे महाज्यैष्ठी सर्वपापप्रणाशिनी । सर्वक्षेत्रं सर्वतीर्थं सप्त वै सागरास्तथा॥
क्रतवश्चमहादानसमूहश्च तपांसि च । विद्याश्चाऽष्टादशविधा व्रतानि विविधानि च
शान्तिपौष्टिककर्माणिसाङ्ख्ययोगस्तथैवच।सर्वेसम्भूयगच्छन्तिक्षेत्रंश्रीपुरुषोत्तमम्
वृन्दशः प्रविभक्तास्तएकैकं क्षेत्रगं प्रति । कस्मै वयं भाग्यवते ज्येष्ठस्नानावलोकने
महाज्यैष्ठ्यामप्रवेक्ष्यामः परस्परमहम्मया । तत्र यान्ति महायोगेभगवत्क्षेत्रमुत्तमम्
महाज्यैष्ठी महापुण्या भगवत्प्रीतिवर्द्धनी । तस्यां सम्पूज्य देवेशंजगन्नाथंकृपार्णवम्
दृष्ट्वा च स्नाप्यमानं तं पापकोशाद्विमुच्यते ॥ २५ ॥
अतऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्रतं तज्जेष्ठपञ्चकम् । व्रतेनाऽनेन लभ्यं यत्तत्तदेवं ब्रवीमि वः
दशम्यां नियमंकुर्यात्प्रातःस्नात्वायथाविधि । आचार्यंवृणुयात्तत्रवैष्णवंद्विजपुङ्गवम्
इत्थं सङ्कल्पममलं गृह्णीयाद्व्रतमुत्तमम् ॥ २८ ॥
देवदेव जगन्नाथ संसारार्णवतारक !। अद्यारभ्यव्रतं देव यावज्ज्यैष्ठी च सा तिथिः।
तावद्व्रतं करिष्यामि प्रीतये तव केशव !॥ २६ ॥
सर्वतीर्थाऽभिषेकं च प्रत्यहं व्रतभोजनम् । मूर्तीनां तवपञ्चानामेकस्याऽपिप्रपूजनम्
एकस्मिन्दिवसेदेव! त्रिसन्ध्यंत्वत्प्रसादतः । समाप्यतांव्रतमिदंसफलंचास्तुतेप्रभो
ततः पञ्चसुतीर्थेषु स्नात्वा च गृहमेत्यच । स्थण्डिलेविलिखेत्पद्ममष्टपत्रंसकर्णिकम्
तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भंतीर्थाम्भोभिःप्रपूरितम् । सचन्दनफलैर्युक्तंतन्मुखेताम्रभाजनम्
वाससा वेष्टितं कण्ठे पात्रं चाऽक्षतपूरितम् । तन्मध्येस्थापयेद्देवं सौवर्णं मधुसूदनम्
शुभाङ्गावयवं शान्तं वामे श्रीयुतमीश्वरम् ॥ ३५ ॥

दक्षिणे चगरुत्मन्तं स्पृशन्तं पृष्ठदेशतः । शङ्खचक्रधरं चोर्ध्वे पद्मासनगतं विभुम् ॥
पूजयेदुपचारैस्तमाचार्योवाऽपिभोद्विजाः ।नीलोत्पलानांमालांतुभक्त्यादेवायदापयेत्
दशम्यांपूजयित्वैवं दशकोट्यघनाशनम् । प्रार्थयेत्प्राञ्जलिर्भूत्वा मन्त्रमेतं समुच्चरन्
मधुसूदनदेवेश ! नमस्ते माधवीप्रिय ! । कृपावारांनिधे ! पतितं मां भवार्णवे ॥
एकादश्यां चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् । नारायणं पद्मसंस्थं पञ्चनिष्कविनिर्मितम् ।
तदर्द्धं निर्मितं वाऽपि पूजयेत्पद्ममालया ॥ ४० ॥
नैवेद्यं पायसं दद्यात्सितां रम्भाफलानि च । नानाविधञ्च नैवेद्यं दत्त्वासम्प्रार्थयेन्मुदा
नारायण! नमस्तेऽस्तु भवसागरतारण !। त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष शरणागतवत्सल !
एकादशेन्द्रियकृतं पापराशिमनुत्तमम् । अनादिभवनिर्व्यूढं नाशयेत्पूजितः प्रभुः ॥
द्वादश्यां यज्ञवाराहं पूजयेत्स्वर्णनिर्मितम् । चन्दनागुरुकर्पूरलेपनैश्चम्पकस्रजा ॥ ४४
नानाविधापूपसारा भक्ष्यभोज्यफलान्विताः । निवेद्य प्रार्थयेद्देवं स्तुतिमेतांसमुच्चरन्
प्रलयार्णवसम्मग्नां धरणीं धृतवानसि । किन्न शक्तोममोद्धारे पतितस्याऽङ्घ्रिपङ्कजे
तन्मामुद्धर गोविन्द! निमग्नं शोकसागरे ॥ ४६ ॥
अब्दो द्वादशमासो वै यावदब्दकृतानि तु । पापानि महदल्पानि इतः पूर्वेषु जन्मसु ।
तद्विनाशयते देवो द्वादश्यामर्चितो नृणाम् ॥ ४७ ॥
त्रयोदश्यां तु प्रद्युम्नं शङ्खचक्रवराभयान् । धारयन्तं पद्मगतं चतुर्निष्कविनिर्मितम् ॥
उपचारैर्यथाप्रोक्तैःपूजयेद्भक्तितो नरः । अशोकपाटलीमालांचन्द्रपूर्णांसमुज्ज्वलाम्
नैवेद्यं चैव पक्वान्नं फलं पक्वं मनोहरम् । दत्त्वा नमस्कृतिंकुर्वन्प्रार्थयेत्प्राञ्जलिःशुचिः
देवप्रद्युम्न! कामानांपूरककामरूपधृक् !। कामाश्चसफलाःसन्तुःकामपाल! नमोऽस्तुते
चतुर्दश्यांनरहरिंपूजयेत्कनकाकृतिम् ।वक्षःस्थलस्थयालक्ष्म्याप्रीयमाणंसटोज्ज्वलम्
व्यात्ताननं साट्टहासं योगपट्टाब्जसंस्थितम् । सुतीक्ष्णनखरं देवंसर्वापद्विनिवारणम्
चतुर्भिर्हेमनिष्कैश्च घटितं शुभलक्षणम् । पूजयेत्पूर्ववद्देवं सोपहारं सुभक्तितः ॥ ५४
जपाकुसुममालां च जातीपुष्पस्रजं तथा । दत्त्वा पुष्पाञ्जलीन्पादेप्रणम्यसप्रदक्षिणम्
यथाहिरण्यकशिपुं लोकानांहितकाम्यया । व्यदारयस्तथा पापसङ्घं नाशयपूजितः

एवं सम्प्रार्थ्य नृहरिं प्रणम्य दण्डवत्क्षितौ । निर्वर्त्यव्रतमेवंतद्व्रतीपञ्चदिनात्मकम्
पञ्च पञ्च प्रदीपांस्तु दिवारात्रौ प्रदापयेत् ॥ ५७ ॥
वस्त्रयुग्मान्पञ्चपञ्चच्छत्रोपानद्युगंतथा । सयज्ञसूत्रान्कलशान्पञ्च पञ्च फलान्वितान्
भोजनान्ते द्विजेभ्यश्च प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः ॥ ५६ ॥
रात्रौ जागरगीताद्यैस्तथा नानोपहारकैः । तोषयेद्वासुदेवं तु पुराणपठनेन तु ॥ ६० ॥
पौर्णमास्युषसि स्नात्वा श्रीकृष्णस्याऽन्तिकं व्रजेत् ॥ ६१ ॥
रामंकृष्णंसुभद्रांचपूजयित्वायथाविधि । स्नपनंकारयित्वाऽथदृष्ट्वाशास्त्रचोदितम्
स्नानं कृत्वा पुनः सिन्धौ गृहमागत्य तत्र वै ।
यत्र विष्णोर्मूर्त्तयस्ताः कुम्भस्था मन्त्रपूजिताः ॥ ६३ ॥
तासां पश्चिमतोवह्निंसमाधाययथाविधि । अग्निकार्यंप्रकुर्वीतस्त्रैःस्वैर्मन्त्रैःपुरोहितः
प्रणवादिचतुर्थ्यन्तंनमोऽन्तं नामईरयेत् । देवानां मूलमन्त्रस्तुस्वाहान्तोहोमकर्मणि
चरोराज्यस्य समिधां पलाशानां पृथक्पृथक् । एकैकं देवमुद्दिश्यजुहुयाच्च शतंशतम्
तस्य पुष्पशतं चैव जहुयात्तदनन्तरम् । पूर्णाहुतिं ततो हुत्वा ब्रह्मणे दक्षिणां ददेत्
आचार्ये दक्षिणां दद्यात्सुवर्णं धेनुमेवच । स्वर्णशृङ्गींरौप्यखुरांनानोपकरणैर्युताम्
महार्घ्यवस्त्रदानानि येन तुष्यति वा गुरुः । सर्वोपकरणैर्युक्ताः प्रतिमाश्च निवेदयेत्
ब्राह्मणान्भोजयेत्सर्पिः खण्डयुक्तैश्चपायसैः । एतद्व्रतं समाख्यातं ज्येष्ठपञ्चकमुत्तमम्
अनुष्ठाय नरो भक्त्या स्नानदर्शनजं फलम् । समग्रं लभते विप्रास्तदा नैवाऽत्र संशयः
एकादशी या तु मध्ये निर्जलासाप्रकीर्तिता । एकांतांभक्तियुक्तायेयथाविधिउपासते
यावज्जीवकृताः सर्वा एकादश्यो न संशयः । व्रतराजमिमं कृत्वा सर्वव्रतफलं लभेत्
यान्यान्समीहते कामांस्तांस्तानाप्नोत्यसंशयः ॥ ७४ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
ज्येष्ठपञ्चकादितवर्णनंनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

रथयात्रामहोत्सवविधिकथनम्

जैमिनिरुवाच

अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिमहावेदीमहोत्सवम् । अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येनभास्वत्पदंव्रजेत्
वैशाखस्याऽमले पक्षे तृतीयापापनाशिनी । स्वयमाविष्कृताचैषाप्राजापत्यर्क्षसंयुता
तस्यां संकल्प्य नृपतिराचार्यंवरयेच्छुचिः । एकं त्रीनथ तक्षाणं दृष्टकर्माणमादरात्
वृणुयाद्गनयागायवस्त्रालङ्करणादिभिः । तक्ष्णासार्द्धं वनं गत्वा साधुवृक्षगणाकुलम्
तन्मध्ये वह्निमाधायमन्त्रराजेनमन्त्रवित् । अष्टोत्तरशतंहुत्वासम्पाताज्यविमिश्रितम्
आज्यं तरूणां मूलेतुप्रत्येकमभिधारयेत् । दिक्पालेभ्योबलिंदत्त्वाक्षेत्रपालपशूंस्तथा
वनस्पतये जुहुयात्क्षीरोदनशताहुतिम् । ततः परशुमादाय वृक्षमूलेषु दिक्षु वै ॥ ७ ॥
आज्यसंस्कृतिदेशेषु आचार्यो मन्त्रमुच्चरन् ।
किञ्चित्किञ्चिच्छेदयेद्वै चिन्तयन्गरुडध्वजम् ॥ ८ ॥
नदत्सु तूर्यघोषेषु गीतमङ्गलवादिषु । नियोज्य वर्द्धकिं तत्र आचार्यः स्वगृहं व्रजेत्
अथवास्थानलब्धानिदारूणिरथकर्मणि । उक्तसंस्कारविधिनासंस्कुर्यात्कलिपतेऽनले
आरभेत रथं कृत्वा विघ्नराजमहोत्सवम् । षोडशारैः षोडशभिश्चक्रैर्लोहमयैर्दृढैः ॥
युक्तं विष्णो रथं कुर्याद्दृढाक्षं दृढकूबरम् । विचित्रघटनाकक्षपुत्तलीपरिवेष्टितम्
नानाविचित्रबहुलमिक्षुखण्डविराजितम् । चतुस्तोरणसंयुक्तं चतुर्द्वारं सुशोभनम्
नानाविचित्रबहुलं हेमपट्टविराजितम् । द्वाविंशतिकरोच्छ्रायं पताकाभिरलङ्कृतम्
गारुडं च ध्वजं कुर्याद्रक्तचन्दननिर्मितम् । दीर्घनासंस्थूलदेहंकुण्डलाभ्यांविभूषितम्
चञ्चग्रदष्टभुजगंसर्वालङ्कारभूषितम् । वितत्य पक्षतीव्योम्नि उड्डीयन्तमिवोदितम्
दैत्यदानवसङ्घस्य बलदर्पविनाशनम् । सर्वाङ्गं तस्य कनकैराच्छाद्य परिशोभयेत् ॥
रथमेवं हरेः कुर्यात्स्वासनं सुपरिष्कृतम् ।

चतुर्दशरथाङ्गैस्तं रथं कुर्याच्च सीरिणः॥ १८ ॥

चक्रैर्द्वादशभिःकुर्यात्सुभद्रायारथोत्तमम् । सप्तच्छदमयं कुर्यात्सीरिणोलाङ्गलध्वजम् देव्याः पद्मध्वजं कुर्यात्पद्मकाष्ठविनिर्मितम् । विरच्य्य रथान्राजाप्रतिष्ठां पूर्ववच्चरेत् यथामन्त्रं यथाशास्त्रंविश्वसेद्ब्राह्मणेषु च । ब्राह्मणाजगदीशस्यजङ्गमास्तनवःस्मृताः इत्थं सुघटितं चक्रित्रयं देवत्रयस्यवै । आषाढस्य सिते पक्षे दिने विष्णोःशुभप्रदे प्रतिष्ठाप्य समृद्धेनविधिना पूर्ववद्द्विजाः । रक्षणीयंतथातत्र नाऽऽरोहेत्कश्चनाऽशुभः पक्षी वा मानुषो वाऽपि मार्जारनकुलादयः । ततो दिनत्रयादर्वाग्रथानामुत्तरे कृते मण्डपे उत्सवाङ्गे वाप्रकुर्यादङ्कुरार्पणम् । अद्भुतेष्वथ जातेषु शान्ति कुर्यात्पुरोदिताम् रथ्यासुसंस्कृताकार्यामहावेदींतथाव्रजेत् । पार्श्वयोर्मण्डलंकुर्यात्पथिगुल्मादिभिःफलैः सुमनःस्तवकैर्माल्यैर्दुकूलैश्चामरैस्तथा । यथा सुपुष्पिताऽरण्यराजी तत्र विराजते

भूमिः समा च कार्या वै निष्पङ्का सुखचारणा ।
निर्मला च सुगन्धा च सुदूराद्वर्जितोत्करा ॥ २८ ॥

धूपपात्राण्यनुपदं दिशांमोदकराणि च । चन्दनाम्भः परिक्षेपो यन्त्रपातोत्करस्तथा वहूनि ऋतुपुष्पाणि पुष्पवृष्ट्यर्थमेव हि । नटनर्त्तकमुख्याश्च गायना बहवस्तथा ॥ वेश्या यौवनगर्वाढ्या रूपाऽलङ्कारभूषिताः । मृदङ्गाः पणवाश्चैव भेरीढक्कादयस्तथा बहवो बहुधा तत्र पताकाश्चित्रितान्तराः । ध्वजाश्च बहवस्तत्र स्वर्णराजतनिर्मिताः वैजयन्त्यो बहुविधाभूमिगावाहनास्तथा । हस्तिनश्चहयाश्चैवसुसन्नद्धाःस्वलङ्कृताः

एवं सम्भृतसम्भारः क्षितिपालः शुचिव्रतः ।
मुदा भक्त्या च परया युक्तः कुर्यान्महोत्सवम् ॥ ३४ ॥

आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीयापुष्यसंयुता । अरुणोदयवेलायां तस्यां देवं प्रपूजयेत् ब्राह्मणैर्वैष्णवैः सार्द्धं यतिभिश्च तपस्विभिः । विज्ञापयेद्देवदेवंयात्रायैसंस्कृताञ्जलिः इन्द्रद्युम्नंक्षितिभुजंयथाज्ञासीःपुराविभो । विजयस्वरथेनाऽथ गुण्डिचामण्डपम्प्रति तवापाङ्गविलोकेन प्रपुनन्तु दिशो दश । निःश्रेयसपदं यान्तु स्थावराणि चराणि च अवतारः कृतो ह्येष लोकानुग्रहकाम्यया । तदेहि भगवन्प्रात्या चरणं न्यस्य भूतले

ततः कर्पूरचूर्णैश्च सुमनोभिरवाकिरेत् । पथि शाकुनसूक्तानि प्रपठन्ति द्विजातयः ॥ केचिन्मङ्गलगाथाश्च केचिज्जयजयेति च । जितन्त इति मन्त्रं वै केचिदुच्चैर्जपन्तिच सूतमागधमुख्याश्चकीर्तिपुण्यांमुदाजगुः । स्वर्णदण्डप्रकीर्णानांश्रेणीचोभयपार्श्वयोः लीलयाऽऽन्दोलयन्तिस्मरमत्कङ्कणमञ्जुलम् । स्वर्णपात्रपरिक्षिप्तकृष्णागुरुसुधूपितैः सुरभीकृतसर्वाशा मुखे व्योमाङ्गणे तथा । चर्चरीझर्झरीवेणीवीणामाधुरिकादयः ॥

शब्दायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजयान्तरे ॥ ४४ ॥

एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुरःसरम् । नयन्ति विप्रा भद्राश्चक्षत्रियाश्च विशस्तथा छत्रमाला समुदिता मुक्तास्रक्चीनतोरणा । रत्नध्वजा हेमदण्डाः पार्श्वयोर्मुरवैरिणः राजा चतुर्विधावर्णाअन्ये ये च पृथग्जनाः । दीना महान्तश्चतदा समानातत्रभान्तिवै सलीलचरणन्यासंतूलिकास्तरणेषुतान् । वासयन्तःक्वचिच्छ्रान्तादेवांस्तेरथमन्वियुः महोत्सवंसमासाद्यगीतकोलाहलानि च । करे कृत्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वारथोत्तमम् रामं कृष्णं सुभद्राञ्च रथमध्ये निवेशयेत् । चारुचन्द्रातपाढ्येन मण्डपेन विराजिते किङ्किणीमालिकाभिश्च माल्यचामरभूषिते । ससारकृष्णागुरुजधूपपूरितगर्भके ॥

ततस्तान्वासयित्वा तु तूलिकासु सुरोत्तमान् ।
भूषयेद्विविधैर्भक्त्या वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः ॥ ५२ ॥

पूजयेदुपचारैस्तैः समृद्धैर्भक्तिभावितैः । नाऽतः परतरं विष्णोर्यात्रान्तरमवेक्ष्यते ॥ यत्र स्वयं त्रिलोकेशः स्यन्दनेन कुतूहलात् । मानयन्पूर्वमाज्ञां तां वर्षे वर्षे व्रजेदसौ रथस्थितं व्रजन्तं तं महावेदीमहोत्सवे । ये पश्यन्ति मुदाभक्त्या वासस्तेषांहरेःपदे सत्यं सत्यंपुनःसत्यंप्रतिजानेद्विजोत्तमाः । नातःश्रेयःपरंविष्णोरुत्सवःशास्त्रसम्मतः यथारथविहारोऽयंमहावेदीमहोत्सवः । यत्राऽऽगत्यदिवोदेवाःस्वर्गंयान्त्यधिकारिण

किं वच्मि तस्य माहात्म्यमुत्सवस्य मुरद्विषः ?।
यस्य संकीर्तनात्पापं नश्येज्जन्मशतोद्भवम् ॥ ५८ ॥

महावेदीं व्रजन्तं तं रथस्थं पुरुषोत्तमम् । बलभद्रं सुभद्राञ्च जन्मकोटिसमुद्भवम् दृष्ट्वा पापं नाशयति नाऽत्रकार्याविचारणा । रथच्छायांसमाक्रम्य ब्रह्महत्यांव्यपोहति

तद्रेणुसंसक्तवपुस्त्रिविधां पापसंहतिम् । नाशयेत्स्वर्गगङ्गायां स्नानजं फलमाप्नुयात्
घनाम्बुवृष्टियोगेन रथमार्गे तु पङ्किले । दिव्यदृष्ट्याच कृष्णस्य समस्तमलहारिणि
तत्रयेप्रणिपातांस्तुकुर्वते वैष्णवोत्तमाः । अनादिव्यूढपङ्कांस्तेहित्वा मोक्षमवाप्नुयुः
गवां कोटिप्रदानस्य कन्यानामयुतस्य च ।
वाजिमेधसहस्रस्य फलम्प्राप्नोत्यसंशयः ॥ ६४ ॥
अनुगच्छन्तिकृष्णं ये यात्राकौतूहलादपि । अनुव्रजन्ति नित्यम्वै देवाःशक्रपुरोगमाः
पश्यन्ति ये रथं यान्तं दारुब्रह्मसनातनम् । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं तेषां प्रकीर्तितम्
वेदैःस्तुवन्तिवेदानांवक्तारोमोक्षदायिनम् । इतिहासपुराणाद्यैःस्तोत्रैर्वाऽपिस्वयंकृतैः
स्तुवन्तिपुण्डरीकाक्षंयेवै विगतकल्मषाः । वैष्णवंयोगमास्थाय मोदन्तेनारदादिभिः
कुर्वन्ति वासुदेवाऽग्रेजयशब्देनवास्तुतिम् । ते वै जयन्तिपापानिविविधानिनसंशयः
लयतालानभिज्ञोऽपि गीतमाधुर्यवर्जितः । नर्त्तनं कुरुते वाऽपि गायत्यथ नरोत्तमः
वैष्णवोत्तमसंसर्गान्मुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयः ॥ ७० ॥
नामानि कीर्तयन्नस्य तेन याति सहैव यः । अनुव्रज्यात्तत्फलम्वै प्राप्नोत्यत्रनसंशयः
जय कृष्ण जय कृष्ण जय कृष्णेति यो वदेत् ।
गुण्डिचानगरं यान्तं कृष्णं भक्तिसमन्वितः ॥
न मातृगर्भवासस्य स च दुःखमवाप्नुयात् ॥ ७२ ॥
चामरैर्व्यजनैः पुष्पस्तबकैर्नीलचोलकैः । रथस्याऽग्रस्थितोयोवैवीजयेत्पुरुषोत्तमम्
स वीज्यमानोऽप्सरोभिर्गन्धर्वैरुपशोभितः । अनुव्रजद्भिस्त्रिदशैर्महेन्द्रासनसंस्थितः
भुनक्तिभोगानतुलान्यावदाभूतसम्प्लवम् । तदन्तेच ब्रह्मलोकं प्राप्यमुक्तिमवाप्नुयात्
कृष्णस्य पुरतो ये वै पुष्पवृष्टिं प्रकुर्वते । ते वै मनोगतान्सर्वान्प्राप्नुवन्तिमनोरथान्
सहस्रनामभिः पुण्यैः पर्यटन्ति रथं तु ये । तेषां प्रदक्षिणं कुर्युस्त्रिदशानतकन्धराः
वसन्ति वैकुण्ठगृहे विष्णुतुल्यपराक्रमाः ॥ ७८ ॥
तस्मिन्काले महापुण्ये देवर्षिपितृसेविते । एकं ब्रह्म त्रिधाभूतं माययाऽनुगतंस्वया
साक्षाद्दारुस्वरूपेण महावेदी महोत्सवम् ॥ ८० ॥

रथारूढःकौतुकवान्यत्रयातिजगत्प्रभुः । तस्मिन्कालेपृथिव्यां तु चरेत्तत्रमहोत्सवम्
देवा अप्युत्सवेतस्मिन्पुरुहूतपुरोगमाः । अभिमानम्परित्यज्य श्रेणीभूताहिपार्श्वयोः
प्रकुर्वते महायात्रां तैस्तैर्दिव्यैः परिच्छदैः ॥ ८३ ॥
तेषामग्रेसरस्तत्र देवोऽपि प्रपितामहः । चतुर्दशानां जगतां कर्ता यः परमेश्वरः ॥
सोऽपि तत्र जगन्नाथं रथेयान्तंमहोत्सवे । ब्रह्मलोकात्परावृत्य स्तुवन्वेदमयैःस्तवैः
पदे पदे प्रणमति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८५ ॥
यद्यप्यब्जनिधेः कृष्णान्न भेदोऽस्ति तथाऽप्ययम् ।
महोत्सवस्य महिमा यत्र सर्वेऽनुयायिनः ॥ ८६ ॥
नाऽतः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् । सर्वपापहरो योगः सर्वतीर्थफलप्रदः
कृष्णमुद्दिश्य यस्तत्र दानं ददाति वैष्णवाः । यत्किञ्चिदक्षयफलं मेरुदानेन तत्समम्
तस्याऽग्रे देवदेवस्य व्रजतो गुण्डिचालयम् । यत्किञ्चित्कुरुते कर्म तत्तदक्षयमश्नुते
उपायनानि नाना वै भक्ष्यभोज्यानिचैव हि । समर्पयन्तिदेवाय तत्प्रीत्यैवाद्विजन्मने
तेषामक्षयपुण्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥ ९० ॥
हरेरग्रेसरा ये वै पश्यन्तस्तन्मुखाम्बुजम् । पदे पदे नमन्तश्च पङ्कधूलिपरिप्लुताः
विहाय पापकवचमभेद्यं कोटिजन्मभिः ।
क्षणान्मुक्तिफलम्प्राप्य यान्ति विष्णोः शुभालयम् ॥ ९२ ॥
सर्वक्रतूनां तीर्थानां दानानां यान्तिते फलम् । भगवद्भक्तिभावानांनातःपुण्यतमोमहः
एवं स भगवान्कृष्णः सुभद्रारामसङ्गतः । व्रजन्स्यन्दनश्रेष्ठस्थो द्योतयंश्च चतुर्दिशः
श्रीमदङ्गोपसृष्टेन मरुता सर्वदेहिनाम् । पापानि नाशयञ्छ्रीमान्दयालुर्भक्तभावनः
अज्ञानामप्यविश्वासभाजांविश्वासहेतवे । निसर्गमुक्तिदोऽप्येष यात्रारम्भान्करोतिवै
व्रजन्समृद्ध्या देवानांमर्त्यानां च जनार्दनः । सूर्ये ललाटंतपति मध्याह्ने मार्गमध्यतः
श्रान्ता कर्षजनस्तस्थौ म्लायन्वैतद्रजोवृतः । तत्रातपस्यशान्त्यर्थंदर्पणेष्वभिषेचयेत्
पञ्चामृतैः शीततोयैः पुष्पकर्पूरवासितैः । चामरैश्च जलार्द्रान्तैः शीतलैर्व्यजनैस्तथा
वीजयेत्पुण्डरीकाक्षं सुभद्रां राममेव च । शीतैश्च पानकैर्हृद्यैस्तथा खण्डविकारकैः

खर्जूरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भाफलैस्तथा । तथा क्षीरविकारैश्च पनसैस्तृणराजकैः ॥
इक्षुभिः स्वादुहृद्यैश्च फलैर्नानाविधैस्तथा । वासितैः शीततोयैश्च पक्वताम्बूलपत्रकैः
सकर्पूरलवङ्गाद्यैः पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ १०३ ॥
तस्मिन्काले द्विजश्रेष्ठा ये पश्यन्ति जनार्दनम् । पूजयन्ति यथाशक्ति न ते संसारजं भ्रमम्
प्राप्नुवन्ति द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मलोकनिवासिनः ॥ १०५ ॥
रथत्रयस्थितं देवत्रयं ये पुरुषर्षभाः । प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति त्रिश्चतुः सप्त एव वा ॥
दशप्रणामान्कृत्वाऽन्ते स्थिताः प्राञ्जलयोऽग्रतः ।
पुरा रथस्थितान्ब्रह्मा स्तुतिभिर्याभिरब्जभूः ॥ १०७ ॥
तुष्टाव ताभिर्देवेशं स्तुवन्ति परमेश्वरम् । ये नरा ब्रह्मलोकं ते प्रयान्ति नियतं द्विजाः ॥
ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् । शनैः शनैर्नयेद्गीतैर्वेणुवीणादिनादितैः ॥
वन्दिनः स्तुतिपाठैश्च कलैर्मधुरिकास्वनैः । निरन्तरैः पुष्पवर्षैश्चामरान्दोलनैस्तथा
एवं व्रजति देवेशे सूर्यश्चास्तं गतो भवेत् । दीपिकानां सहस्राणि ज्वालितानि सहस्रशः
तदालोकप्रकाशेन मार्गशेषश्च नीयते । रथावरोहणेनैषां मण्डपारोहणेन च ॥ ११२
सम्मर्दः सुमहांस्तत्र दिदृक्षूणां कुतूहलात् । मण्डपे वासयेद्देवं गुण्डिचाख्ये मनोहरे
चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते । रत्नस्तम्भमये स्वर्णवेदिकोपस्कृतान्तरे ॥
प्राचीरवलयावीते सुधालेपसमुज्ज्वले । साधुसोपानघटिते चतुर्द्वारोपशोभिते ॥
त्रैलोक्याडम्बरयुते महावेद्यां महाक्रतोः । प्रादुर्भावो महेशस्य यत्राऽभूद्दारुवर्ष्मणः

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
गुण्डिचायात्राकथनंनाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

रथयात्रामहोत्सवप्रशंसातत्रश्राद्धविधिवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अश्वमेधाङ्गसरसो नृसिंहस्य च दक्षिणे । तत्राऽऽसीनश्च भगवान्पुनश्चावतरन्निव
बभासे दिव्यरूपोऽसौ दुर्विभाव्यः सुरासुरैः ।
तदा पूजोपहारैश्च भक्ष्यभोज्यादिकैस्तथा ॥ २ ॥
पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेद्गीतनृत्यकैः । पुष्पोपहारैर्विविधैः सुगन्धैरनुलेपनैः ॥
कृष्णागुरुजधूपैश्च गन्धतैलप्रदीपकैः । तोषयेज्जगतां नाथमनेकैरुपहारकैः ॥ ४ ॥
बिन्दुतीर्थतटे तस्मिन्सप्ताहानि जनार्दनः । तिष्ठेत्पुरा स्वयं राज्ञे वरमेतत्समादिशत्
त्वत्तीर्थतीरे राजेन्द्र! स्थास्यामि प्रतिवत्सरम् ।
सर्वतीर्थानि तस्मिंश्च स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति ॥ ६ ॥
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थौघपावने । सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम्
मां च रामं सुभद्रां च मत्सायुज्यमवाप्नुयुः । ततस्तस्मिन्महापुण्ये सर्वपापप्रणाशने
सर्वतीर्थैकफलदे विष्णुप्रीतिकरे शुभे । स्नात्वा सन्तर्प्य विधिवत्पितॄन्देवानतन्द्रितः
तटस्थं नरसिंहं तं पूजयित्वा प्रणम्य च । महावेदीं नरो गत्वा कृतशौचाचमक्रियः
पूजयेत्पूर्ववद्विप्राः प्रणमेद्वापि भक्तितः । सप्ताहं यो नरो नारी न सा प्राकृतमानुषी
विष्णुसायुज्यमाप्नोति शासनान्मुरवैरिणः । दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत्
यत्किञ्चित्क्रियते कर्म सन्निधौ जगदीशितुः ।
स्वल्पं वाप्यथवा भूरि कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥ १३ ॥
तुलापुरुषदानानि महादानानि यो ददेत् । एके प्रदत्ते दानेऽपि सर्वं दत्तं भवेद् द्विजाः
सर्वं मेरुसमं दानं सर्वे व्याससमा द्विजाः । महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभः
अर्द्धोदयादिका योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ।

महावेद्याख्ययोगस्य कला नार्हन्ति षोडशीम् ॥ १६ ॥
अतःपरं प्रवक्ष्यामि पितृणां कार्यमुत्तमम् । यावज्जीवंगयाश्राद्धैरलभ्यम्भुवियत्फलं
दिविस्था नरकस्था वा तिर्यग्योनिगतास्तथा ।
तथा मनुष्यजातिस्थाः सर्वे पितृपितामहाः ॥ १८ ॥
शतं पुरुषविख्याता यं वाञ्छति सुतैः कृतम् ।
तं वो विधिं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनयो वरम् ॥ १६ ॥
मघा वै पितृनक्षत्रं पितृणां प्रीतिदं परम् । तत्र श्राद्धं तु प्रीणातिदत्तंपुत्रैर्मुदान्वितैः
पञ्चमीचतिथिःश्रेष्ठाश्राद्धेऽभ्युदयकारिणी । उभयोर्यदिसंयोगोमहापुण्यतमातिथि
यस्यां श्राद्धे कृतेपुत्रैःपितृणामुद्धृतिर्भवेत् । सर्वतीर्थमयेतस्मिन्सन्निधौमुरवैरिणः
श्राद्धं चेच्छ्रद्धया कुर्यान्नीलकण्ठनृसिंहयोः । मध्ये मेध्यतमे देशे योगे परमदुर्लभे ॥
पुरुषाञ्छतमुद्धृत्य ब्रह्मलोके महीयते । प्रशस्यः कुतपः कालो मन्दीभूतदिवाकरः
पितॄनुद्दिश्य वा दद्यादशक्तः कनकं शुचिः ।
तर्पयित्वा तिलैः सम्यक्पैतृकीं प्रीति मुत्तमाम् ॥ २५ ॥
अथवा भोजयेद्विप्रान्भोज्यमूल्यानि वा ददेत् । एकस्मै वा गुणवतेसहस्रंभोजनंददेत्
गुणागुणविवेकस्तुनाऽत्रयोगे विधीयते । तस्मिन्सुदुर्लभे योगेसर्वैमुनिसमाद्विजाः
आषाढस्य सिते पक्षे पञ्चमी पितृदैवतम् । नक्षत्रं जगदीशस्य महावेदीसमागमः ॥
एते यदा त्रयः स्युश्चेदिन्द्रद्युम्नसरोवरे । चतुष्पादः स्मृतो योगः पितृणामक्षयप्रदः
पितृकार्यैं न सीदन्ति निरूप्य श्राद्धमत्र वै । शृणुध्वमन्यद्विप्रा वैप्रसङ्गाच्चब्रवीमिवः
नभस्यदर्शे यः कुर्याच्चतुर्ष्वपि युगादिषु । श्राद्धं पितॄन्समुद्दिश्याऽश्वमेधाङ्गसम्भवे
गयाश्राद्धसहस्रस्य श्रद्धया विहितस्य वै । फलं यद्धिसमंत्वस्यनात्रकार्याविचारणा
दानं होमो जपश्चापि सर्वपापापनोदनः । दिनानि सप्त यान्यत्र कृष्णे वसतिमण्डपे
एकस्मादुत्तरं श्रेयो यत्तस्मादुत्तरोत्तरम् ।
आषाढशुक्लतृतीयायां प्रातः स्नानं समाचरेत् ॥ ३४ ॥
इन्द्रद्युम्नतटे देशे नृसिंहक्षेत्र उत्तमे । व्रतमेतत्तु गृह्णीयात्सङ्कल्प्य विधिवन्नरः ॥ ३५ ॥

वनजागरणं नाम भगवत्प्रीतिवर्द्धनम् । सर्वपापप्रशमनं सर्वव्रतफलप्रदम् ॥ ३६ ॥
दिनानि सप्त मौनीस्यात्कृतत्रिषवणक्रियः । कुम्भेचपूजयेद्देवंत्रिसन्ध्यंभक्तिभावितः
गोघृतेनाऽथ तैलेन तिलजेनपप्रदीपयेत् । अहर्निशं हरेरग्रे रक्षेत्तं यत्नतो व्रती ॥ ३८ ॥
दिवा दिवा वसेन्मौनी रात्रौ रात्रौ च जागृयात् ।
मन्त्रं भागवतं जप्यान्नित्यकृत्यान्तरे व्रती ॥ ३६ ॥
उपवासपरो भूत्वा सप्ताहानि नयेद्व्रती । अष्टमे प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठां कारयेद्दिने ॥
तस्मिन्नेवतीर्थवरेस्नात्वाऽऽगत्यगृहं पुनः । मण्डले सर्वतोभद्रे पूर्वे कुम्भं निवेशयेत्
तत्राऽऽवाह्यहृषीकेशंपूजयेदुपचारकैः । तस्य पश्चिमदेशे च स्थण्डिले विधिसंस्कृते
अग्निं प्रणीय गृह्योक्तविधिना ब्राह्मणावृतः । अग्निकार्यंप्रकुर्वीतसमिदाज्यचरूंस्तथा
सहस्रं जुहुयादग्नौ प्रत्येकं वा शतं शतम् ।
गायत्री वैष्णवी या वै तया होमविधिः स्मृतः ॥ ४४ ॥
सम्प्राश्यदक्षिणांदद्याद्धेनुंवस्त्रंहिरण्यकम् । विप्रांश्चभोजयेदन्तेप्रीतयेविश्वसाक्षिणः
व्रतराजमिमं कृत्वाविधिनाऽनेन भोद्विजाः । चतुर्वर्गानवाप्नोतियोयःकामानभीप्सति
नारी वा श्रद्धया युक्ता कुर्याद्वेदीमहोत्सवम् ।
साऽपि तत्फलमाप्नोति या कुर्याद्व्रतमुत्तमम् ॥ ४७ ॥
यात्राकर्तुः फलं यादृग्व्रतकर्तुश्च तत्फलम् । भवतेवैद्विजश्रेष्ठाःकथितंवोमुदान्विताः
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनऋषिसम्वादे
रथयात्रामहोत्सवप्रशंसानामचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

भगवतोरथरक्षाविधानवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि रथरक्षाकरं विधिम्। भूतप्रेतादयो घोरा दारुणान्यद्भुतानि च
न बाधन्ते रथान्येन मुनयो यश्चयन्मतम्। प्रत्यहं पूजयेद्देवान्कृष्णादीन्ध्वजसंस्थितान्
गन्धपुष्पाक्षतैर्माल्यैरुपहारैरनुत्तमैः। गीतनृत्तादिकैश्चैव धूपदीपनिवेदनैः॥ ३॥
दिक्पालेभ्योबलिंदद्यात्पायसान्नेनचान्वहम्। भूतप्रेतपिशाचेभ्योदद्याच्चबलिमुत्तमम्
रक्षेच्च यत्नतस्तान्वै रथानारोहणोचितान्। यथा न कश्चिदारोहेन्नरो ग्राम्यपशुस्तथा

पक्षिणश्च विशेषेण येषां वासो न शोभनः॥ ५॥

अष्टमेऽह्नि पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखान्रथान्। विभूषयेद्वस्त्रमाल्यपताकैश्चामरादिभिः

नवम्यां वासयेद्देवांस्तेषु प्रातः समृद्धिमत्॥ ७॥

दक्षिणाभिमुखा यात्राविष्णोरेषा सुदुर्लभा। यात्राप्रयत्नतःसाहिभक्तिश्रद्धासमन्वितैः
यथापूर्वा तथा चेयं द्वे च मुक्तिप्रदायिके। यात्राप्रवेशौ देवस्य एक एवोत्सवोमतः
पुराविदो वदन्त्येतां यात्रांनवदिनात्मिकाम्। एषात्ववयवायात्रासम्पूर्णायैरुपासिता

सुसम्पूर्णफलस्तेषां महावेदीमहोत्सवः॥ ११॥

गुण्डिचामण्डपात्कृष्णमायान्तं दक्षिणामुखम्।

रथस्थं बलिनं भद्रां पश्यन्तो मुक्तिभागिनः॥ १२॥

उत्तराभिमुखान्दृष्ट्वालभन्तेयादृशंफलम्। रामादीन्स्यन्दनस्थान्येपश्यन्त्येवंमहोदयान्

यादृशं फलमाप्नुयुस्तादृशं दक्षिणामुखान्॥ १३॥

पदा यान्तं रथे यान्तं यःपश्येद्दक्षिणामुखम्। तस्य जन्मकृतार्थंस्याद्वाजिमेधःपदेपदे
स्तुतिभिः प्रणिपातैश्च पुष्पवृष्टिभिरेव च। नानानृत्तोपहारैश्च व्यजनच्छत्रचामरैः॥

उपायनैर्बहुविधैरुपतिष्ठेद्रथाग्रतः॥ १५॥

नीलाचलं समायान्तं रथस्थं दक्षिणामुखम्। येपश्यन्तिहृषीकेशंसुभद्रांलाङ्गलायुधम्

कामकल्पतरुं पुंसां दर्शनादेव मुक्तिदम्। ते व्रजन्ति महात्मानो वैकुण्ठभवनं हरेः
रथेन विचरन्तं तं सिन्धुतीरे जनार्दनम्। पश्यन्तं करुणापाङ्गैः प्रणतान्पुरतो नरान्॥
दक्षिणाभिमुखं यान्तं प्रासादं नीलभूधरे। सर्वतीर्थनिधिं सर्वदानकल्पतरुं हरिम्॥
स्तुवन्तः प्रणमन्तश्च श्रद्दधानाश्च ये नराः। न तेपुनरिहायान्तिब्रह्मलोकस्थिताध्रुवम्
मुनयः कथितो वोऽयं महावेदीमहोत्सवः। यस्य सङ्कीर्त्तनादेव निर्मलो जायतेनरः
यश्चेदं कीर्तयेन्नित्यं प्रातरुत्थाय मानवः। शृणुयादपि बुद्धिस्थः शक्रलोकं व्रजेदसौ
प्रत्यर्चारूपमपि वा रथमास्थाप्य योहरेः। कुर्याद्यात्रामिमां श्रद्धाभक्तिभावेनमानवः

सोऽपि विष्णोः प्रसादेन गुण्डिचोत्सवजं फलम्।

प्राप्य वैकुण्ठभवनं याति नाऽत्र विचारणा॥ २४॥

यश्चश्रीर्यावतीविप्राभक्तिर्वाश्रद्धयान्विता। तावतीयंमहायात्रायो यथाकर्तुमिच्छति
इदं पवित्रं परमं रहस्यं वेधसोदितम्। कारयित्वाऽथवा दृष्ट्वा यन्नरोनाऽवसीदति

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णखण्डा-
न्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
नवाह्निकयात्रायांरथरक्षाविधानंनामपञ्चत्रिंशोऽध्यायः॥ ३५॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः

भगवताःशयनोत्सवविधिवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अतः परम्प्रवक्ष्यामिशयनोत्सवमुत्तमम्। आषाढीमवधिं कृत्वा हरेः स्वापस्तुकर्कटे

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यावत्स्यात्कार्त्तिकी द्विजाः॥

अयं पुण्यतमः कालो हरेराराधनम्प्रति॥ २॥

काश्यां बहुयुगं वासान्नियमव्रतसंस्थितैः। फलं यदुक्तं तद्विद्यात्क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे

चातुर्मास्यदिनैकेन वसतःसन्निधौः हरेः । वार्षिकाणांचतुर्णां तु यान्यहानिवसन्नयेत्
पुण्यक्षेत्रे जगन्नाथसन्निधौ निर्मलान्तरे । प्रत्यक्षं वाजिमेधस्य सहस्रस्यलभेत्फलम्
स्नात्वा सिन्धुजले पुण्ये दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् । चातुर्मास्यव्रतेतिष्ठन्नशोचतिकुतश्चन
चातुर्मास्ये निवसति क्षेत्रेश्रीपुरुषोत्तमे । साक्षाद्दृष्टिर्भगवतस्तद्द्वयं मुक्तिसाधनम्

तस्मात्सर्वाणि सन्त्यज्य श्रौतस्मार्त्तानि मानवः ।
प्रयत्नान्निवसेत्पुण्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥ ८ ॥

भोगिभोगासने सुप्तश्चातुर्मास्येषु वै प्रभुः । सर्वक्षेत्रेषुसान्निध्यंनकरोति जगद्गुरुः
अत्र साक्षान्निवसति यथा वैकुण्ठवेश्मनि । द्वादशस्वपि मासेषु भगवानत्र मूर्तिमान्
मुक्तिदश्चक्षुषा दृष्टश्चातुर्मास्ये विशेषतः । अष्टमासनिवासेन दृष्ट्वा विष्णुं दिने दिने
यदाप्नोति फलं तद्धि चातुर्मास्यदिनैकतः । चातुर्मास्यनिवासेन क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे
दिनं दिनं महापुण्यं सर्वक्षेत्रनिवासजम् । फलं ददाति भगवान्क्षेत्रे वर्षनिवासतः ॥
सर्वपापप्रसक्तोऽपि सर्वाऽऽचारच्युतोऽपि च । सर्वधर्मबहिर्भूतो निवसेत्पुरुषोत्तमे
चातुर्मास्यमथैकं यः कुर्याद्वै पापकृन्नरः । विहाय सर्वपापानि वहिरन्तश्च निर्मलः ॥

नरसिंहप्रसादेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ॥ १५ ॥

तस्मान्नरः सर्वभावैर्विष्णोःशयनभावितान् । वार्षिकांश्चतुरोमासान्निवसेत्पुरुषोत्तमे

कुर्यादन्यत्र वा कुर्याज्जन्मसाफल्यमृच्छति ॥ १७ ॥

आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्यात्स्वापमहोत्सवम् । मण्डपं रचयेत्तत्र शयनागारमुत्तमम्॥
देवस्य पुरतःशय्यांरत्नपलयङ्किकोपरि । स्वास्तीर्यसोपधानांतु मृदुचीनोत्तरच्छदाम्
कर्पूरधूलिविक्षिप्तांसाधुचन्द्रातपांशुभाम् । सर्वतोवेष्टितांछिद्ररहितां चन्दनोक्षिताम्

साधुद्वारां समां स्निग्धां नानाचित्रोपशोभिताम् ।
एकं स्वापगृहं कृत्वा निशीथे प्रतिमात्रयम् ॥ २१ ॥

सौवर्णं राजतं वाऽपि रीतिजं दार्षदंतथा । यथाश्रद्धं प्रकुर्वीत प्रशस्तं चोत्तरोत्तरम्
तत्त्रयाणां सुराणाम्वैपादमूले यथातथम् । निधाय पूजयेद्देवांस्तच्छेषंतेषुनिक्षिपेत्
पूजान्ते भावयेदैक्यं तेषां कृष्णादिभिःसह । एह्येहिभगवन्देव सर्वलोकैकजीवन !॥

स्वापार्थंचतुरो मासान्सर्वकल्याणवृद्धये । इतिसम्प्रार्थ्यदेवेशांस्तदंगात्तत्स्रजांत्रयम्

प्रत्यर्चासु विनिक्षिप्य माङ्गल्यस्तुतिगीतिभिः ।
नयेच्छय्यागृहद्वारं वासयेद्घटिकात्रये ॥ २६ ॥

पञ्चामृतैः स्नापयेत्तान्पृथक्पलशताधिकैः । सुगन्ध चन्दनैर्लिप्तान्वस्त्राऽलङ्करणादिभिः
पूजयित्वा यथान्यायं प्राञ्जलिर्मन्त्रमुच्चरेत् । जगद्वन्द्य! जगन्नाथ! जगत्त्राणपरायण!
हितायजगतामीश चातुर्मास्यान्वनागमान् । सुप्त्वाप्रशमयाऽरिष्टाञ्छक्रेणसहपूजितः
एह्येहि शयनागारं सुखमत्र स्वप प्रभो !। इति सम्प्रार्थ्य देवेशं स्वापयेत्पुरुषोत्तमम्
सुदृढंबन्धयेद्द्वारं विष्णोः शयनवेश्मनः । स्वापयित्वाजगन्नाथं लभते सुखमुत्तमम्
वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसुप्ते वै जनार्दने । व्रतैरनेकैर्नियमैर्मासान्वै चतुरः क्षिपेत् ॥३२
कल्पस्थायीविष्णुलोकेनरोभक्तोभवेद्ध्रुवम् । नियमव्रतानि गदतःशृणुध्वंमुनयो मम
मञ्चखट्वादिशयनं वर्जयेभक्तिमान्नरः । अनृतौ न व्रजेद्भार्यां मासं मधु परौदनम् ॥
पटोलं मूलकं चैव वार्त्ताकं च न भक्षयेत् । अभक्ष्यंवर्जयेद्दूरान्मसूरं सितसर्षपम्

राजमाषान्कुलत्थांश्च आशुधान्यं च सन्त्यजेत् ।
शाकं दधि पयो माषाञ्छ्रावणादौ क्रमादिमान् ॥ ३६ ॥

राजगोपयतींस्त्यक्त्वा नाऽऽरोहेच्चर्मपादुके । वार्षिकांश्चतुरो मासानव्रतेन नयेद्यदि

तस्य पापस्य शान्त्यर्थं कार्तिके वा व्रती भवेत् ॥ ३७ ॥

नमः कृष्णाय हरये केशवाय नमोनमः । नमोऽस्तु नारसिंहाय विष्णवे पापजिष्णवे

सायम्प्रातर्दिवामध्ये कर्मान्तेषु च योजयेत् ॥ ३९ ॥

तस्य पापानि घोराणि चितानिबहुजन्मसु । निर्दहत्येव सर्वाणितूलराशिमिवानलः
एकाहारोयताहारोविष्णुनिर्माल्यभोजनः । आषाढीमवधिंकृत्वाकार्तिक्यवधियोभवेत्

नक्तभोजी भवेद्वाऽपि स्वर्गस्तस्याऽल्पकं फलम् ॥ ४१ ॥

तैलाभ्यङ्गंदिवास्वापंमृषावादञ्चवर्जयेत् । आषाढशुक्लैकादश्यांसंक्रान्तौकर्कटस्यवा
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या गृह्णीयान्नियमम्व्रती । सर्वपापहरं देवं प्रपूज्य मधुसूदनम्
तदग्रे प्रतिसङ्कल्प्य व्रतार्चनजपादिकम् । प्रार्थयेत्परमानन्दं कृताञ्जलिपुटो व्रती ॥

चातुर्मास्यव्रतं देव गृहीतं त्वत्प्रसादतः । तव प्रसादान्निर्विघ्नं सिद्धिमायातु केशव
व्रतेऽस्मिन्नद्यसम्पूर्णे परलोकगतिर्भवेत् । तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादादधोक्षज!
इति सम्प्रार्थ्य देवेशं पूर्वोक्तनियमस्थितः । प्रापयेच्चतुरोमासान्विष्ण्वर्पितमतिर्व्रती
पारणं प्रतिमासान्ते प्रीत्यै कृष्णस्य कारयेत् ॥ ४८ ॥
मिष्टान्नैर्भोजयेद्विप्रान्पूजयित्वा जगत्पतिम् ।
असमर्थस्तु कार्तिक्यां पारयेद्व्रतमुत्तमम् ॥ ४९ ॥
तस्यां पूज्यंजगन्नाथंवह्निस्थंतर्पयेत्ततः । द्विजाग्र्यान्पायसैर्मिष्टैर्विष्णुभक्त्याप्रपूजयेत्
यथाशक्त्या प्रदद्याद्वै कनकं वस्त्रमेव च । अशक्तः कार्तिके मासि व्रतंकुर्यात्पुरोदितम्
व्रतं च विविधं विष्णोः कृच्छ्रचान्द्रायणं तथा ॥ ५२ ॥
[एकान्तरंद्व्यन्तरंवाकुर्यान्मासोपवासकम् । अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतमथाऽपिवा ।
यवगोधूमकं कुर्यात्पराकम्वाव्रतं द्विजाः ॥]
पयःपीत्वानयेद्यस्तुशाकाहारेणवापुनः । भुक्त्वाऽत्रविपुलान्भोगान्परंनिर्वाणमृच्छति
तत्राऽपि चेदशक्तः स्याद्भीष्मपञ्चकमुत्तमम् । प्रीतये देवदेवस्य वन्यवृत्तिर्भवेद्व्रती
एतद्व्रतं समाख्यातं भगवत्प्रीतिकारकम् । सर्वपापप्रशमनं विष्णुलोकगतिप्रदम् ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं सर्वकामप्रसाधनम् (प्रसादनम्)॥ ५५ ॥
मुनयः प्रोक्तमेतद्वो रहस्यं श्रृणुताऽपरम् । एतद्व्रतम्वा चान्यानिव्रतानि सुबहूनि च
भगवद्भक्तिहीनानां जानीध्वं विफलानि वै । फलं महाक्रतूनांयत्तीर्थानां फलमुत्तमम्
दानानां तपसांचैवसात्त्विकानांचयत्फलम् । एकयाविष्णुभक्त्यातत्समग्रं फलमश्नुते
ये पश्यन्तिमहात्मानः शयनोत्सवमुत्तमम् । मातुर्गर्भे न स्वपन्तिकारयन्तिचयेमहत्
उत्सवान्ते व्रतं चेदं प्रतिज्ञाय तदग्रतः । पर्याप्तं पारयित्वा तु ब्रह्मलोके महीयते ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
भगवतःशयनोत्सवविधिवर्णनंनामषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

दक्षिणायनसङ्क्रान्तिकृत्यवर्णनमुखेनश्वेतमाधवोपाख्यानवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामिदक्षिणायनमुत्तमम् । सङ्क्रान्तेःपूर्वकालेयाकला वै विंशतिर्मताः
अयनं पुण्यकालोऽयंपुण्यकर्मसुकर्मिणाम् । पश्चामृतैस्तत्रदेवंस्नापयेत्स्वापवद्द्विजाः
सर्वाङ्गं लेपयेदस्यागुरुकर्पूरचन्दनैः । सुगन्धमालयालङ्कारैश्चारुवस्त्रैश्च दीपकैः ॥ ३ ॥
नानाभक्ष्योपहारैश्च पूजयेत्परमेश्वरम् । कर्पूरारतिकामुच्चैर्मुखाभ्याशे हरेर्ददेत् ॥ ४
दूर्वाङ्कुराक्षतैर्नीराजनेनाऽथप्रवन्दयेत् । माङ्गल्यगीतनृत्ताद्यैर्नारी हुलुहुलां वदेत् ॥ ५
पूजितं पूज्यमानं च यः पश्येत्पुरुषोत्तमम् । पूजाशतगुणं पुण्यं तस्मै दद्याज्जनार्दनः
अयने दक्षिणे तस्मिन्नर्च्यमानंश्रियःपतिम् । विहायसर्वपापानिविष्णुलोकंव्रजन्तिते
स्वल्पा वा महती यात्रा सर्वा मुक्तिप्रदा हरेः ।
तस्मिंस्तस्मिन्दिने दृष्टो भगवान्मुक्तिदो ध्रुवम् ॥ ८ ॥
विश्वासहेतोर्मूर्खाणां यात्रा ह्येताः कृपावता ।
विष्णुना कथिता विप्राः! पापिनां किल्बिषापहाः ॥ ९ ॥
आयासजनितं पुण्यं मन्यन्ते ये नराधमाः । लक्ष्मीपतेर्भोजनायसंस्कार्योऽत्रमहानसः
वैष्णवाग्निं समाधाय निरूप्य चरुमुत्तमम् । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत भगवत्पाकसाधनम्
ब्रह्मणे वास्तुपतये प्रजानाम्पतये तथा । विष्णवेविश्वकर्त्रे चशुच्यग्नौजुहुयाच्छुचिः
राज्ञा नियुक्त आचार्यःश्रौतस्मार्तक्रियापरः । द्वारपालप्रचण्डाभ्यामैशान्यांक्षेत्रपालिने
दक्षिणे च विरूपाय खगानाम्पतयेतथा । दुर्गासरस्वतीभ्यांचनैर्ऋत्यांविनिवेदयेत्
महालक्ष्मीमहेन्द्राभ्यां प्राच्यां दिशि बलिः स्मृतः ।
विष्णुपारिषदेभ्योऽथ पशूनाम्पतये तथा ॥ १५ ॥
उदीच्यां बलिदानंतुनारदायाऽथपश्चिमे । आग्नेय्यामग्नयेदद्याद्वायव्यांविश्वसाक्षिणे

पञ्चश्वसनरूपेभ्यो विश्वकर्त्रेऽथ मध्यतः । आद्यन्तयोर्जलं दद्यात्प्रत्येकं बलिकर्मणि
दत्त्वा बलिं तदग्नौ तु कारयेत्पाकमुत्तमम् । सन्ध्यात्रये भगवतःपूजायैचरुकारणात्
चरुसंस्कारकाङ्गानिभक्ष्यभोज्यादिकानि वै । न दीप्तान्योजयेत्तत्रलोकेत्रैवर्णिकोनृपः

आर्यान्पवित्राञ्छूद्रान्वा वर्णांश्च परिसेवकान् ।
लौकिकव्यवहारोऽयं पचति श्रीःस्वयं ध्रुवम् ॥ २० ॥

भुङ्क्ते नारायणो नित्यं तयापक्वंशरीरवान् । अमृतंतद्धिनैवेद्यंपापघ्नंमूर्ध्निधारणात्
भक्षणान्मद्यपानादिमहादुरितनाशनम् । आघ्राणान्मानसं पापं दर्शनाद्दृष्टिजं तथा ॥
आस्वादात्तु कृतं पापं श्रावणंचव्यपोहति । स्पर्शनात्त्वक्कृतंपापंमिथ्याभाषणजंतथा

गात्रलेपाद्देहेत्पापं शारीरं वै न संशयः ॥ २४ ॥

महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं नियोजयेद्यः पितृदेवकर्मसु ।
तृप्यन्ति तस्मै पितरः सुरास्तथा प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ते ॥ २५ ॥

नातःपवित्रंयस्त्वस्तिहव्यकव्येषुभोद्विजाः । नराणांरूपमस्थायतदश्नन्तिदिवौकसः
अभिमानो महांस्तत्र देवदेवस्य चक्रिणः । श्वेतोनाम महाराजः पुरात्रेतायुगेऽभवत्
व्रतस्थोऽपि महाभक्तिं चकार पुरुषोत्तमे । इन्द्रद्युम्नेन रचितभोगमात्रानुसारतः ॥
भोगान्प्रकल्पयामासप्रत्यहंश्रीपतेर्मुदा । भक्ष्यभोज्यान्यनेकानिषड्रसांश्चसुसंस्कृतान्
माल्यानिचविचित्राणिसुगन्धमनुलेपनम् । गीतवादित्रनृत्यानि दिव्यानिसुबहूनिच
राजोपचारा बहुशोऽवसरेऽवसरे हरेः । बहुवित्तव्ययायासभक्तिभावनिरूपकाः ॥३१
तत्तद्वैष्णवशास्त्रोक्तचित्रभोगाःपृथग्विधाः । कल्पितास्तेनभूपेनविद्वत्पङ्कजभानुना ॥
प्रातः पूजनवेलायां हरिं द्रष्टुं जगाम सः । कस्मिंश्चिद्दिवसेराजापूज्यमानंददर्शतम्
प्रणम्य देवदेवं तु बद्धाञ्जलिपुटोमुदा । प्रासादद्वारनिकटे तस्थिवान्नृपसत्तमः ॥
दृष्ट्वा स्वयंविरचितानुपचारानुत्तमान् । उपायनसहस्रं च हरेरग्रे प्रकल्पितम् ॥ ३५

चिन्तयामास मनसा किञ्चिद्ध्यानावलम्बितः ।
मनुष्यकल्पितं भोगं ग्रहीष्यति हरिः किमु ॥ ३६ ॥

दैवैर्दिव्योपचारैर्यो शक्यतेनाऽर्चनाविधौ । मानसैरुपहारैर्यंपूजयन्ति यतव्रताः ॥३७

भावदुष्टो बहिर्यागो नमुदे तस्यनिश्चितम् । इत्थंसञ्चिन्तयन्राजादिव्यासनगतंविभुम्
भुञ्जानमन्नपानाढ्यं श्रिया सुपरिवेषितम् । दिव्यस्रजालङ्कृतयादिव्यगन्धदुकूलया
अनर्घ्यरत्नमञ्जीरसिञ्जितेन सुरालयम् ।पूरयन्त्यास्वर्णदर्व्या ददत्या सादरं रसान् ॥
भगवत्प्रतिरूपैश्च भुञ्जानैः परिवेष्टितम् । दृष्ट्वा कृतार्थमात्मानं मन्यमानस्तदद्भुतम्
प्रोन्मीलिताक्षः स पुनःप्राग्दृष्टंसमवैक्षत । अतःप्रभृतिराजाऽसौपरांनिर्वृतिमाप्तवान्
निवेदिताशीर्व्रतवांश्चचार सुमहत्तपः । अकालमृत्युनाशाय स्वराज्ये मृतमुक्तये ॥
मन्त्रराजं जपन्नित्यं श्रितानां कल्पपादपम् । ददर्श शतवर्षान्ते नृहरिं दुरितापहम्

योगासनाब्जनिलयं वामाङ्गावस्थितश्रियम् ।
दिव्यालङ्कृतसर्वाङ्गं स्फटिकामलविग्रहम् ॥ ४५ ॥

त्रिदशैःसिद्धमुक्तैश्चस्तूयमानंस्मिताननम् । भ्रान्तोविस्मयभीतिभ्यांहर्षगद्गदयागिरा

प्रसीद नाथेति लपन्पपात धरणीतले ॥ ४६ ॥

तपः कृशं तं प्रणतं दृष्ट्वा मनुजकेसरी । अकल्मषं क्षितिपतिं विवक्षुर्भक्तवत्सलः ॥

श्रीभगवानुवाच

उत्तिष्ठवत्स! भक्त्यातेप्रसन्नंविद्धिमांप्रभुम् । मयि प्रसन्नेनालभ्यंवरंतत्प्रार्थ्यतांभवान्
श्रुत्वेत्थं भगवद्वाक्यंसमुत्तस्थौ ततोनृपः । बद्धाञ्जलिपुटोनम्रोभक्त्योवाच जनार्दनम्

श्वेत उवाच

स्वामिन्यदि प्रसादस्ते मयि जातः सुदुर्लभः ।
सारूप्यमथ सम्प्राप्य स्थास्यामि तव सन्निधौ ॥ ५० ॥
स्थास्ये यावन्नृपत्वेऽहं मद्राज्ये नो जनः क्वचित् ।
अकाले म्रियतां जन्तुः काले चेन्मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ५१ ॥
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्राह श्वेतराजानमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

श्वेत! ते वाञ्छितंभूयात्तिष्ठ त्वं ममदक्षिणे । भुक्त्वावर्षसहस्रंतुस्वराज्यंसुसमृद्धिमत्
मम निर्माल्यभोगेनक्षीणशेषाघसञ्चयः । सुनिर्मलान्तःकरणोमत्सायुज्यमवाप्स्यसि
वटसागरयोर्मध्येमुक्तिस्थानेसुदुर्लभे । मदीयाऽऽद्यावतारस्यविष्णोर्मत्स्यस्वरूपिणः

सम्मुखीनोवसत्वंहिस्फटिकामलविग्रहः। ख्यातियास्यसिभूर्लोकेश्वेतमाधवसञ्ज्ञया
युवयोरन्तरालेयेप्राणांस्त्यक्ष्यन्तिमानवाः। तिर्यञ्चोऽपिचकीटावाध्रुवंतेमुक्तिमाप्नुयुः
अमरा यत्र मरणमिच्छन्ति किमुमानवाः। तवोत्तरस्यां दिशियत्सरःपापनिबर्हणम्
तत्र स्नात्वाउपस्पृश्यतदीयेदक्षिणेतटे। उभयोर्दृष्टिपूतःसंस्त्यक्त्वाप्राणान्विमुच्यते
आसमन्तादिदं क्षेत्रं यत्रतत्राऽपिमुक्तिदम्। मूढात्मनांविश्वसितुंप्रधानंस्थानमीरितम्
तव राज्ये तु येलोकाममनिर्माल्यभोजिनः। मृतिराकालिकीतेषांनकदाचिद्भविष्यति

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
श्वेतमाधवोपाख्यानवर्णनंनामसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

—::०::—

अष्टत्रिंशोऽध्यायः

भगवतःप्रसादनिर्माल्यादिमाहात्म्यवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

इतिदत्त्वावरंतस्मैश्वेतराजायवैपुरा। जगामाऽन्तर्हितोविप्राःप्रासादान्तःस्थितोहरिः
समस्तजगदाद्याश्रीःसृष्टिस्थितिविनाशकृत्।वैष्णवीशक्तिरतुलाविष्णुदेहार्द्धहारिणी
सुधोपमं सुपक्वान्नं भुङ्क्ते नारायणः प्रभुः। तदुच्छिष्टोपभोगो हिसर्वाघक्षयकारकः
नतादृशसमंपुण्यंवस्त्वस्तिपृथिवीतले। [प्रायश्चित्तमशेषाणाम्पापानांपरिकीर्तितम्
भगवत्पादपद्मानुप्रेक्षणोपासनादिभिः]। पापसंस्कार कर्तृणां सम्पर्कात्तु न दुष्यति
पद्मायाः सन्निधानेन सर्वे तेशुचयःस्मृताः। विष्ण्वालयगतंतद्धिनिर्माल्यंपतितादयः
स्पृशन्त्यन्नं न दुष्टंतद्यथाविष्णुस्तथैव तत्। व्रतस्थाविधवाश्चैवसर्वेवर्णाश्रमास्तथा
तत्प्राशनेन पूयन्ते दीक्षिताश्चाग्निहोत्रिणः। दरिद्रःकृपणो वाऽपि गृहस्थःप्रभुरेववा
स्वदेश्याः परदेश्या वा सर्वेतत्रसमागताः। नाभिमानंप्रकुर्वीरन्विष्णोर्निर्माल्यभक्षणे

भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा क्षुधासंशमनेनवा आकण्ठभक्षितंतद्धि पुनाति सकलांहसः

सर्वरोगोपशमनं पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनम्।
दारिद्र्यहरणं श्रेष्ठं विद्यायुःश्रीप्रदं शुभम् ॥ १० ॥

पक्षपातो महांस्तत्रविष्णोरमिततेजसः। निन्दन्ति ये तदमृतं मूढाःपण्डितमानिनः
स्वयं दण्डधरस्तेषु सहते नाऽपराधिनः। येषामत्र स दण्डश्चेद्ध्रुवातेषांहि दुर्गतिः

कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे।
न विक्रयः क्रयो वाऽपि प्रशस्तस्तस्य भो द्विजाः !॥ १२ ॥
निर्माल्यं जगदीशस्य नाऽशित्वाऽश्नामि किञ्चन।
इति सत्यप्रतिज्ञो यः प्रत्यहं तच्च भक्षयेत् ॥ १४ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शुद्धान्तःकरणो नरः। स शुद्धं वैष्णवस्थानं क्रमाद्यातिन संशयः
चिरस्थमपि संशुश्कं नीतं वा दूरदेशतः। यथातथोपयुक्तं तत्सर्वं पापापनोदनम् ॥
कुक्कुरस्य मुखाद्भ्रष्टं तदन्नं पतितं यदि। ब्राह्मणेनाऽपि भोक्तव्यमितरेषांतुकाकथा
उपोष्य तिष्ठता वाऽपि नोपवासं च कुर्वता। अशुचिर्वाप्यनाचारोमनसापापमाचरन्

प्राप्तमात्रेण भोक्तव्यं नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ १८ ॥

नैवेद्यान्नं जगद्भर्त्तुर्गाङ्गं वारि समं द्वयम्। दृष्टेःस्वर्गादिसम्प्राप्तिर्भक्षणाच्चाऽघनाशनम्

जगद्धात्र्या हि यत्पक्वं वैष्णवेऽग्नौ सुसंस्कृते।
भुङ्क्तेऽन्वहं चक्रपाणिर्युगमन्वन्तरादिषु ॥ २० ॥

सप्तद्वीपधरामध्ये सान्निध्यं नेदृशं हरेः। यादृशंनीलगोत्रेऽस्मिन्व्याजमानुषचेष्टितम्
दारुरूपं परंब्रह्म सर्वचाक्षुषगोचरम्। प्रकाशते भो मुनयो न दृष्टं न श्रुतं क्वचित् ॥२२

तस्मै प्रवृत्तिरूपाय ब्रह्मणे परमात्मने।
प्रवृत्तिरूपा शक्तिः श्रीः प्रवर्तयति यद्धविः ॥ २३ ॥

तदश्नाति जगन्नाथस्तच्छेषं दुरितापहम्। किमत्र चित्रंभो विप्रायदुक्तंमुक्तिकारणम्
नाऽल्पपुण्यवतां तत्र विश्वासश्च प्रजायते । वेदाचारप्रधानेषु युगेष्वेतत्प्रकीर्तितम्

महिमानं न वेदास्य विशेषाच्छ्रूयतां कलौ।

घोरे कलियुगे तस्मिंस्त्रिपादो धर्मविप्लवः ॥ २९ ॥

धर्मः स्यादेकपादस्तुकश्चित्तस्य भयाच्चरेत् । सर्वेऽनृतप्रधानाहि दाम्भिकाःशठवृत्तयः
प्रायश्च धर्मविमुखा जिह्वोपस्थपरायणाः । न ध्यायन्ति तपस्यन्तिव्रतयन्तिकदाचन
अधर्मबहुलाः सर्वे हिंसका लोलुपाः परम् । परेषां परिवादेन तुष्यन्ति स्वकृतंविना
प्रसङ्गात्कौतुकाद्वाऽपि निघ्नन्ति परकर्म वै । क्षुद्रकार्याशयात्स्वस्यपरकार्यप्रबाधका

धर्मलब्धां स्त्रियं रम्यामवज्ञाय स्ववेश्मनि ।
परयोषिति निन्द्यायां प्रसक्ताः पशुचेष्टिताः ॥ ३१ ॥
अग्निहोत्रादिकं वाऽपि व्रतं नाऽन्यत्कश्चित्कचित् ।
जीविका तद् द्विजातीनां शेषां वा पारलौकिकम् ॥ ३२ ॥

अव्रताधीतवेदेन अन्यायाऽऽप्तधनेन च । वित्तशाठ्येन च कृतं न तथा फलदायि तत्
प्रायः कलियुगे भूपाः प्रजावनपराङ्मुखाः । करादानपरानित्यं पापिष्ठाश्चौर्यवृत्तयः ॥
वर्णसङ्करिणः सर्वे शूद्रप्रायाः कलौयुगे । हर्तारः पार्थिवाः एव शूद्राश्च नृपसेवकाः ॥
श्रौतस्मार्तादिकं कर्म न तथासदनुष्ठितम् । युगे चतुर्थे भो विप्राःपरलोकायकल्पिते

दानधर्मः परो ह्येष नाऽन्योधर्मःप्रशस्यते ।
कर्मणा मनसा वाचा हितमिच्छेद् द्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥

इतिहोवाचभगवान्ब्राह्म गोमामकीतनुः । ब्राह्मणायस्यसन्तुष्टाःसन्तुष्टस्तस्यचाप्यहम्
उभयत्र समो भूयाद्ब्राह्मणे च जनार्दने । यद्वदन्तिद्विजावाक्यं तत्स्वयंभगवान्वदेत्

यथा तथा वर्तमानो वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
भगवानपि देवेशःस साक्षाद् ब्राह्मणप्रियः ॥ ४० ॥

सदाऽवतारं कुरुते ब्राह्मणार्थं जनार्दनः । तत्पालनार्थं दुष्टान्वै निगृह्णाति युगे युगे
ससर्जब्राह्मणानग्रे सृष्ट्यादौ स चतुर्मुखः । सर्वे वर्णाः पृथक्पश्चात्तेषां वंशेषु जज्ञिरे

तस्मात्कलियुगे तस्मिन्ब्राह्मणो विष्णुरेव च ।
उभौ गतिश्च सर्वेषां ब्राह्मणानां हरिर्गतिः ॥ ४३ ॥

हरिरेवाऽत्र सर्वेषांगतिः प्राप्तकलौयुगे । शालग्रामादिके क्षेत्रे स्मर्यतेकीर्त्यतेऽपि च

तस्मिन्नीलाचलेपुण्ये क्षेत्रे क्षेत्रज्ञवर्ष्मणि । जीवभूतः स सर्वेषां दारुव्याजशरीरभृत्

कलिकल्मषनाशाय प्रायो दुष्कृतकर्मणाम् ।
दर्शनस्तवनोच्छिष्टभोजनैर्मुक्तिदायकः ॥ ४९ ॥

उच्छिष्टेन सुरेशस्य व्याप्तंयस्यकलेवरम् । तदाहारस्तदात्माहिलिप्यते न सपातकैः
निवेदनीयमन्यासु मूर्तिष्वीशस्य वर्तते । पावनं तदपि प्रोक्तमुच्छिष्टं तु विमोचकम्
भुङ्क्ते त्वत्रैवभगवान्पश्यत्यन्यत्रचक्षुषा । पुराऽयंप्रार्थितो देवो योगिभिःपरिवेष्टितः

निर्माल्योच्छिष्टभोगेन तव मायां जयेमहि ।
अत्यन्तस्तिमिताक्षाणामनायासेन मुक्तिदः ॥ ५० ॥

शयनासनभोगाद्यं रमते च श्रिया सह । अत्र चेष्टा भगवतो वेदार्थ इति धार्यताम् ॥
समतिक्रान्तवेदो हि न कदाचित्प्रवर्तते । वेदरक्षार्थमेवास्य सम्भवो हि युगे युगे ॥
प्रमाणभूतो भगवान्विरुद्धं कथमाचरेत् । तस्मिन्विरुद्धं चरति जगदेव तथा भवेत्
आचारेण हि वेदार्थो नियतो धामतांगतः । मध्यदेशभवः पूर्वमत्रागच्छद्द्विजोत्तमः

शिष्टाचारैः सुविमलः शास्त्रार्थपरिनिष्ठितः ।
सदा शान्तः सदा दान्तःकायवाङ्मनसैर्गृही ॥ ५१ ॥

स तीर्थविधिनादेवंसमभ्यर्च्यचसाग्निकः । त्रिरात्रमत्रोषितवान्विष्णवर्चनपरःशुचिः
यज्ञशेषं गृहस्थानां भोक्तव्यमितिशास्त्रतः । देवोच्छिष्टं न जग्राहअन्यपाकाभिशङ्कया
दैवतरत्र संस्कार्यो देवयोग्यः कथं भवेत् । अयोग्यत्वाच्च नैवेद्यमग्राह्यंच भवेद्ध्रुवम्
अगृहीते च नैवेद्ये श्रोत्रियेणतदाद्विजाः । सर्वे च तस्यानुचरा नाभुञ्जन्तनिवेदितम्
ततः स व्याधिसम्मग्नो विह्वलीभूतविग्रहः । सकुटुम्बोऽभवन्मूकोभगवद्द्रोहसंयुतः
मनसाचिन्तयत्येवं निर्निमित्तं कथं नु मे । कुटुम्बसहितस्याभूत्पीडासर्वाङ्गभञ्जिनी
एवं चिन्तयमानस्यत्रिरात्रान्तेऽभवन्मतिः । नेदृशी व्याधिपीडाचसर्वेषामेकदाभवेत्

को वा द्रोहः कृतोऽस्माभिरेतस्मिन्पुरुषोत्तमे ।
न बुद्धिपूर्वकः किं स्यात्ततो मे व्याधिकारणम् ॥ ६३ ॥

मुहुरित्थं चिन्तयित्वादध्यौनारायणंप्रभुम् । ध्यानावसानेतुष्टाव शास्त्रतत्त्वार्थदर्शकः

शाण्डिल्य उवाच

चतुर्दशाऽपिया विद्याधर्मनिर्णयहेतवः । ताः सर्वास्तव वाक्यानि मुखपद्मविनिर्गताः
ताभिरेवाऽऽचरेद्धर्ममिति शास्त्रार्थनिश्चयः । तस्य धर्मस्य रक्षार्थमवतारो युगे युगे
तमुल्लङ्घ्य वर्त्तमानो भवद्द्रोहकरो ध्रुवम् । अहं ते देवदेवेश! कर्मणा मनसा गिरा
धर्मशास्त्रमतिक्रम्य न वर्त्तेऽप्यर्थकामयोः । अनेकजन्मसाहस्रैः सञ्चितं पापसञ्चयम्
दग्धुमत्राऽऽगतोदेवत्वद्दर्शनदवाग्निना । कोऽपराधः कृतो देव त्वच्छास्त्रपथिवर्तिना
सर्वाङ्गं बाधते यस्मादुग्रो व्याधिरहेतुकः ॥ ६६ ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि त्वत्पादसरसीरुहे । कृतोऽपराधोयोदेव! तं क्षमस्व कृपाम्बुधे!
भूमौ स्खलितपादानां भूमिरेवावलम्बनम् । त्वयिजातापराधानां त्वमेवशरणम्प्रभो
तवाऽपराधजं पापं त्वमेव च क्षमस्व मे ॥ ७१ ॥
वह्निसन्तापतोनश्येद्वह्निसन्तापजो व्रणः । तदिमां दुर्दशांदेव प्रारब्धांपापबीजजाम्
लीलापाङ्गेन शमय अपवर्गैकहेतुना । मामुद्धर जगन्नाथ पतितं शोकसागरे ॥ ७३ ॥
त्वद्दर्शनपथं यातः किं नु शोच्योभवेन्नरः । निसर्गकरुणाम्भोधे यस्त्वद्दृष्टिपथङ्गतः
सदानन्दाब्धिसंमग्नोनशोचतिनकाङ्क्षति । नाल्पभाग्योह्यहंदेव त्वामद्राक्षंस्वचक्षुषा
अपवर्गान्तरायो मे ध्रुवमेषा विभीषिका । तत्प्रसीद जगन्नाथ! सेवकं द्रोहिणं सदा
सेव्यसेवकसम्बन्धादपराधं क्षमस्व मे ।
इति स्तवान्ते तस्याऽऽशु देहपीडाऽगमत्तदा ॥ ७७ ॥
ददर्श सोथ गोविन्दंनृसिंहंभक्तवत्सलम् । दिव्यसिंहासनारूढंदिव्याऽलङ्कारभूषितम्
आददानं श्रिया दत्तं परमान्नं कराम्बुजे । ग्रासावशेषं पात्रेषु क्षिपन्तं च मुहुर्मुहुः ॥
यावद्दत्तंवस्तुजातंतावदश्नन्तमत्वरम् । विलाससस्मितापाङ्गंहस्तेलक्ष्म्याऽपवर्जितम्
तं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टः शाण्डिल्यः स द्विजोत्तमः ।
सस्माराऽऽत्मकृतं द्रोहं नैवेद्यग्रहणेस्थितम् ॥ ८१ ॥
क्वाऽहं प्रादेशिकः प्राज्ञः सर्वज्ञाननिधिर्भवान् । क्व त्वं महदहङ्कारभूततत्त्वविसर्जकः ॥
त्वन्मायामूढमनसो जानीयुः कथमीश ते ।

निरंकुशामनिर्वाच्यामिच्छां सृष्टिलयात्मिकाम् ॥ ८३ ॥
इतिस्तुवन्तंनृहरिस्तेनैवोच्छिष्टपाणिना । सिषेच ग्रासशिष्टांश्चसर्वाङ्गेद्विजसत्तमम्
तैःसिक्तोब्राह्मणःसद्यःसुधासेकोपमैर्मुदा । बभौदिव्यवपुःश्रीमाञ्जीवन्मुक्तोयथा मुनिः
महिमानं हि भक्तेस्तु भक्ता एवविजानते । महतींसूतिपीडांतुवन्ध्यानानुभवेत्क्वचित्
इत्युदीर्य स्वयं गात्रादुच्छिष्टं परमात्मनः । भुक्त्वा कृतार्थमात्मानं मेने श्रोत्रियपुङ्गवः
साधारणं धर्मशास्त्रं क्षेत्रेऽस्मिन्न विचार्यते । अयं तु परमो धर्मो यो देवेन प्रकीर्तितः
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः । इत्थं सञ्चिन्तयन्विप्रःकुटुम्बार्थेऽवशेषितम्
आजहार स्वयं मुष्ट्या ध्यानभङ्गमवाप च । प्रबुद्धश्चिन्तयामासस्वप्नंतंविस्मिताशयः
अयमेव मम द्रोहो ह्यवज्ञासिषमीश्वरम् ।
नैवेद्याशनमाहात्म्यमजानन्परमाद्भुतम् ॥ ९१ ॥
अष्टादश चतुर्दश ब्रह्माण्डं यत्पदाम्बुजम् । धर्मद्रवेण प्रक्षाल्य अपुनास्त्वं तदम्बुना
यमर्चयन्ति शक्राद्या दिव्यभोगैरनुत्तमैः । समानुष्यकृतं भुङ्क्ते क्षेत्रेऽस्मिन्महदद्भुतम्
इत्याश्चर्यपरस्तेन स्वप्नलब्धेन वै द्विजाः । नैवेद्येन कुटुम्बं स्वं मार्जयामास सादरम्
ततः सर्वे नीरुजास्ते सुवाक्याहृष्टमानसाः । पुनर्जन्म मन्यमानाः शशंसुः क्षेत्रमुत्तमम्
नाऽस्त्यस्य सदृशं क्षेत्रं सप्तद्वीपावनीतले ।
यत्र स्वोच्छिष्टदानेन पापान्मोचयते नरान् ॥ ९६ ॥
पुरुषोत्तममाहात्म्यं क्षेत्रं परमदुर्लभम् । यतः स्वर्गश्च भोगश्च मुक्तिश्चैव करे स्थिता
आर्तानां भवकान्तारेभाग्यादत्रसमीयुषाम् । नानाभोगोपतृप्तानांमुक्तिमार्गःसुखंभवेत्
इत्थं ते हर्षमापन्नाः प्रलपन्तः परस्परम् । यथेष्टं भोजयामासुरन्योन्यं च निवेदितम्
ततस्ते निर्मला विप्रास्तरुणादित्यवर्चसः । देवा इव बभुः सर्वे निष्पापानिर्गतज्वराः
नैवेद्याशनमाहात्म्यंकथितं वो द्विजोत्तमाः । श्रुत्वाऽपिमहतःपापान्मुच्यतेपापकृत्तमः
निर्माल्यग्रहणस्याऽस्यफलंवक्तुं नशक्नुमः । साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपेणध्रियतेवपुषाहितत्
पुष्पचन्दनमाल्यादि यदङ्गैरुपधार्यते । अपनीतं यथाकाले निर्माल्यं तत्प्रकीर्तितम् ॥
धारणं शिरसा तस्य तेनाङ्गेचापिमार्जनम् । सार्द्धानांकोटितीर्थानामभिषेकफलप्रदम्

भक्षणं गुरुतल्पादिपातकौघविनाशनम् ॥ १०४ ॥
लेप्या मूर्त्तिरियं विष्णोरन्येभ्योलेपउत्तमः । श्रीखण्डागुरुकर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमादिभिः
प्रविष्टलेपस्नेहेन चन्दनागुरुदारुणा । शरीरे वासुदेवस्य इन्द्रद्युम्नेन कारितः ॥१०६
प्रत्यहं भो द्विजश्रेष्ठा वर्षान्ते चाऽपनीयते । लेप्यानां लेपनिर्मोके दर्शनं न प्रशस्यते
अन्तरा चेत्पतेल्लेपः पिष्टं लिम्पेत्पुनश्च तम् ।
नान्यलेपः प्रशस्यो हि स विष्णोरङ्गसम्मतः ॥ १०८ ॥
चन्दनार्द्रशरीरं च दृष्ट्वा विष्णुं पुरा किल । सौगन्ध्याल्लोभयामास नृपपुत्रःसमृद्धधीः
तस्य प्रीत्यै नियुक्तस्तु आकृष्याङ्गात्प्रलेपनम् । ददौ नृपकुमारायलिलिम्पेहृदिस्वके
तावत्प्रदेशं कुष्ठं वै श्वेतं तस्याऽभवत्क्षणात् ।
स आसीत्कुष्ठपाणिस्तु तस्मै यो दत्तवान्किल ॥ १११ ॥
ततो वर्षावधिष्ठार्यालेपःपुण्यतमःस्मृतः । निर्माल्यानांप्रधानंतद्घ्राणाद्देहोविनाशनम्
पुरा दमनकं दैत्यं समुद्रोदकचारिणम् । बाधितारं जनानां वै मायाबलपराक्रमम् ॥
भगवानपि मायावी पितामहनिदेशतः । मत्स्यावतारेण विभुः प्रविश्य वरुणालयम्
अन्विष्याऽऽकृष्य वेलायां निष्पिपेष महीतले ।
मधोः शुक्ल चतुर्दश्यां पतितो दानवोत्तमः ॥ ११५ ॥
भगवत्करसम्पर्कात्सुगन्धिरभवत्तृणम् । तस्यैव नाम्नाऽतः सम्यग्जग्राहाश्चर्यमानसः
मालां कृत्वा हृत्प्रदेशभिलितांवनमालया । अचिन्तयत्तस्यगन्धंयावद्वस्तुचिरस्थितम्
तस्याऽपि गन्धः सर्वेषां पुष्पाणां सौरभापहः ।
वर्णस्तु भगवन्मूर्तेस्तुल्योऽभूत्स सुशोभनः ॥ ११८ ॥
तस्य माला भगवतः परमप्रीतिकारिणी । शुष्कापर्युषिता वाऽपिनदुष्टाभवतिकर्हिचित्
तस्य सुग्रथितां मालांदत्त्वादमनकारये । उत्पादयेन्महाप्रीतिंविष्णोर्यामुक्तिदायिनीं
अङ्गापकर्षितां मालां भक्त्या यो धारयेन्नरः । हयमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्
तुलसीकल्पितां मालां विष्णोरङ्गापकर्षिताम् ।
धारयेन्मूर्ध्नि कण्ठे च भक्तो यो विन्यसेद्धृदि ।

तावत्सङ्ख्यं वाजिमेधफलमव्यग्रमश्नुते ॥ १२२ ॥
निर्माल्यतुलसीपत्रं यावद्भक्षयते हरेः । तावज्जन्मसहस्रं तु विष्णुलोके महीयते ॥
हरेर्नैवेद्यमन्नं च तुलसीदलमिश्रितम् । प्रतिग्रासं सोमपानं फलं तत्सममश्नुते ॥
यावज्जीवं तु भुञ्जानो ध्रुवं मोक्षमवाप्नुयात् ॥ १२५ ॥
अर्घ्यशेषादिकं विष्णोस्तथाऽऽचाचमनोदकम् ।
पादोदकं स्नानवारि प्रत्येकं पापनाशनम् ॥ १२६ ॥
सर्वतीर्थाभिषेकाणां फलदं ग्रहनाशनम् । अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं भूतवेतालनाशनम् ॥
शवाद्यमेध्यसंस्पर्शदोषनाशनमुत्तमम् । सर्वदीक्षाव्रतफलप्रदमैश्वर्यवर्द्धनम् ॥ १२८ ॥
अकालमृत्युहरणं व्याधिव्यूहनिबर्हणम् । सुरागोमांसभक्ष्यादिपापसङ्घविनाशनम् ॥
एतैराप्लुतदेहस्तु शृणुयाद्यदि सूतकम् । नाशौचं विद्यते तस्य सर्वकर्माऽदिकारिणः
यावज्जीवं प्रतिज्ञाय यस्त्वेतान्येकमेव वा ।
गृह्णीयाद्भूरि वा स्वल्पं मुच्येद्विष्णोः प्रसादतः ॥ १३१ ॥
एवं तत्र वसन्देवो लोकानुग्रहकाङ्क्षया । रममाणः श्रिया सार्द्धमनायासविमोचकः
निर्माल्यपादाम्बुनिवेदनीयदानै[१]स्तदालोकनतत्प्रणामैः ।
पूजोपहारैश्च विमुक्तिदाता क्षेत्रोत्तमेऽस्मिन्पुरुषोत्तमाख्ये ॥ १३३ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे भगवतःप्रसादनिर्माल्यादिमाहात्म्यकथनंनामाऽष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

---

[१] बङ्गाक्षरमुद्रितपुस्तके "निवेदितान्नपानैः" इतिपाठः ।

ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः

भगवतःपार्श्वपर्यायणसमुत्सवविधिवर्णनम्

मुनय ऊचुः

मुने! त्वत्तः श्रुतं सम्यङ्माहात्म्यं जगदीशितुः। निर्माल्यप्रभृतीनांचयथावदनुपूर्वश
श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्यात्रान्तरफलानि वै। शृण्वतां तत्त्वतो ब्रूहि यथोद्देशःकृतःपुर

जैमिनिरुवाच

सर्वथा वर्त्तते लोकहिताय पुरुषोत्तमः। नानागुणविकासैश्च नानारूपविचेष्टितैः ॥३
नानारूपविलासेन नानात्मा च जगन्मयः। अहङ्कारं विना कर्मफलं नो द्विजसत्तमा
अहङ्कारेण बध्यन्ते कारागारे भवाभिधे। बुद्ध्यहङ्कारयुक्तस्तु यत्कर्माऽऽरभते नरः
तस्यसद्गुणमाप्नोति फलं शुभमथाऽपरम्। बुद्धिस्तुत्रिविधातेषांगुणभेदेनभाविता
तत्र ये सात्त्विकाः सन्तः फलावाप्तिपराङ्मुखाः। भगवत्प्रीतये कर्मकुर्वतेतेमुमुक्षवः
परस्य स्पर्द्धया कीर्त्यै फलमुद्दिश्य वा पुनः। बहुवित्तव्ययायासै राजसं कर्म तन्वते
गतानुगतिका ये च दृष्टार्थैकपरायणाः। प्रसङ्गात्फलमिच्छन्तस्तामसं कर्म कुर्वते॥

सात्त्विकानां जगन्नाथः सर्वदा सर्वभावनः।
ध्यातो दृष्टः स्मृतो वाऽपि मुक्तिदाता न संशयः॥ १०॥

राजसास्तामसा ये वै मूढात्मानः फलैषिणः। उत्सवादिकृतं कर्ममन्यन्तेफलदायिते
सम्भूय बहवो विप्रा आरभन्तेऽल्पकं विधिम्। बहुलायासदुःखंयत्कर्मतेषांफलप्रदम्
तेषामुद्धरणार्थाय विश्वासाय दुरात्मनाम्। यात्रा नानाविधा विप्रा वर्षे वर्षे प्रवर्तयेत्
जन्मस्नानं महावेद्या उत्सवश्च प्रकीर्तितः। महायात्राद्वयं पुंसां कीर्तनात्पापनाशनम्
दर्शनं दक्षिणामूर्तेस्तथा च शयनोत्सवः। सर्वपापहरश्चैषामुत्सवो दक्षिणायने ॥१५
अतः परं प्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्तनम्। शयितस्य जगद्भर्तुः परिवर्तयितुर्युगम्
नभस्यविमले पक्षे सम्प्राप्ते हरिवासरे। विष्णोः स्वापगृहद्वारि शनैर्गत्वा प्रविश्य च

नमस्कृत्वा जगन्नाथं पर्यङ्के शयितं मुदा। अवच्छाद्य शनैर्गत्वा पूजयेदुपचारकैः॥

प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ गुह्योपनिषदैः स्तुवन्।
मन्त्रं चेमं पठन्देवं स्वापयेदुत्तरामुखम्॥ १९॥

देवदेव जगन्नाथ कल्पानां परिवर्तक!। परिवृत्तमिदं सर्वं येन स्थावरजङ्गमम् ॥२०॥
यदिच्छाचेष्टितैरेव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः। जगद्धिताय सुप्तोऽसि पार्श्वेन परिवर्त्तय
परिवर्त्तनकालोऽयंजगतः पालनाय ते। तवाऽऽज्ञयाऽयंशक्रोऽपिध्वजेतिष्ठन्समुत्सुकः
द्रष्टुं त्वत्पादकमलं विमुञ्चञ्जलदैर्जलम्। महीतलं प्लावयति प्रजापालनहेतुकम् ॥२३॥
इति सम्प्रार्थ्य देवेशं वीप्सया तोषयेत्ततः। व्यजनैश्चामरैश्चैव वीजयेदनुकल्पकृत्
सुगन्धचन्दनैरस्य सर्वाङ्गं परिलेपयेत्। स्वादूनिक्षुविकारांश्च विकृतैः पायसैस्तथा
यावकानि च हृद्यानिफलानिविविधानिवै। स्वादूपदंशानन्यांश्चघृतपूपान्सपायसान्

पक्वताम्बूलपत्राणि सोपस्काराणि च द्विजाः।
शय्यागृहद्वारि विभोः शनैर्भक्त्या निवेदयेत्॥ २७॥

तस्मिन्दिने हरे रूपं भवेद्यदि महाफलम्। देवमुद्दिश्य यः कुर्यात्सर्वमक्षयतां व्रजेत्
स्नानं दानं जपो होमस्तपो जागरणं तथा। उपवासश्च नियमो व्रतान्तेद्विजतर्पणम्

साङ्गं व्रतमिदं कृत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात्।
यं यं कामयते चित्ते तं तमाप्नोत्यसंशयम्॥ ३०॥

अयं वः कथितो विप्राःपार्श्वपर्यायणोत्सवः। अनायासेनलोकानामक्षयःसुखदायकः
अतः परं वै शृणुत उत्थापनमहोत्सवम्। पूजयित्वा जगन्नाथं कौमुद्याख्येमहोत्सवे

अक्षक्रीडादिभिः पुष्पवस्त्रमाल्यानुलेपनैः।
ततोऽस्मिन्पौर्णमास्यायां रात्रावुत्सवसंयुतम्॥ ३३॥

नारिकेलादिभिर्द्रव्यैः पिष्टकैरर्चयेद्धरिम्। ततः प्रभाते सङ्कल्प्य कार्त्तिके व्रतमुत्तमम्
व्रतेन तेनैव नयेद्यावदेकादशी सिता। तस्यामुत्थापयेद्देवं सुषुप्तं जगदीश्वरम् ॥३५॥
पूर्ववत्पूजयित्वा तु निशामध्ये जगद्गुरुम्। उत्थापयेदिमं मन्त्रमाह्वयञ्छनकैर्मुदा
उत्तिष्ठ देवदेवेश! तेजोराशे जगत्पते। वीक्षस्व सकलं देव प्रसुप्तं तव मायया ॥३७॥

प्रफुल्लपुण्डरीकश्रीहारिणा नयनेन वै । त्वया दृष्टं जगदिदं पावित्र्यं परमेष्यति ॥३८॥

श्रौतस्मार्त्ताः क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते ततो ध्रुवम् ।

इत्युत्थाप्य जगन्नाथं वेणुवीणादिकस्वनैः ॥ ३९ ॥

वन्दिमागधसूतानां स्तुतिभिर्मङ्गलस्वनैः । शङ्खकाहालमुरजवादनैर्नृत्यगीतकैः ४०

जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैर्नयेत्तं नृत्यमण्डपम् ।

सुगन्धतैलेनाऽभ्यज्य स्नापयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ ४१ ॥

पञ्चामृतैर्नारिकेलरसैः फलरसैस्तथा । सुगन्धाऽऽमलकेनाऽथ यवकल्केन लेपयेत् वर्षयेत्तुलसीचूर्णैर्लेपयेद्गन्धचन्दनैः । पुष्पाधिवासितैस्तोयैस्तथा कर्पूरवासितैः ॥ कुशोदकै रत्नतोयैस्तथागन्धोदकैस्तथा । स्नाप्यमानंतथादेवंयेपश्यन्तिमुदान्विताः क्षालयन्तिदृढंपङ्कंबहुजन्मोपपादितम् । ततः श्रीजगदीशस्य क्रोडेसम्वासयेद्द्विजाः आपादान्मूर्धपर्यन्तं सर्वाङ्गं परिलेपयेत् । कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरैश्चन्दनान्वितैः ॥ पाटलोदकसम्पिष्टैः कालागुरुरसाप्लुतैः । दत्त्वा च मालतीमालां चन्द्रचूर्णेनसंयुताम् महोपचारैः सम्पूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत्परयामुदा चराचरमिदं सर्वं त्वदेकशरणं विभो !। अनुग्रहामृतालोकैः पावयस्व जगद्गुरो !॥ नृत्यगीतैः प्रेक्षणकै रात्रिशेषं समापयेत् । शयनादुत्थितं देवं यः पश्यति गदाधरम्

निद्रां मोहमयीं भित्त्वा ज्योतिः शान्तं व्रजन्ति ते ।

सर्वान्कामानवाप्नोति यान्यान्कामयते हृदि ॥ ५१ ॥

अश्वमेधसहस्रस्य फलं साङ्गं लभेत वै । कपिलाऽलङ्कृताधेनुकोटिदानफलं तथा पुण्यं चाप्नोति परमंसर्वतीर्थाभिषेकजम् । कार्त्तिक्यांपारणंकुर्याच्चातुर्मास्यव्रतस्यवै

दामोदरस्य प्रतिमां स्वर्णनिष्केण निर्मिताम् ।

यथाशक्तिकृतां वाऽपि शालग्रामशिलास्थिताम् ॥ ५४ ॥

चक्रमूर्ति भगवतः पूजयेत्प्रयतात्मवान् । रचयेन्मण्डपं शुभ्रमेकदेशं गृहस्य वा ॥५५॥ अलङ्कुर्यात्पुष्पदामचामरैः सवितानकैः । भूमिभित्तीः सुधालेपैःस्तम्भैश्चित्रदुकूलकैः कालागुरूणां धूपैश्च धूपयेत्तद्गृहं शुभम् । तन्मध्येमण्डलंकुर्यात्स्वस्तिकंवर्णकैःशुभैः

तदन्तः स्थपयेत्खट्वां करिदन्तमयीं शुभाम् । पट्टतूलीं तदुपरिवासयेत्पुरुषोत्तमम्

दामोदराकृतिं शङ्खपद्मपाणिं चतुर्भुजम् ।

लक्ष्मीमालिङ्ग्य पद्मस्थां क्रोडस्थां वामपाणिना ॥ ५६ ॥

भक्तेभ्यो दातुमुद्यन्तं वरं दक्षिणपाणिना । सुनासं सुललाटं च सुनेत्रं सुश्रुतिद्वयम् विशालवक्षसं देवं सर्वलावण्यसंयुतम् । सर्वालङ्काररुचिरं दिव्यपीतनिचोलिनम् लक्ष्मीं पद्माकरांवापिताम्बूलंददतींतथा । पञ्चामृतैः स्नापयित्वावासो युग्मेनवेष्टयेत् पूजयेदुपचारैस्तं यथाविभवविस्तरैः । ताम्रदीपान्मृन्मयान्वाज्वालयेद्गव्यसर्पिषा ॥ तैलेन वा शतं दीपवृक्षांश्चैव प्रदीपयेत् । ब्रह्माणं नारदादींश्च देवर्षींस्तत्र पूजयेत् ॥ दामोदरस्वरूपान्वै ब्राह्मणानपि पूजयेत् । वस्त्रयुग्मैर्माल्यगन्धैर्भक्ष्यभोज्यफलैस्तथा तीर्थराजाभिषेकाङ्गं पूजाकर्म यथोचितम् । दामोदरस्य तेनैव विधिनेहाऽर्चनम्भवेत् तद्विष्णोरिति मन्त्रेण ब्रह्मादीनपि पूजयेत् । वेणुवीणादिकैर्गीतैः पुराणपठनेन च महोत्सवं प्रकुर्वीत ततो जागरणेन च । ततः प्रभाते विमलेऽग्निकार्यञ्च समाचरेत् अष्टाक्षरेणमन्त्रेण समिदाज्यचरूनपि । लाजान्मधुसमिन्मिश्राञ्जुहुयाच्चततः श्रियै सूक्तेनाऽष्टोत्तरशतं ब्रह्मादीनां तदन्ततः । अष्टाहुतीर्वै जुहुयात्क्रमादेकैकशस्तिलैः ॥ ब्रह्माणं नारदं दक्षं वसिष्ठं गौतमं तथा । सनत्कुमारमत्रिं च भरद्वाजञ्च कश्यपम् ॥ दुर्वाससमगस्त्यञ्च महादेवं ततःपरम् । विख्याता वैष्णवा ह्येते विष्णुरूपानसंशयः

एतान्सम्पूजयन्विप्रान्विष्णुः प्रीणाति तत्क्षणात् ।

होमान्ते प्राशनं कृत्वा दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ॥ ७३ ॥

सुवर्णभूषितां धेनुं वस्त्रं धान्यञ्च भक्तितः । प्रीतये वासुदेवस्यभोजयेद्द्विजपुङ्गवान्

सर्वोपचारसहितं दद्याद्दामोदरं ततः ॥ ७५ ॥

ॐ दामोदर! जगन्नाथ! त्वन्मयंविश्वमेव हि । त्वदाधारमिदंसर्वंत्वं धर्मःसर्वभावनः

त्वत्प्रसादात्व्रतञ्चीर्णं सुसम्पूर्णं तदस्तु मे ॥ ७६ ॥

दामोदरः प्रदाता च ग्रहीता च वृषध्वजः । प्रदीयते जगन्नाथः प्रीयतां मे जगद्गुरुः इति मन्त्रं जपन्दद्यादाचार्याय सुरोत्तमम् । समाप्य पूजयेद्भक्तयास्तूयात्तंच प्रसादयत्

आचार्ये परितुष्टे तु तुष्टो भवति माधवः । तत्तद्द्रव्याणिच ततो दद्याद्विप्रेभ्य एवहि

ततः स्वयं वै भुञ्जीत इष्टैः शिष्टैः स्वबन्धुभिः ।

चातुर्मास्यव्रतं चेदं प्रतिष्ठाप्य विधानतः ॥ ८० ॥

यथोक्तफलसम्पन्नोविष्णुलोकमवाप्नुयात् । श्रुतिस्मृतिपुराणेषुनाऽतः परतरं व्रतम्

येनाऽनुष्ठितमात्रेण कृतकृत्योभवेन्नरः । विष्णोःप्रीतिकरंयाद्वङ्नतथान्यद्व्रतं द्विजाः

तिलपात्रसहस्रैस्तु गवां चैवायुतायुतैः । कृष्णाजिनशतेनापि कन्यायामयुतेन च ॥

दत्त्वा यत्फलमाप्नोतिकृत्वैतद्व्रतमुत्तमम् । सार्द्धत्रिकोटितीर्थानामभिषेकफलं तथा

प्राप्नोति तत्फलं विप्रा यं यं कामयते नरः ॥ ८५ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे श्रीपुरुषोत्तक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे चातुर्मास्यव्रतविधिर्नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः

भगवतोनृसिंहस्यप्रावरणोत्सववर्णनम्

जैमिनिरुवाच

मार्गशीर्षेसितेपक्षेषष्ठ्याप्रावरणोत्सवम् । कृत्वाद्दृष्ट्वानरोभक्तयावैष्णवंलोकमाप्नुयात्

विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुध्वं मुनयोऽधुना ।

वासोऽधिवासं कुर्वीत पञ्चम्यां निशि कर्मवित् ॥ २ ॥

देवाग्रे मण्डपे कुर्यात्पद्ममष्टदलान्वितम् । दिक्पालान्पूजयेद्दिक्षु क्षेत्रपालं गणाधिपम्

चण्डप्रचण्डौ च बहिश्चतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् । मध्ये पात्रं समाधाय प्रोक्षयेद्वस्त्रवारिणा

द्विजान्स्वेनेतिमन्त्रेणच्छादयेद्दिव्यवाससा । सुधूपितंवस्त्रजातमेकविंशतिसंख्यकम्

तन्मध्ये स्थापयेन्मन्त्रंवैष्णवञ्चसमुच्चरन् । अन्येनवाससातद्विसमाच्छाद्यप्रयत्नतः

स्पृष्ट्वाजपेन्मन्त्रमिमंसंस्मरन्पुरुषोत्तमम् । आच्छादकोयोजगतांतेजसाविष्णुरव्ययः

वसनात्तस्य वस्त्र त्वं वस वासे जगत्पतेः ।

इन्द्रघोषस्त्वेति रक्षां विदध्यात्तस्य सर्वतः ॥ ८ ॥

पूजयेद्गन्धपुष्पाभ्यां ततो देवं प्रपूजयेत् । सर्वलेपम्प्रकुर्वीत नृत्यगीतैर्नयेन्निशाम् ॥

ततोऽरुणोदयेकाले प्रातःसन्ध्यासमीपतः । पुनःप्रपूजयेद्देवं पूर्ववत्सुसमाहितः ॥

ततस्तं पूजितंवस्त्रसमूहंबहिरानयेत् । कार्पासपट्टक्षौमाढ्यं तथैवाऽऽच्छादितं द्विजाः

छत्रध्वजपताकाभिश्चामरान्दोलनैस्तथा । गीतवादित्रनृत्यैश्च प्रसूनोत्किरणेन च ॥

प्रासादंत्रिःपरिभ्रम्यदेवंत्रिर्भ्रामयेत्ततः । आच्छादितंतदाकृष्यसंस्कुर्याद्वीक्षणादिभिः

सप्तभिः सप्तभिर्देवान्वासोभिः परिवेष्टयेत् । मुखवर्जं तु सर्वाङ्गं शीतप्रावरणद्विजाः

ताम्बूलञ्च निवेद्याऽथकर्पूरलतिकांतथा । दूर्वाऽक्षतैः प्रपूज्याऽथकुर्यान्नीराजनंविभोः

हिमागमे नृसिंहं ये प्रावृण्वन्तिसुचेलकैः । पश्यन्तिप्रावृतिंये वा नतेषांमोहसम्वृतिः

ते द्वन्द्ववातशीतोत्थभयंनाप्नुवते क्वचित् । विष्णोर्देवाधिदेवस्य इमंप्रावरणोत्सवम्

भक्त्या येवै प्रपश्यन्तिसर्वान्कामानवाप्नुयुः । भगवन्तंसमुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यःप्रदापयेत्

गुरुभ्यश्चाऽन्यदेवेभ्यो दीनानाथेभ्य एव च । शीतप्रावरणं दद्यात्सत्कृत्य परया मुदा

ददाति भगवान्प्रीतस्तस्मै वरमनुत्तमम् ॥ १६ ॥

इति श्रीस्कादे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे प्रावरणोत्सववर्णनंनाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः

पुष्यस्नानमहोत्सववर्णनम्

जैमिनिरुवाच

पुष्यस्नानोत्सवं वक्ष्येयथोक्तम्ब्रह्मणापुरा । पुष्यर्क्षेणचसंयुक्ता पौर्णमासीयदाभवेत्
पौषेमासितथाकुर्यात्पुष्यस्नानोत्सवंहरेः । एकादश्यांप्रकुर्वीत ऐशान्यामङ्कुरार्पणम्
ततः प्रतिदिनं कुर्यात्प्रतिमायां हरेर्गृहे । नृत्यगीतोपहारैश्च प्रतिरात्रम्बलिं हरेत् ॥

चतुर्दशीनिशायां तु कुम्भानामधिवासनम् ।
एकाशीतिप्रमाणानां तथा स्वर्णमयाञ्छुभान् ॥ ४ ॥

गव्यसर्पिः प्रपूर्णाश्च स्थापयेदेकविंशतिम् । कारयेत्सर्वतोभद्रं मण्डलं पुरतो हरेः ॥
तन्मध्ये बृहदाधारं स्थापयेद्दर्पणं शुभम् । रात्रौ जागरणंकुर्याद्गीतनृत्यादिविस्तरैः
प्रभाते वह्निकार्यं च कुर्यात्तद्दैवतं द्विजाः । पालाशीभिःसमिद्भिस्तुचरुणासर्पिषातथा
ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यस्तु प्रत्येकं तु सहस्रकम् । स्वलिङ्गमन्त्रैर्जुहुयात्तदन्तेपुरुषोत्तमम्
पूजयेदुपचारैस्तैरादर्शप्रतिबिम्बितम् । ततः पुरुषसूक्तेन कुम्भांस्तानभिमन्त्रयेत् ॥
तेनैवाऽच्छिद्रधारेण स्नापयेत्पुरुषोत्तमम् । पावमानीयकैर्देवाञ्छ्रीसूक्तेन ततः परम्॥
सर्पिः कुम्भैः स्नापयेच्च गाथत्र्याच ततःपरम् । वैष्णव्यागन्धतोयेनश्रीसूक्तेनसमर्चयेत्
सहस्रधारया देवं ततोनिर्माल्यमुत्सृजेत् । देवाङ्गं लेपयेद्गन्धैश्चन्दनेन च विग्रहे ॥१२
यथास्थानं यथाशोभमलङ्कारांश्च योजयेत् । सुगन्धसुमनोमाल्यैर्भूषयेत्तदनन्तरम् ॥
अष्टायुधानिदेवस्य चक्रादीनि न्यसेत्पुरः । रत्नच्छत्रं समुच्छ्रित्यपूजयेत्पुरुषोत्तमम्

लक्ष्म्या युक्तं पुनर्विप्रा उपहारैः समृद्धिमत् ।
शङ्खेषु पूर्यमाणेषु स्निग्धगम्भीरनादिषु ॥ १५ ॥

चामरान्दोलव्यग्रासुवेश्यासुरुचिरासुच । माङ्गल्यगीतनृत्याद्यैःस्तुतिपाठेषुवन्दिनाम्
जयशब्दं प्रकुर्वत्सु द्विजातिषु मुहुर्मुहुः । दूर्वाक्षताञ्जलिभिस्त्रिभिः सम्पूज्य केशवम्

गोसर्पिर्दीपकैः स्वर्णपात्रकैरतिनिर्मलैः । नीराजयेज्जगन्नाथं कर्पूरयुतवर्तिभिः ॥ १८
स्वर्णपात्रस्थितं चारु ताम्बूलंसुपरिष्कृतम् । शनैःशनैर्मुखाभ्याशेप्रत्येकंविनिवेदयेत्

आचार्ये दक्षिणां दद्याद् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ॥ २० ॥

पुष्यस्नानोत्सवंपुण्यंयेपश्यन्तिमुदान्विताः । सम्पूर्णसर्वकामास्तेत्रजेयुर्वैष्णवंपदम्
राज्यभ्रष्टो लभेद्राज्यं सार्वभौमं च विन्दति । अपुत्रा मृतवत्सावापुत्रंदीर्घायुषंलभेत्
दारिद्र्यनाशनं धन्यं ब्रह्मवर्चसकारणम् । पुष्यस्नानंकीर्तितंवःश्रृणुध्वं चोत्तरायणम्

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
पुष्यस्नानमहोत्सववर्णनंनामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

मकरसङ्क्रमणविधिवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

मृगराशिसंक्रमतियदाभास्वान्द्विजोत्तमाः । उत्तराशांजिगमिषुस्तदास्यादुत्तरायणम्
तस्य संक्रमणार्द्धं च यावत्स्युर्विंशतिःकलाः । महापुण्यतमःकालःपितृदेवद्विजप्रियः
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थराजजले नरः । नारायणं समभ्यर्च्य कल्पवृक्षं प्रणम्यच
प्रविश्य देवतागारं कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणम् । मन्त्रराजेनसम्पूज्यदेवंश्रीपुरुषोत्तमम्
तथा बलं सुभद्रां च स्वमन्त्रेण प्रपूजयेत् । दृष्ट्वोत्तरायणे देवं मुच्यते देहबन्धनात् ॥
विधानं तस्य वक्ष्यामिश्रृणुध्वंपावनंमहत् । संक्रान्तेपूर्वदिवसेनवांशालिसुकुट्टिताम्
प्रासादपूर्वदेशे च स्थापयित्वाऽधिवासयेत् । नवेन वाससावेष्ट्यदूर्वासर्षपपुष्पकैः

पूजयित्वा मन्त्रयेद्वै कृष्णस्त्वामभिरक्षतु ।
तस्मिन्नेव निशायामे व्यतीते जगदीशितुः ॥ ८ ॥

प्रत्यर्चां सन्निधौ नीत्वाभावयेद्देवताधिया । उपचारावशिष्टाभ्यां पूजयेद्वै समाहितः
ततोनिर्माल्यवसनमालामस्यांनिधापयतेत् । महासमृद्धयातामर्चांत्रिर्देवम्भ्रामयेत्ततः
आन्दोलिकायामारोप्य प्रासादद्वारमानयेत् ।
त्रिविक्रमं विक्रमेण त्रैलोक्यक्रमणं विभुम् ॥ ११ ॥
बिडम्बयन्तं तां लीलां प्रासादं भ्रामयेच्च तम् । त्रिरन्तेपुनरङ्केचसुसमृद्धयाशनैःशनैः
दीपिकाशतसंरुद्धतमसोवरणान्तरे । छत्रध्वजपताकाभिर्नृत्यवादित्रगीतकैः ॥ १३
तद्दर्शनपरिक्षीणपातकानां महात्मनाम् । न च चिह्नं शरीरेऽस्य नवाङ्गे भ्रमणं ततः
अनुयान्ति तदा ये तं महामायं त्रिविक्रमम् । लभन्तेवाजिमेधस्य फलंते वैपदे पदे
प्रथमभ्रमणं दृष्ट्वा मुच्यते पञ्चपातकैः । मलिनीकरणैर्मुच्येद्द्वितीयं भ्रमणं द्विजाः
अपात्रीकरणैर्दृष्ट्वा तृतीयं भ्रमणं ध्रुवम् । उपपातकपापैश्च चतुर्थं मुच्यते ततः ॥
पुनः प्रभाते देवेशं प्रलिम्पेद्गन्धचन्दनैः । वस्त्राऽलङ्कारमाल्यैश्च भूषयित्वायथाविधि
पूजयेदुपचारैस्तं यथाशक्तिसमृद्धिमत् । नीराजयित्वा देवेशं तन्दुलानधिवासितान्
स्थालीषु शातकुम्भासु दधिखण्डाज्यमिश्रितान् ।
सनारिकेलशकलाञ्छृङ्गबेरदलान्वितान् ॥ २० ॥
प्रासादं त्रिः परिभ्रम्यनयेद्देवसमीपतः । पङ्क्तिशःस्थापयेदग्रेगन्धपुष्पाक्षतान्वितान्
जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वंजगत्प्रभो !। त्वन्मयाः शालयोह्येतेत्वयैव जनिताःप्रभो
लोकानुग्रहणार्थाय गृहीतोचितविग्रह !। तव प्रीत्यै कृतानेतान्गृहाण परमेश्वर !॥२३
त्वयितुष्टे जगत्सर्वमनेन प्रभविष्यति । स्वाहाकारस्वधाकारवषट्कारादिवौकसाम्
आप्यायना भविष्यन्तितैरेवाऽऽप्यायितं जगत् । रक्षसर्वंजगन्नाथत्वन्मयंसचराचरम्
इति सम्प्रार्थ्य देवेशं शालिस्तम्बान्निवेदयेत् ।
तन्मयान्भक्ष्यभोज्यांश्च दधिकुम्भान्सुगन्धिनः ॥ २६ ॥
कर्पूरखण्डमरिचचूर्णयुक्तान्निवेदयेत् । ब्राह्मणान्पूजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥
तेभ्यःप्रदद्याद्भक्त्या ताञ्छाल्यादीन्भगवद्धिया । इमंमहोत्सवंविप्राःपुराकल्पेचकश्यपः
सचसृष्टिं विनिर्माय भगवत्प्रीतयेऽकरोत् । येपश्यन्त्युत्सवंचैनंकश्यपेन विनिर्मितम्

सर्वदा सर्वकामैस्ते पूर्णाः शोचन्ति न द्विजाः ।
उषित्वा त्रिदशैः सार्द्धं कल्पान्ते मोक्षमाप्नुयुः ॥ ३० ॥
महानसस्यसंस्कारं वह्नेः संस्कारमेवच । अत्रापिकुर्यान्मुनयो वैश्वदेवं दिनेदिने ॥
आधानसंस्कृते वह्नौ भगवद्भुक्तये रमा । प्रत्यहं पाकमाधत्ते दिव्यरूपा तिरोहिता ॥
अस्मिन्महापुण्यतम उत्सवे परात्मनः । तुलापुरुषदानादि कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
सर्वमक्षयतां याति ह्युत्सवे चोत्तरायणे ॥ ३४ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
मकरसङ्क्रमविधिवर्णनंनामद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

दोलारोहणमहोत्सववर्णनम्

जैमिनिरुवाच

फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणमुत्तमम् । यत्र क्रीडतिगोविन्दोलोकानुग्रहणायवै
प्रत्यर्चां देवदेवस्य गोविन्दाख्यां तु कारयेत् ।
प्रासादपुरतः कुर्यात्षोडशस्तम्भमुच्छ्रितम् ॥ २ ॥
चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकान्वितम् । चारुचन्द्रातपं माल्यचामरध्वजशोभितम्
भद्रासनं वेदिकायां श्रीपर्णीकाष्ठनिर्मितम् । फल्गूत्सवंप्रकुर्वीतपञ्चाहानित्र्यहाणिवा
फाल्गुन्यां पूर्वतो विप्राश्चतुर्दश्यां निशामुखे । वह्न्युत्सवंप्रकुर्वीतदोलामण्डपपूर्वतः
गोविन्दानुगृहीतं तु यात्राङ्गं तत्प्रकीर्तितम् । आचार्यवरणं कृत्वा वह्निनिर्मथनोद्भवम्
भूमिं संस्कृत्यविधिवत्तृणराशिमहोच्छ्रयम् । सुसमंकारयित्वातुवह्नितत्रविनिक्षिपेत्

पूजयित्वा विधानेन कूष्माण्डविधिना हुनेत् ।
गोविन्दं पूजयित्वा तु भ्रामयेत्स ततो विभुम् ॥ ८ ॥

यत्नात्तं रक्षयेद्रर्हि यावद्यात्रा समाप्यते । प्रातर्यामे चतुर्दश्यां गोविन्दप्रतिमां शुभाम्
वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत्पुरुषोत्तमम् । उपचारावशिष्टैस्तु प्रत्यर्चामपि पूजयेत् ॥१०
ततोऽवरोप्यवसनंमालांचद्विजसत्तमाः !। अर्चायांविन्यसेन्मन्त्रीपरंज्योतिर्विभावयन्
ततः सा प्रतिमा साक्षाज्जायतेपुरुषोत्तमः । रत्नान्दोलिकयातांवैनयेत्स्नानस्यमण्डपम्
तत्र नानातूर्यनादैः शङ्खध्वनिपुरःसरम् । जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैः पुष्पवृष्टिभिरेव च ॥
छत्रध्वजपताकाभिश्चामरैर्व्यजनैस्तथा । निरन्तरं दीपिकाभिस्तदाकुर्यान्महोत्सवम्
आगच्छन्ति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः ।
द्रष्टुं चर्षिगणैः सार्द्धं गोविन्दस्य महोत्सवम् ॥ १५ ॥

भद्रासनेऽधिवास्यैव पूजयेदुपचारकैः । महास्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत्
पञ्चामृतैश्च सर्वैश्च तेषामन्यतमेन वा । स्नानान्ते गन्धतोयेन श्रीसूक्तेनाऽभिषेचयेत् ॥
सम्प्रोक्ष्य भूषयेद्देवंवस्त्राऽलङ्कारमाल्यकैः । नीराजयित्वा सम्पूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत्
सप्तकृत्वस्ततो देवं दोलामण्डपमानयेत् । सुसंस्कृतायां रथ्यायांपताकातोरणादिभिः
अधोदेशे मण्डपं तं सप्तशो भ्रामयेत्पुनः ॥ १६ ॥

ऊर्द्ध्वदेशे पुनः सप्त स्तम्भवेद्यां च सप्त वै । यात्रावसाने च पुनर्भ्रामयेदेकविंशतिम्
इयं लीला भगवतः पितामहमुखेरिता । राजर्षिणेन्द्रद्युम्नेन कारिता पूर्वमेव हि ॥२१॥
फलपुष्पोपनम्रैश्च शाखिभिः परिकल्पिते । वृन्दावनान्तरे रम्ये मत्तभ्रमरराविणि ॥
कोकिलारावमधुरे नानापक्षिगणाकुले । नानोपशोभारचितनानागुरुसुधूपिते ॥ २३ ॥
प्रफुल्लकेतकीषण्डगन्धामोदिदिगन्तरे । मल्लिकाऽशोकपुन्नागचम्पकैरुपशोभिते ॥ २४
तत्काननान्तर्घटिते मण्डपे चारुतोरणे । भूषिते माल्यवसनचामरैरुपशोभिते ॥ २५ ॥
रत्नखट्वान्दोलिकायां तन्मध्ये वासयेत्प्रभुम् । सद्रत्नमुकुटं तारहारशोभितवक्षसम्
अनर्घ्यरत्नघटितकुण्डलोद्भासितश्रुतिम् । यथास्थानं यथाशोभं दिव्यालङ्कारमञ्जुलम्
विकचाम्बुजमध्यस्थं विश्वधात्र्या श्रिया युतम् ॥ २८ ॥

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् । सुप्रसन्नं सुनासं तं पीनवक्षःस्थलोज्ज्वलम्
पुरोव्योमस्थितैर्देवैर्ब्रह्माद्यैर्नतमस्तकैः । कृताञ्जलिपुटैर्भक्त्या जयशब्दैरभिष्टुतम्॥३०
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च किन्नरैः सिद्धचारणैः । हाहाहूहूप्रभृतिभिः सत्वरं दिव्यगायनैः
अहम्पूर्विकया नृत्यगीतवादित्रकारिभिः । नेत्राऽम्बुजसहस्रैश्च पूज्यमानं मुदान्वितैः
किरद्भिः सर्वतो दिक्षु गन्धचन्दनजं रजः । उपवेश्याऽथ गोविन्दं पूजयेदुपचारकैः ॥
बल्लवीवृन्दमध्यस्थं कदम्बतरुमूलगम् । हावहास्यविलासैश्च क्रीडमानं वनान्तरे ॥
गोपीभिश्चैवगोपालैर्लीलान्दोलितयानगम् । चिन्तयित्वाजगन्नाथंविकिरेद्गन्धचूर्णकैः
सकर्पूरैः रक्तपीतशुक्लैर्दिक्षु समन्ततः । दिव्यवस्त्रैर्दिव्यमाल्यैर्दिव्यैर्गन्धैः सुधूपकैः ॥
चामरान्दोलनैर्गीतैः स्तुतिभिश्च समर्चितम् ।
आन्दोलयेद्दोलिकास्थं सप्तवाराञ्छनैः शनैः ॥ ३७ ॥

तदा पश्यन्ति ये कृष्णंमुक्तिस्तेषांनसंशयः । ब्रह्महत्यादिपापानांपञ्चकानांक्षयोभवेत्
त्रिरेवं दोलयेद्देवं सर्वपापापनोदनम् । भक्त्यानुग्राहकं पुंसां भुक्तिमुक्त्येककारणम् ॥
लीलाविचेष्टितं यस्य कृत्रिमं सहजं तथा । अंहःसङ्घक्षयकरं मूलाविद्यानिवर्त्तकम्
पश्यन्द्वितीयं हरति गोहत्याद्युपपातकम् । हरत्यशेषपापानि तृतीये नाऽत्र संशयः
दृष्ट्वा दोलायितं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते । आध्यात्मिकैराधिभौतैराधिदैवैर्विमुच्यते
इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्ती भवेन्नृपः । ब्राह्मणस्तु चतुर्वेदी ज्ञानवाञ्जायते ध्रुवम्

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
दोलारोहणंनामत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

सम्वत्सरेप्रतिमासंविष्णवादिद्वादशमूर्त्तिपूजनमहोत्सववर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अत्रवःकथयिष्यामिव्रतंसाम्वत्सरंपरम्। सम्वत्सरस्यादिदिनेपौर्णमास्यांतुफाल्गुने
अनादिदेवस्य हरेर्मूर्त्तयो द्वादशैव याः। विष्णवादि नामप्रथिताः प्रतिमासं प्रपूजयेत्
एकैकां मूर्तिमेतासां मासेषु द्वादशस्वपि। प्रत्यहं पूजयेत्पुष्पैः फलैर्द्वादशभिस्तथा,
अशोको मल्लिका चैव पाटलश्च कदम्बकम्। करवीरं जातिपुष्पं मालती शतपत्रकम्
उत्पलं चैव वासन्ती कुन्दं पुन्नागकं तथा। एतानि क्रमशो दद्यात्कुसुमानि हरेर्मुदा
दाडिमं नारिकेलश्च आम्रश्च पनसं तथा। खर्जूरं तृणराजश्च प्राचीनामलकं तथा ॥६
श्रीफलं नागरगश्च क्रमुकं करमर्दकम्। जातीफलश्च क्रमशः फलान्येतानि वै ददेत्

भक्ष्यभोज्यानि चोष्याणि लेह्यानि मधुराणि च।
आसनाद्यपचारांश्च दत्त्वा स्तुत्वा जगद्गुरुम् ॥ ८ ॥

सर्वव्यापिञ्जगन्नाथभूतभव्यभवत्प्रभो!। त्राहिमांपुण्डरीकाक्षविष्णो! संसारसागरत्
एकार्णवजले रौद्रे निरालम्बे पुरा मधुम्। अवधीर्विश्वरक्षार्थं मधुसूदन! रक्ष माम् ॥

त्रीन्विक्रमान्क्रमित्वा यो हत्वा दैत्यबलंमहत्।
त्रैलोक्यं पालयामास त्रिविक्रम! नमोऽस्तु ते ॥ ११ ॥

कृत्वा वामनकं रूपमृग्यजुःसामगर्भकम्। मोहयित्वाऽद्भुतं रूपं तस्मै मायाविने नमः
यः श्रियं धारयेन्नित्यंहृदिभक्तेभ्यएव च। ददात्यपि श्रियंतस्मैश्रीधरायनमोऽस्तुते
इन्द्रियाणामधिष्ठाता यः सर्वेषां सदा प्रभुः। सुखैकहेतुर्भक्तानांहृषीकेश! नमोऽस्तुते
यन्नाभिपद्मसम्भूतं जगदेतच्चराचरम्। विधातुरासनं नित्यं पद्मनाभ! नमोऽस्तुते ॥
यस्यैतत्त्रिगुणैर्वद्धं जगदेतच्चराचरम्। दाम्नाबद्धः स गोप्या तु दामोदर! नमोऽस्तुते

त्रैलोक्यविप्लवकरं हतवान्केशिदानवम्।

ईशिता सर्वसौख्यानां त्राहि केशव माम्प्रभो ॥ १७ ॥

स्रष्टासस्सर्जभूतानिजगतामादिकारणम्। अचिन्त्यमहिमन्विष्णोनारायणनमोऽस्तुते
मायया यस्य विश्वं वै मोहितं यदनाद्यया। सर्वधर्मस्वरूपाय माधवाय नमो नमः
ज्ञानिनां ज्ञानगम्यस्त्वमगतीनां गतिप्रदः। सम्पूर्णमस्तुगोविन्दत्वत्प्रसादाद्व्रतंमम
प्रतिमासंपूजनान्ते मन्त्रैरेतैः कृताञ्जलिः। प्रार्थयेत्परयाभक्त्या भजनान्तं जनार्दनम् ॥
एवंसम्वत्सरं नीत्वा व्रतं वैमूर्तिपञ्जरम्। सम्पूर्णफलसिद्ध्यर्थंप्रतिष्ठाविधिमाचरेत्
सुवर्णनिर्मिता विष्णोर्मूर्तयोद्वादशैवतु। यथाशक्तिकृताःस्थाप्याःकुम्भेषुद्वादशस्वपि
आम्रपात्राच्छादितेषु साक्षात्तेषु पृथक्पृथक्। श्वेतवस्त्रावनद्धेषु गन्धपल्लववारिषु ॥
अष्टदिक्षुचतुर्दिक्षु सर्वतोभद्रमण्डले। स्थापनीयाश्च ते कुम्भास्तेषु पूज्याश्च मूर्तयः

द्वादशाक्षरमन्त्रेण उपचारैः पृथक्पृथक्।
पञ्चामृतैश्च स्नपनं सर्वेषामादितो द्विजाः! ॥ २६ ॥

गीतवादित्रनृत्याद्यैस्तथा ब्राह्मणपूजनैः। वस्त्रयुग्मैर्द्वादशभिश्छत्रोपानद्युगैस्तथा ॥
व्यजनैरुदकुम्भैश्च शयनीयैः सपीठकैः। गन्धैर्माल्यैः सुताम्बूलैर्मुद्रिकाकुण्डलैस्तथा
प्रदीपाः सर्पिषा ज्वाल्याद्वादशद्वादशक्रमात्। नीत्वात्रियामामित्थंवैप्रभातेवह्निकर्मच
समिदाज्यचरूणां वै प्रतिदेवं शतत्रयम्। अष्टोत्तरसहस्रं तु तिलैर्व्याहृतिभिस्ततः ॥
होमान्ते प्राशनंकृत्वा दद्यादाचार्यदक्षिणाम्। कपिला धेनवोदेयाःसालङ्काराश्चद्वादश
शतं चतुश्चत्वारिंशद्ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः। तद्देववृन्दं सघटं सवितानं सचामरम् ॥
सर्वोपचारसहितमाचार्याय निवेदयेत्। व्रतराजमिमं कृत्वा सर्वान्कामानवाप्नुयात्

गुण्डिचाद्यास्तु यायात्रा विष्णोर्द्वादश कीर्तिताः।
तासां दर्शनजं पुण्यं व्रतेनाऽनेन लभ्यते ॥ ३४ ॥

ऐन्द्रं पदं सार्वभौमं चक्रवर्तित्वमेव च। अष्टैश्वर्यमवाप्नोति देवदेवप्रसादतः ॥ ३५॥
एतन्महापुण्यतमं नारदः कृततान्व्रतम्। कृत्वा द्वादश वर्षाणिजीवन्मुक्तोऽभवन्मुनिः

अन्ये च वैष्णवा ये वै चक्रुस्ते बहुशः पुरा।
व्रतं नाऽतः परतरं भगवत्प्रीतिकारकम् ॥ ३७ ॥

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं ब्राह्मण्यं वंशवर्द्धनम् । भवन्तोऽपि यतात्मानः कुर्वन्ति व्रतमुत्तमम्

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे सम्वत्सरज्यैष्ठपञ्चकव्रतवर्णनंनाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

दमनकभञ्जिकाविधिवर्णनम्

मुनय ऊचुः

मुने! व्रतमिदं पुण्यं श्रुतं वै मूर्तिपञ्जरम् । अन्तःप्रमोदजननं महिम्ना च महत्तरम् ॥ यात्रा द्वादश पुण्या या उद्दिष्टा भगवत्प्रियाः । तासांश्चावशिष्टेनः कथयस्व महामुने

जैमिनिरुवाच

वासन्तिकां समाख्यास्ये यात्रां दमनभञ्जिकाम् ।
यस्यां कृतायां दृष्टायां प्रीणाति पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥

पुरा यत्कथितं विप्रास्तृणं दमनकाह्वयम् । चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामाहरेत्तत्समूलकम् ॥ ४ तन्मध्ये मण्डलं कुर्यात्सुशुभं पद्मलाञ्छितम् । तदन्तर्वासयेद्देवप्रत्यर्चाप्रतिपूजिताम् युक्तां श्रीसत्यभामाभ्यां पूजयेद्विधिवच्च ताः । अर्द्धरात्रे तु कर्मैदंदेवदेवस्यकारयेत् पुरानिशीथेऽपि विभुर्बभञ्ज दमनासुरम् । भङ्क्त्वा लेभेपरांप्रीतिं तदङ्गोत्थंचतत्तृणम् तस्यामेव त्रयोदश्यां तृणं दैत्यं विभावयेत् । कृताञ्जलिपुटोभूत्वावाक्यंचेदमुदाहरेत् अवधीर्दमनंदैत्यं पुरा त्रैलोक्यकण्टकम् । स एवेत्थं परिणतः पुरतस्तव तिष्ठति ॥ अस्योत्पत्तौ तदा प्रीतिरासीद्यातवमाधव !। अधुनाऽपि तथैवास्तांप्रीतिर्दमनभञ्जने इत्युक्त्वा तृणमेके तुकरेदेवस्यदापयेत् । ततोऽवशिष्टां रात्रिंच नृत्यगीतादिभिर्नयेत्
ततश्चाऽभ्युदिते सूर्ये देवं तृणपुरः सरम् ।

नयेच्च जगदीशस्य समीपं द्विजसत्तमाः !॥ १२ ॥

उपचारैर्जगन्नाथं पूजयेत्पूर्ववत्ततः । हिरण्यकशिपुं हत्वा ह्यन्त्रमालां तदङ्गजाम् ॥ कृत्वा कण्ठे यथाऽप्रीणास्तथेदं दमनं तृणम् । तव प्रीत्यै तु भगवन्मयादत्तंतवाऽङ्गके इत्युच्चार्य हरेर्मूर्ध्नि दद्याद्गन्धतृणं शुभम् । तदा दृष्ट्वा हरेर्वक्त्रपद्मंप्रीतिकरं मुदा ।
भवदुःखपरिक्षीणः सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १५ ॥
गृहीत्वा मूर्ध्नि तच्छाखां विष्णुमूर्ध्नोऽपकर्षिताम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो वसेद्विष्णुपुरे ध्रुवम् ॥ १६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे दमनकभञ्जिकाविधिवर्णनंनाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

भगवत्पूजाविधौदक्षप्रजापतिनाभगवतःप्रार्थनवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि यात्रामक्षयमोक्षदाम् । अनायासेन मूढानांवासनाबद्धचेतसाम्॥ वैशाखस्यामले पक्षे द्वितीयारात्रिमध्यतः । मण्डपं वचतुष्कोणंसुधालिप्तंसवेदिकम् सुधौतवाससा कुर्यात्प्रतिसीरासमं ततः । साधुसोपानसंयुक्तंचारुचन्द्रातपान्वितम्
तन्मध्ये विन्यसेन्नूनं साधु भद्रासनोत्तमम् ।
तस्मिन्निचोलसञ्छन्ने विन्यसेत्स्वर्णभाजनम् ॥ ४ ॥

तस्यपश्चिमभागेतु स्वासीनोब्राह्मणःशुचिः । पात्रान्तरे तुगृह्णीयाच्चन्दनंपञ्चविंशतिम् सुपिष्टंकृष्णस्नेहस्यगृह्णीयाच्चपलाधिकम् । अगुर्वर्द्धंकुङ्कुमं स्यात्कुङ्कुमार्द्धंचसिह्लकम् कस्तूरिकाकर्पूरयोः प्रमाणं सिह्लसंमितम् । सर्वमेकत्र संपिष्यात्पाटलोद्भववारिणा

पलद्वयं ततो दद्यादगुरुस्नेहमुत्तमम् । एकत्र लोडितां कृत्वा पूर्वपात्रे निधापयेत् ॥
आच्छाद्य केतकीपत्रैर्वेष्टयेच्चीनवाससा । गन्धस्तैं सोममन्त्रेण रक्षेद्गरुडमुद्रया ॥६॥
एवं तु मण्डपे तस्मिन्साऽधिवासं निधापयेत् ।
अरुणोदयकालेऽथ नयेत्कृष्णस्य सन्निधिम् ॥ १० ॥
शङ्खचामरछत्राद्यैर्भ्रामयित्वा सुरालयम् । देवाग्रे स्थापयित्वा च पूजयेत्पुरुषोत्तमम्
उद्घाटयेत्ततोवस्त्रंदिव्यदृष्ट्यावलोकयेत् । प्रोक्षितं मन्त्रराजेन सङ्कुर्यात्ताडनादिभिः
गन्धपुष्पाक्षतैःपूज्यः श्रियःसूक्तेन लेपयेत् । श्रीशस्यसर्वगात्रेषु मृदुस्पर्शं शनैः शनैः
वैष्णवा जयशब्दैस्तंवर्द्धयन्तितदा हरिम् । नानासूक्तोपनिषदैर्विद्वांसस्तं स्तुवन्तिवै
वेणुवीणादिकैर्नृत्यगीतवाद्यैरनेकशः । व्यजनैश्चामरैश्छत्रैरन्यैर्नानोपहारकैः ॥ १५॥
सन्तोषयञ्जगन्नाथंतृतीयादौविलेपयेत् । यस्य चिन्तनमात्रेण तापा नश्यन्तिदेहिनाम्
सोऽसौ सन्दर्शनात्तापान्नृणां हन्ति तदा द्विजाः ।
अचिन्त्यो महिमा विष्णोरीदृवताद्भक्तया सदा ॥ १७ ॥
ततः सूक्ष्माम्बरैर्माल्यैर्भक्ष्यभोज्यादिपानकैः । द्रव्यैर्नानाविधैर्हृद्यैर्गव्यैरावर्तितैः शुभैः
ततः सम्पूजयेद्देवं ताम्बूलैश्च सुसंस्कृतैः ।
तस्मिन्काले तु ये कृष्णं भक्त्या पश्यन्ति मानवाः ॥ १६ ॥
न तेषां पुनरावृत्तिःकल्पकोटिशतैरपि । विष्णोःस्वरूपमासाद्यविष्णुलोकेवसन्तिवै
पुरा कलियुगे विप्राः दक्षो नाम प्रजापतिः ।
आध्यात्मिकादिसन्तापैः सुदीनान्वीक्ष्य मानवान् ॥ २१ ॥
तत्र गत्वा कृपायुक्तो महिमानं चकार वै । यथाविधि मयाप्रोक्तं स एव प्रथमंद्विजाः
प्रलिप्य चन्दनेनाऽङ्गंमाधवामलपक्षके । तृतीयायां जगन्नाथं स्तुतिमेतां मुदा जगौ

दक्ष उवाच

देवदेव जगन्नाथ ! सहजानन्द! निर्मल !। संसारार्णवसम्मग्नांस्त्राहि नः परमेश्वर !॥
नानाविधैश्च सन्तापैः सन्तप्तान्मानवानिमान् ।
ममानुक्रोशबुद्ध्या वै शुभदृष्ट्याऽमृतेन च ॥ २५ ॥

सन्तर्पय तृणाञ्छुष्कान्कृष्णमेघ ! नमोऽस्तु ते ।
कलिकल्मषसम्मूढानुद्धर्तुं जगताम्पते !॥ २६ ॥
अवतारोऽयमेतस्मिन्नीलाचलगुहान्तरे । चिरकालप्ररूढानां दुस्त्यजानां महांहसाम्
राशिं दग्धुं त्वमेवेशो दीनानाथ! कृपाकर !। त्वद्दर्शनमहायोगे यमाद्यष्टाङ्गवर्जिते ॥२८
येषां मतिः समुत्पन्ना चतुर्वर्गैकसाधने । न ते शोचन्ति दुष्पारे भवारण्ये महाभये ॥
कर्मानपेक्षंदेवेश! नाऽऽत्मज्ञानंविमोचकम् । इदं तेदर्शनंनाथ! विनाकर्माऽपि मोचयेत्
जयकृष्ण! जयेशान! जयाक्षर! जयाव्यय !। प्रसीदानुगृहाणेमान्दीनान्मूढान्विचेतसः
इति स्तुत्वा दण्डपातं पपात चरणाम्बुजे । प्रसीदेश प्रसीदेश प्रसीदेशेति घोषयन्॥
ततो जगाद भगवान्सुस्वरेण प्रजापतिम् । उत्तिष्ठवत्स ते दत्तं दुर्लभं यद्वरं त्वया
काङ्क्षितंमत्प्रसादेनभविष्यतिनसंशयः। मदनुग्रहोऽल्पपुण्यानांदुर्लभोविदितस्त्वया
मदङ्गजातोऽस्ति भवान्मां त्वं प्रार्थितवानसि ।
ममोत्सवेन सन्तोष्य ततस्ते प्रददाम्यहम् ॥ ३५ ॥
इमामक्षययात्रांयेभक्तयापश्यन्तिहर्षिताः । तस्मिन्कालेयदिच्छन्तिमनसातदवाप्नुयुः
यथा सन्तापहरणं चन्दनेनाऽनुलेपनम् । तथोत्सवोऽयं मे दक्ष सन्तापत्रयनाशनः ॥
मत्प्रेरितमतिस्त्वंहिउत्सवंकृतवानसि । सङ्कल्पितोऽयंमनसादीनोद्धृत्यैमया ध्रुवम्
त्वयाऽभिकाङ्क्षितं सर्वं दास्याम्येव प्रजापते !।
द्वादशैता महायात्रा गुण्डिचाद्यास्तु पावनाः ॥ ३६ ॥
एकैका मुक्तिदाः सर्वा धर्मकामार्थवर्द्धनाः ॥ ४० ॥
तासामेकतमाम्वाऽपि यो भक्त्या चाऽवलोकयेत् ।
एकयाऽपि भवाब्धिं स तीर्त्वा विष्णुपदम्व्रजेत् ॥ ४१ ॥

जैमिनिरुवाच

इत्युदीर्य प्रजानाथं भगवान्स तिरोदधे ॥ ४२ ॥
दक्षः प्रजापतिः सोऽपि श्रद्दधानस्तदाज्ञया।
सम्वत्सरं गिरौ स्थित्वा सन्ददर्श महोत्सवान् ॥ ४३ ॥

सर्वज्ञो ब्राह्मणो भूत्वाकौशिकस्यकुलोत्तमः । लोकान्प्रवर्तयामासयथाविधिमहेपुस
विश्वासायाऽल्पबुद्धीनां यात्रावै परिकीर्तिताः । अयञ्चसाक्षात्परमब्रह्मरूपीजगद्गुरु
प्रासादितः सुरेशेन लोकानुग्रहणाय वै ॥ ४५ ॥
यथा तथा दृष्टिपथं यातोमुक्तिप्रदोध्रुवम् । सर्वान्कामान्ददात्येव नारीणांनात्रसंशय
सत्यप्रतिज्ञोभगवांस्तत्राऽऽस्तेमधुसूदनः । शोकं तरतियं दृष्ट्वा भवपाथोधिसम्भवम्
किं व्रतैः किं तपोदानैः किं कृच्छ्रैः क्रतुभिस्तथा ॥ ४७ ॥
किमष्टाङ्गेन योगेन किं साङ्ख्येन परेण च ॥ ४८ ॥
तीर्थराजजले स्नात्वा क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे । न्यग्रोधमूलवसतौ वसन्तं चर्मचक्षुष
दृष्ट्वा दारुमयं ब्रह्म देहबन्धात्प्रमुच्यते ॥ ४६ ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्येजैमिनिऋषिसम्वादे
भगवत्पूजाविधौदक्षकृतार्चावर्णनंनामषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

भगवतोनानामूर्त्तिनांसमाराधनेनविविधफलप्राप्तिवर्णनम्

मुनय ऊचुः

भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ! श्रुतं परममद्भुतम् । यात्रारूपं भगवतो माहात्म्यं पापनाशनम् ॥१
यथाऽयं पूजितो देवःकामिभिः सर्वकामदः । भूत्युपासनया भूतिप्रदो ब्रूहितथाहिन

जैमिनिरुवाच

सर्वा विभूतयोविष्णोर्जगत्यस्मिंश्चराचराः । भूतिप्रदोविभूतिश्च स एकः परमेश्वर
यथायथोपचरति तथा वै जायते नरः । एतावदस्य महिमा परिमातुं न शक्यते
यो यथा समुपास्ते तं तथा वै फलमाप्नुयात् ।

एकः पन्थाश्चतुर्णां वै धर्मादीनां स दारवः ॥ ५ ॥
धर्मस्य पन्थागहनः सङ्कीर्णो बहुशासनैः ।
तत्त्वावधारणेनाऽस्य क्षमः कोऽपि द्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥
अर्थकामोहितन्मूलावित्थंरुग्नलगर्तासदा । तेषां त्रयाणां भगवाननायासेन वृद्धिकृत्
धर्मोहि भगवान्विष्णुर्धर्ममूलमिदं जगत् । धर्मस्य जगतश्चापि प्रभुरेषजनार्दनः ॥ ८
पुरुषार्थमयेतस्मिन्भक्तिर्यस्यप्रतिष्ठिता । स सर्वकामतृप्तात्मा न शोचतिनकाङ्क्षति
त्रैलोक्यैश्वर्यदाताऽसौ शक्ररूपो ह्युपासितः । भावितोधातृरूपेण वंशवृद्धिकरोहरिः
सनत्कुमाररूपेण दीर्घमायुः प्रयच्छति । वृत्तिसम्पत्प्रदो ह्येष पृथुरूपेण भावितः॥११
गङ्गादितीर्थफलदोवाचस्पतिरुपासितः । अन्तस्तमः प्रणुदति भास्वद्रूपेण भावितः
सौभाग्यमतुलं दद्यादमृतांशुरुपासितः । विद्याष्टादशतत्त्वज्ञो वाक्पतित्वेन भावयन्
वाजिमेधादियज्ञानां फलदोऽयं सनातनः । यज्ञेश्वरस्वरूपेण भावितोऽयं जगन्मयः
ध्यातः कुबेररूपेण समृद्धिमतुलां ददेत् ॥ १५ ॥
एवं दयाम्बुधिरसौ तस्मिन्नीलाचले वसन् । दीनानाथानुग्रहाय दारुव्याजशरीरवान्
यान तत्र भो विप्रा वसध्वं सुसमाहिताः । श्रीशपादाब्जयुगलं शरणं तत्प्रपद्यत
ऐहिकामुष्मिकान्भोगान्वाञ्छध्वं यदि शाश्वतान् ।
अन्ते मुक्तिं च कैवल्यां यथेच्छं तत्र प्राप्नुत ॥ १८ ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
भगवतोविविधमूर्त्युपासनया नानाकामप्राप्तिवर्णनंनाम
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

जैमिनिऋषिसम्वादेराज्ञेन्द्रद्युम्नेनराजाज्ञयाविष्णुपूजाप्रचारवर्णनम्

मुनय उचुः

प्रासादस्यप्रतिष्ठान्त इन्द्रद्युम्नाय यद्वरान्। आज्ञापयामास हरिर्यात्रास्ताद्वादशापि च

त्वत्सकाशाच्छ्रुतं सर्व ततः स पृथिवीपतिः।

किं चकार महाबुद्धिर्विष्णुभक्तोऽप्यवस्थितः॥ २॥

जैमिनिरुवाच

वराँल्लब्ध्वाजगन्नाथात्साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणः। कृतकृत्यंसमेनेवाआत्मानं नरपुङ्गवः

यथाज्ञं कारयित्वावैयात्रास्ताः पुण्यमोक्षदाः। बहूपचारैर्बहुदा समभ्यर्च्यजगद्गुरुम्

गालराजं समादिश्य देवस्याऽऽज्ञां यथाविधि। इदं प्रोवाचमधुरंधर्मन्यायसमायुतम्

इन्द्रद्युम्न उवाच

राजन्बहुश्रुतोऽसि त्वं धर्मनिष्ठामुपागतः। भगवत्यपि भक्तिस्ते कर्मणामनसा गिरा

न ह्येकस्योपदेशाय भगवाननुशास्तिवै। चराचरगुरुर्ह्येष विश्वं तच्छिष्यतां गतम्

ममानुग्रहलक्ष्येण अवतीर्णो जगत्पतिः। उद्धृत्यैदीनमनसामत्रापिस्थास्यतेचिरात्

भक्त्या च श्रद्धयायुक्त एतदाज्ञां प्रवर्त्तय। प्रतिमाव्यवहारेण नैनं जानीहि भूमिप!॥६

प्रत्यक्षं ते यथा जातंत्रैलोक्यं भूमिमागतम्।

प्रासादान्तःप्रवेशे हि यस्याऽस्य जगदीशितुः॥ १०॥

पितामहाद्यास्त्रिदशाः सर्वे युगपदागताः। विश्वमूर्त्या वयं सर्वेजाता वै नष्टचेतनाः॥

चराचरमयो ह्येष साक्षाद्दारुस्वरूपधृक्। कल्पवृक्षमिमं विद्धि भूगतं सर्वकामदम्॥

उपास्यैनंहि लभते योयथाकामनाफलम्। यतन्तो बहुधा तंहि यतयो न विदन्तिवै

तमः पारे प्रतिष्ठितं किंस्विज्ज्योतिः स्वरूपिणम्॥ १३॥

यतीनां धर्मनिष्ठानां शुद्धानामूर्ध्वरेतसाम्।

अनन्यभक्तियुक्तानामेकः पन्थास्तु योगिनाम्॥ १४॥

ग्रीष्मे शीते गभीरे वै निमज्ज्य सलिलाशये।

परां निर्वृतिमाप्नोति तथाऽस्मिन्करुणाम्बुधौ॥ १५॥

त्रितापदुःखं त्यजति सम्प्राप्ते पुरुषोत्तमे॥ १६॥

न माता न पिता मित्रं न पत्नी न सुतस्तथा। शरणागतदीनानां यथायमुपकारकः॥

तदेनं परिसेवस्व भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्।

पौरैः प्रजाभिर्यात्रास्ताः समृद्धं परिवर्तय॥ १८॥

साधारणो धर्मपन्था नृपाणां नृपसत्तम!। प्रवर्तितश्च पूर्वेण पाल्यतेऽनन्तरेण सः॥

नृसिंहं भज राजेन्द्र! उपचारैर्महर्द्धिभिः।

पूजयस्व त्रिसन्ध्यं तं परं निर्वाणमाप्नुहि॥ २०॥

स्वकृतादुत्तमं प्राहुः परकृत्योपरक्षणम्। पालयेत्परदत्तं यः स्वकृत्तादुत्तमं हि तत्॥

जैमिनिरुवाच

कृताञ्जलिपुटःसोऽथश्वेतोनृपतिसत्तमः। मूर्ध्निजग्राहतद्वाक्यंमालामिवगुणान्विताम्

इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्षिः प्रसाद्य पुरुषोत्तमम्। नारदेन सह श्रीमान्ब्रह्मलोकं जगाम ह

एतद्वः कथितं पुण्यं क्षेत्रमाहात्म्यमुत्तमम्।

तत्र नित्योषितस्याऽपि माहात्म्यं ब्रह्मदारुणः॥ २४॥

यश्चैतच्छृणुयाद्भक्त्या वाच्यमानंद्विजोत्तमाः। अश्वमेधसहस्रस्यफलंसोऽविकलंलभेत्

अर्द्धोदयस्तु यो योगः स्कन्देन परिकीर्तितः।

तत्कोटिगुणितं पुण्यं विष्णोर्माहात्म्यकीर्त्तनात्॥ २६॥

प्रातः प्रातर्यः शृणुयात्कपिलाशतदो भवेत्। गाङ्गैः पुष्करजैस्तोयैरभिषेकफलंलभेत्

धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं सन्तानवर्द्धनम्। स्वर्गप्रतिष्ठागतिदं सर्वपापापनोदनम्॥

एतद्रहस्यमाख्यातं पुराणेषु सुगोपितम्।

वैष्णवेभ्यो विनाऽन्येषु न तु वाच्यं कदाचन॥ २६॥

कुतर्कोपहता येच दुरधीतश्रुतागमाः। नास्तिका दाम्भिका नित्यं परदोषोपदर्शिनः

अवैष्णवा मोघजीवास्तेभ्यो गोप्यं सदैव हि ॥ ३० ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्र माहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे राजेन्द्रद्युम्नेनभगवत्पूजाप्रचारवर्णनंनामाऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

---

*एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

पुरुषोत्तमक्षेत्रस्यसाक्षाद्विष्णुस्वरूपत्ववर्णनम्

स्कन्द उवाच

श्रुत्वेत्थं जैमिनिप्रोक्तं ब्रह्मणोदारुरूपिणः । माहात्म्यं सरहस्यंतन्मुनयः शौनकादयः

आनन्दं परमम्प्राप्य विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।

रोमाञ्चाञ्चितदेहास्तु कृतकृत्यास्ततोऽभवन् ॥ २ ॥

अहोबतमहत्क्षेत्रंमोचकंहिसुगोपितम् । अस्माकंभाग्यसम्पत्त्यासाम्प्रतंविष्णुरूपिणा

साक्षाज्जैमिनिना स्पष्टीकृतं सर्वस्य गोचरम् ॥ ३ ॥

तस्मिन्क्षेत्रेस्थितंसाक्षाद्ब्रह्मरूपंप्रकाशते । मरणान्मुक्तिदं मूढाःकथंयान्तियमालयम्

अहो माया भगवतः सर्वत्र हि निरङ्कुशा । विष्णुब्रह्मस्वरूपस्य क्षेत्रञ्चापिहितंतथा

इदानीं तत्र यास्यामो निश्चयो न पुनर्यथा । वयं न पुनरेष्यामः पिण्डेवैपाञ्चभौतिके

ज्ञानैकजन्मसंसिद्धिर्यमाद्यष्टाङ्गयोगिनाम् । क गत्वापावनं क्षेत्रंजन्तोर्मुक्तिरसुक्षयात्

---

*इत उत्तरं कलिकातास्थबङ्गवासीमुद्रिते ग्रन्थे सार्धैकादशाऽध्यायात्मकः स्कन्दउवाच—श्रुत्वेत्थं (षट्चत्वारिंशाऽध्यायादारभ्य) यथायथा शक्तिरत्रसिद्धि-स्तस्यतथातथेत्यन्तः पाठः (सप्तपञ्चाशेऽध्याये एकचत्वारिंशच्छ्लोकपर्यन्तः) विशेष उपलभ्यते तत्प्रस्तूयते ।

इति चिन्तयतां तेषांमध्येजैमिनिशिष्यकः । मुनिरुद्दालकोनाम नाऽतितृप्तमनास्ततः

किञ्चिद्विवक्षुरगमज्जैमिनेरेवसन्निधिम् । गत्वाप्रणम्यसाष्टाङ्गंकृताञ्जलिपुटोऽभवत्

भगवन्! प्रष्टुमिच्छामिमयितेऽनुग्रहोमहान् । जानामित्वत्प्रसादेनमीमांसनमनुत्तमम्

अष्टादशसुविद्यासु वेदे सपरिबृंहणे । शाखासहस्रमतनोत्कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥११

ततः प्रकीर्णोवेदानांराशिरल्पकबुद्धिभिः । दुरूहःसहसाचाऽऽसीत्कृत्याकृत्येषुकर्मसु

तद् दृष्ट्वा कर्मशैथिल्यं स्वाध्यायोपप्लवस्तथा । तपोज्ञानगरिष्ठेन भवताऽनुग्रहःकृतः

केचिन्मन्त्रात्मका वेदा केचित्कर्मप्रचोदकाः ।

केचित्तु स्तुतिनिन्दाभ्यां विहीनास्तावकाः स्थिताः ॥ १४ ॥

स्तोत्रशास्त्रादिषुगताः सहायाश्च निबन्धकाः । वेदत्वंगमितास्तेतत्कर्मसाधनहेतवः

एवं मन्त्रात्मकं वेदमुपभाव्याऽथ ये परे । मन्त्रागमामन्त्रमात्रोपासनाःसर्वसिद्धिदाः

स्तुत्यर्थवादमूला हि स्तुतयो हि स्वरूपतः । वेदप्रवृत्तिद्वारेण तत्तदिष्टप्रसाधकाः ॥

विध्यनुवादमूलाये अग्निष्टोमेनचोदिताः । पूजाविध्युपहारादि साधनादिषु देशकाः ॥

एवम्महावेदराशिम्विभज्यतु सुबुद्धिना । कर्ममार्गंशुभाचारं व्यवस्थाप्यसमुज्ज्वलम्

मर्यादा रक्षिता लोके वेदाचारप्रवर्तनात् ॥ १९ ॥ ॥

तत्र सिद्धार्थवादार्थौ वेदान्ताख्या श्रुतिस्तु या ॥ २० ॥

अनाद्यविद्या संरूढं दृढमूलं सनातनम् । देहेन्द्रियादि विषयं भ्रमोच्छेदनसाधनम् ॥

श्रुत्वा मत्या निदिध्यास्य स्वरूपमात्मनस्तथा ।

यत्साक्षात्करणं प्रोक्तं त्वया मुक्तिस्वरूपकम् ॥ २२ ॥

तदनेकजन्मसाध्यं दुर्लभंजन्मिनां सदा । शुकोवावामदेवोवा मुक्तइत्यस्ति संशयः

तदेतन्मुक्तिदं क्षेत्रं मरणाद्यत्त्वयोदितम् । अर्थवादस्वरूपम्वेत्येतन्मे संशयो महान् ॥

बहवोह्यर्थवादाहिभूत्युपासनवादकाः । साक्षात्कारम्विनामुक्तिर्नास्तीत्येतन्मतंश्रुतेः

धर्मशास्त्रेष्वपिमुने! निश्चितंभारतादिषु । तत्कथं मरणाल्लभ्यं क्षेत्रेऽस्मिन्पुरुषोत्तमे

जैमिनिरुवाच

गतभातप्रदं कर्म साङ्गं श्रुत्या निवेदितम् । तत्तत्स्वरूपं जानामि एतत्क्षेत्रबहिष्कृतम्

यथासुगोपितं ब्रह्मतथेदंक्षेत्रमुत्तमम् । क्षेत्रं विष्णोस्तुजानीहियथाविष्णुस्तथैवतत्

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परश्च यत् ।
तत्र यच्छब्दरूपं हि तत्तु नानार्थ संयुतम् ॥ २६ ॥

यस्मादर्थाज्जगदिदं सम्भूतं सचराचरम् । सोऽर्थो दारुस्वरूपेण क्षेत्रेजीवइवस्थितः

तस्मिन्क्षेत्रे यतात्मानो विलोक्य पापकञ्चुकम् ।
निर्मुच्य योगवद्याति त्यक्त्वा देहं हरेः पदम् ॥ ३१ ॥
नैतद्गुणफलं विप्र ! साक्षात्कारस्य चोदितम् ।
चाण्डालवेश्मनि मृतः श्वा विड्भुक् मुक्तिमेति यत् ॥ ३२ ॥

नाऽल्पभाग्यस्य पुंसोहि मरणं तत्र जायते । बहुजन्मसहस्रेषु मुक्त्यर्थं यतते तु यः॥ स क्षीणाशेषपापौघस्तत्र यातिनसंशयः । सतत्रम्रियमाणोऽपिसंयतात्माविवेकवान्

विज्ञाय क्षेत्रमाहात्म्यं भक्तिं कृत्वा जनार्दने ।
यः प्राणांस्त्यजते तस्य आत्मज्ञानम्प्रकाशते ॥ ३५ ॥

दीनार्तिहरणःश्रीशो म्रियमाणस्य तत्र वै । कर्णमूलेब्रह्मविद्यां कथयेन्नाऽत्रसंशयः ॥ तयाविनाशितमोहोऽसौसाक्षात्पश्यतितविभुम् । यत्रगत्वानपततिजननीजठरे पुनः तत्र प्रविष्टो विप्राग्र्य! जलेजलमिवोक्षितम् । साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपेणभासते सचराचरे नाऽऽत्मज्ञानं विनामुक्तिरेतदेव सुनिश्चितम् । विघ्नाश्चतत्रबहवोज्ञातृज्ञेयगताःद्विजाः अभ्यस्याभ्यस्य बहुभिर्जन्मभिर्जितमानसैः । वेदविद्भिर्महद्दुःखैः प्राप्यतेतदुपासने॥

अव्यक्तोपासनं विप्र ! दुर्लभं देहिनां सदा ।
श्रुत्वा विरमते कश्चिदारभ्याऽपि गुरोर्मुखात् ॥ ४१ ॥

गुरुशुश्रूषणे यत्नोन येषांविप्र ! जायते । न तेषां ज्ञानसम्पत्तिर्जायते च कदाचन ॥ अष्टाङ्गयोगसम्पन्ना मनोमत्तगजं तु ये । आत्मवश्यंप्रकुर्वन्ति तेहितत्राऽधिकारिणः एवम्बहुतिथे जन्मन्यतीते निश्चलम्मनः । आत्माकारं वृत्तिमेत्यभासते निर्मलं यदा

तदा मोक्षाधिकारोहि नाऽन्यथा विप्र जायते ॥ ४४ ॥
मोक्षस्वरूपम्वक्ष्यामि शृणु विप्र! विधानतः ।

मुनयोऽप्यत्र मुह्यन्ति तत्तु वक्ष्यामि निश्चयात् ॥ ४५ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे पुरुषोत्तमक्षेत्रस्य साक्षाद्विष्णुस्वरूपत्वकथनंनामैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

मृतस्याऽऽत्मज्ञानलाभादिवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

शुद्धबोधस्वरूपो हि आत्मा सर्वस्य देहिनः ।
कूटस्थो निश्चलो विप्र! सान्द्रानन्दैकभावनः ॥ १ ॥

आद्यन्तरहितो नित्यः सर्वोपप्लववर्जितः । विभुःसर्वगतःसूक्ष्मआकाश इवनिष्क्रियः षड्ऊर्मिरहितः साक्षात्पञ्चक्लेशविवर्जितः । अनाद्यविद्यासञ्जातः वासनाऽपप्लुतेन वै अहङ्कारसमुत्थेन चित्तेनाऽऽलिङ्गितोयदा । तदाभ्रान्तस्तदाकारं गृहीत्वा संसरेदयम् सत्त्वेन रजसा चैव तमसा प्राकृतेन वै । त्रिविधेनगुणेनैष दृढबद्धस्तदाऽवशः ॥ ५ ॥ गन्धर्वनगराकारं पश्यन्प्राकृतविस्तरम् । पाञ्चभौतिकपिण्डेषु पञ्चविंशतिकारिषु

आत्माऽयमविकारोऽपि विकारीव विचेष्टते ।
दुःखार्णवे निमग्नोऽसौ बाध्यमानो य ऊर्मिभिः ॥ ७ ॥

भूताऽविष्टमनायद्वद्भूतचेष्टांविचेष्टते । तथाऽयमात्मासन्त्यज्यसच्चिदानन्दरूपताम्

चेष्टते मनसो वृत्तीर्बहुधाऽज्ञानमोहितः ॥ ८ ॥
तस्य मोक्षो विधातव्यो येन सुस्थोऽपि जायते ।
अकार्यश्रवणप्राप्यो नित्यमुक्तः स्वभावतः ॥ ९ ॥

निरावरण रूपस्य निर्मलाऽकाशभागिनः ।
भ्रान्त्याऽऽवृते विनाशो हि स्वाकारेऽवस्थितिर्भवेत् ॥ १० ॥
भ्रान्तेः सञ्जायतेसूक्ष्मोनिरूपाख्योहिपश्यति । नभस्तलंनभोनीलमितिसर्वैर्विभाव्यते
निर्मलेनिर्गुणेसान्द्राऽऽनन्दबोधस्वरूपिणि । परमात्मनिजायेतभ्रान्तिराविद्यिकीदृशी
स्वप्रत्यक्षेऽपि भ्रान्तिः स्यात्स्वकण्ठाभरणोपमा ।
तस्मान्मोक्षः कुतः कस्मात्कर्मणा विप्र ! जायते ॥ १३ ॥
ज्ञानेनाऽवकृते रूपे प्राप्यते तद्धि दुर्लभम् ॥ १४ ॥
तत्र क्षेत्रे हरेःक्षेत्रे ईश्वराऽनुग्रहेण वै । ज्ञानोदयस्तु सुलभः प्राणिनां संयमेन वै ॥
प्रसादेसर्वदुःखानांयस्यनाशोऽभिजायते । सदाप्रसन्नःक्षेत्रेऽस्मिन्म्रियमाणस्यसप्रभुः
अन्तिमो विग्रहो ह्येष क्षेत्रेयो न त्यजेदसून् । मुक्तिमुद्दिश्ययत्कर्मनतत्कर्मसमीरितम्
श्रावणादि यथाकर्म मुक्तये मूलसाधनम् । तथाऽत्रमरणंपुंसांसाक्षात्कैवल्यसाधनम्
यथा पर्वतसंरूढःपाषाणंतु दृढाश्रयम् । झटित्याऽऽकृष्यतेलोहमयस्कान्तमणिर्यथा
तत्र प्राणपरित्यागः सर्वकर्माणिदेहिनाम् । अनेकजन्मजातानि निर्बीजानिकरोतिवै
शुभाऽशुभफलासङ्गादात्मस्वरूपतामियात् । तेनैवबद्धोभ्रमतिश्रृङ्खलाबद्धकाकवत् ॥
वहित्रकाको हि यथा भ्रमन्नाऽऽकाशमण्डले ।
अनवाप्याऽन्यधिष्ण्यमेवं स्वधिष्ण्ये निश्चलो वसेत् ॥ २२ ॥
तथाऽयमात्मासर्वत्र वासनावसतोभ्रमन् । पञ्चविंशात्मकेपिण्डे गुणैर्बद्धः सदाभवेत्
तत्तत्क्षेत्रमहिम्नावै भगवत्करुणावशात् । प्राणत्यागात्परिक्षीणःसमस्तदृढवासनः ॥
विष्णुरूपमवाप्याऽसौ याति विष्णोः परम्पदम् ।
यत्र गत्वा पुनर्देहबन्धमेष न वाऽऽप्नुयात् ॥ २५ ॥
उद्दालकाऽत्र तेशङ्का नाऽर्थवादकृतास्तु वै । य आत्माभगवत्क्षेत्रेदेहबन्धम्परित्यजेत्
कथं स पुनरत्रैव देहबन्धमुपव्रजेत् । आत्मसन्न्यासयोगोऽयं योगिनामपिदुर्लभः ॥
द्वे एव साधने मुक्तेरात्मवृत्तिस्तुचेतसः । प्राणत्यागश्चेह तथा नाऽन्यथेत्यवधारय ॥
शिवोपदेशात्काश्यां तु प्राणत्यागोऽपि मोचकः ।

तेन ज्ञानेन हि पुमान् क्रमादभ्यासयोगतः ॥ २९ ॥
क्षीणकर्माविमुच्येत पुरैतद्विमलम्मतम् । अन्तर्हिता हि सा काशीगणेश्वरभयादभूत्
मयावःकथितम्पूर्वम्महादेवो यथाऽत्यजत् । काशिराजप्रसङ्गेन भगवत्परिभावितः ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
मृतस्यात्मज्ञानलाभादि वर्णनंनाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

भगवद्भक्तयोर्विप्रयोरुपाख्यानम्

जैमिनिरुवाच

विशेषन्ते प्रवक्ष्यामि शृणु उद्दाल ! तत्त्वतः ।
अद्याऽपि काश्यां देवोऽपि स्थितवान् वृषभध्वजः ॥ १ ॥
युगत्रये तिष्ठतिस न तु घोरेकलौयुगे । अधर्मबहुले तस्मिन्कलौसाऽन्तर्हिताऽभवत्
अन्यान्यपि च तीर्थानि यथावन्न फलन्ति च ॥ २ ॥
नतुर्युगेषु सर्वेषु यथार्थफलदन्तु तत् । अत्र पापप्रवेशोहि कदाचिन्नोऽपजायते ॥
धर्मस्रष्टा हि भगवांस्तत्रतिष्ठतिसर्वदा । अविद्यादीनवृत्तीनां सुखोद्बोधाययत्नवान्
इदमेव परं सेव्यं चतुर्वर्गैकसाधनम् । विशेषान्मोचकं साक्षादनायासेन देहिनाम् ॥
पापिष्ठोऽत्यन्तदुश्चेष्टश्चाण्डालो वाऽन्त्यजोऽशुचिः ।
विद्वान् वा धार्मिकश्रेष्ठः सर्वे तत्र समा द्विज !॥ ६ ॥
देवा मरणमिच्छन्ति यत्र क्षेत्रे मुमुक्षवः । आत्मसाक्षात्कृतौमुक्तिस्तत्क्षेत्रेमरणादथ
विध्यर्थवादावेतौ हि नाऽर्थवादो न वा विधिः ॥ ८ ॥

न विश्रेयोऽपवर्गोहिकालग्रस्तामृतिस्तथा । अल्पाऽपिशङ्कामाभू त्तेतत्क्षेत्रेमरणम्प्रति
विश्वसन्ति न ते मूढाः ये संसारप्रवृत्तिकाः । अनाद्यविद्यासंसारप्रवृत्तौतच्चगोपितम्

साक्षात्कार आत्मना यः स प्रसिद्धः श्रुतौ सदा ।
तदर्थं यतमानाश्च योगिनोऽपि सदाऽऽसते ॥ ११ ॥
यवव्रीह्यादिवत्ते द्वे प्रधाने मुक्तिसाधिके ॥ १२ ॥
योगात्प्रमुच्यते योगी त्वन्तरायावशाद् द्विजः ।
चतुर्मध्ये त्यजन्प्राणान्निर्विघ्नम्मुक्तिभाग्भवेत् ॥ १३ ॥

आद्योमत्स्यावतारोहिप्राङ्मुखस्तत्रवर्तते । श्वेताख्योमाधवःप्रत्यक्श्वेतभूपप्रसादितः
वटसागरयोर्मध्यम्मुक्तिद्वारमकल्पयत् । तत्र त्यजन्नसून्मर्त्योनिर्विघ्नम्मुक्तिमाप्नुयात्
अत्र ते कथयिष्यामि पुरावृत्तमनुत्तमम् । चतुर्मुखस्यपुरतो दुर्वासायद्व्यजिज्ञपत्
सहि देवस्य रुद्रस्यअवतीर्णोऽशतःपुरा । आशैशवाद्ब्रह्मचारीतत्त्ववित्तपसांनिधिः
यदृच्छाभ्रमणोमर्त्यश्चतुर्दशजगत्स्वपि । कदाचित्पृथिवींयातो सत्याचारदिदृक्षया
मध्यदेशेददर्शाऽथब्राह्मणौमुनिसत्तमः । एकस्तयोस्तपोनिष्ठःस्वाध्यायाचारवान्गृही
अपरस्तु सदाचारो देवदेवस्य चक्रिणः । भक्तिश्चिकीर्षुश्चेष्टासुन तथाऽन्यासुवर्तते

स तु केनाऽपि बौद्धेन नास्तिकेन प्रलोभितः ।
उच्छास्त्रवर्त्ती धनवान् विषयेष्वनुसज्जते ॥ २१ ॥

अथतौज्योतिषांवेत्ताजगामस्वार्थलिप्सया॥ परिपृष्टोऽथताभ्यांसआयुषःशेषमादरात्
तयोर्जगादगणकोविचार्यकुशलादिभिः । पक्षत्रिंशद्दिनान्तेवांप्राणत्यागोभविष्यति

तच्छ्रुत्वा चिन्तयाऽऽविष्टौ कथमावाम्भविष्यति ।
मुक्तिक्षेत्रेऽन्यक्षेत्रे वा गृहे वा यत्र कुत्रचित् ॥
सम्वत्सर ! विचार्यैतत्कथयस्व यथातथम् ॥ २४ ॥
एवमुक्तस्तु ताभ्यां स मुक्तिभावं विचिन्तयन् ।
पूर्वस्य प्राह नद्यान्ते प्राणाः यास्यन्ति संक्षयम् ॥ २५ ॥

उत्तमां गतिमासाद्य देवभूयं गमिष्यसि । इतरस्य तु विस्मेरःकैवल्यप्राप्तिमूचिवान्

त्वंविप्र! बहुभाग्योऽसिनिधनेतेबृहस्पतिः । स्वोच्चस्थोवर्तितेनब्रह्मनिर्वाणमेष्यसि
पुरुषोत्तमाख्यं भो विप्र ! क्षेत्रं परमपावनम् । यत्रप्रविष्टमात्रस्यसर्वार्थौघविनाशनम्

स्थितिं करोति भगवान् दारुरूपो दयानिधिः ।
म्रियमाणस्य तस्मिन्स कैवल्यं सम्प्रयच्छति ॥ २९ ॥

इत्युक्तस्तेन स विप्रो भाग्योदयवशात्पुनः । पुनर्बभूवशुद्धात्माविष्णुभक्तिचिकीर्षया

तम्पूजयित्वा सत्कारैर्विससर्जमुदान्वितः ।
केन मार्गेण वा तत्र कथं यास्यत्यचिन्तयत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
भगवद्भक्तयोर्विप्रयोरुपाख्यानवर्णनंनामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

भगवद्भक्तविप्रस्य प्राक् परित्यक्तपत्न्यासहसङ्गतिवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

इत्थं चिन्तयमानस्य तत्क्षेत्रगमनम्प्रति । प्राप्तवान्रुद्ररूपः सदुर्वासास्तपसांनिधिः
तं दृष्ट्वा सहसोत्थायब्राह्मणो हृष्टमानसः । पाद्यादिभिः समभ्यर्च्यसुखासीनं सुविष्टरे

प्रश्रयावनतो भूत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच

भगवन् ! भाग्यसम्पत्तेः परिपाकात्समागतः ।
सदनम्मे ततो जातः कृतकृत्योऽस्मि निश्चितम् ॥ ३ ॥
भवादृशो ज्ञानविद्यः साक्षाद्धर्मस्वरूपिणः ।

नाऽल्पभाग्वतां पुंसां दृशः स्युरतिथयोध्रुवम् * ॥ ४ ॥

यद्यप्यहं कृतार्थोऽस्मि भवागमनभाग्यतः। तथाऽपिवाञ्छाम्यमृतंत्वदाज्ञावचनम्प्रति इत्युक्तवन्तं दुर्वासा मुनिराह हसन्निव। विप्रवर्य! नवायोगिवर्यं त्वं किन्न भाषसे॥

मासादूर्ध्वं त्वमस्माकमुपास्यः सम्भविष्यसि।

उपस्थितापवर्गस्त्वं विना श्रुत्यादिसाधनैः॥ ७॥

एवमुक्ते द्विजः प्राह मुने! त्वं सत्यवागसि। भवादृशानांरसनानस्वप्नेऽपिमृषाऽप्रिया दासे मयि परीहासः किं वाऽनुग्रहभाषणम्। तत्त्वतोब्रूहि भगवन्न भयं मे ह्यनुग्रहात् यथेच्छाचारदुष्टोऽहं न विवेकोऽल्पको मयि। न वासनाबद्धदृढं कर्मत्यजति मेमनः इन्द्रियार्थोपभोगेच्छा क्षणंनच्यवतेमम। इहामुत्रफलाकाङ्क्षाप्राणयात्रांविना यदा नोत्पद्यतेविनामुक्तावधिकारंविदुर्बुधाः। मुने! दृढममत्वोऽहंकथंप्राप्स्यामिनिर्वृतिम् आत्यन्तिकदुःखहानिःकथंमे वाऽऽत्मसंविदः। अनुग्रहाद्भगवतो विनामेस्यात्कथंवद विप्रवाक्यमिदंश्रुत्वादुर्वासाःपुनरब्रवीत्। यदवोचः स्वरूपं हि स्वस्यतन्नोमृषाध्रुवम्

तथा प्रवृत्तिस्ते येन तत्ते वक्ष्यामि तत्त्वतः॥ १५॥

पूर्वजन्मनि त्वं विप्र! महाभागवतोऽभवत्। तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुहृद्भिर्बन्धुभिः सह॥ माघेमासिगतस्तत्रक्षेत्रेश्रीपुरुषोत्तमे। तत्रतस्यां विष्णुतिथौस्नात्वासिन्धु जलेशुभे सङ्क्षीणकल्मषस्त्वं हि उपोष्यकृतजागरः। उपचारैर्जगन्नाथंदारुरूपं समर्च्चयन्

कुन्दस्रग्भिः सुगन्धाभिः पूजयित्वा जगद्गुरुम्।

प्रभाते च पुनः स्नात्वा समर्च्य जगतां पतिम्॥ १६॥

तत्प्रीत्यै द्विजवर्येभ्यः प्रतिपाद्याऽऽसनादिकम्।

ततश्च बन्धुभिः सार्द्धम्पुनरायाः स्वकं गृहम्।

कर्म्मणा तेन मुक्तेस्त्वं भाजनं प्रत्यपद्यथाः॥ २०॥

तत्क्षेत्रमुत्कलेदेशेदक्षिणोदधितीरगम्। सुगोप्यंब्रह्मणःशम्भोर्दुष्प्राप्यंस्वल्पभाग्यकैः यत्कर्मपरिपाकेन त्वमाप हीदृशीं तनुम्। क्षीणपापोऽसि भगवद्दर्शनात्त्वंतदा द्विज

* "दृशोरतिथयो ध्रुवम्" इतिशुद्धपाठः।

निवर्तमानः स्वगृहं सङ्गदोषेण दूषितः। गत्वाऽऽन्नं प्रत्यहं भुक्त्वा तत्कर्मपरिपाकतः

पाषण्डसङ्गदुर्बुद्धिः स्वेच्छाचारो भवानभूत्। २३॥

साम्प्रतं गृहजं वस्तुजातं दत्त्वा कुटुम्बके। तूर्णं प्रयाहि भगवत्पादमूलं सुदुर्लभम्॥

जैमिनिरुवाच

इत्युक्तस्तेनमुनिनासद्विजो हृष्टमानसः। गृहक्षेत्रकुटुम्बेषु त्यक्तमोहो विवेकवान्॥ निःससारगृहात्तूर्णं चिन्तयन्पुरुषोत्तमम्। तेनैव मुनिना सार्द्धं जगाम पुरुषोत्तमम्॥ दिनत्रयान्तरे मार्गे दूरशून्ये व्रजन्मुनिः। चित्तशुद्धिपरीक्षार्थमन्तर्धानगतोऽभवत्॥

पदानि कतिचिद्गत्वा स विप्रो दीनमानसः।

दुर्वाससमनालोक्य कान्दिशीकोऽभवत्तदा॥ २८॥

असहायो गमिष्यामिकाऽहंशून्यपथात्रजन्। कुत्रदेशेमुनिःस्थानंत्यक्त्वामांवाकथंगतः

अनामन्त्र्य हि साधूनां नैष पन्थाः प्रवर्त्तते॥ २९॥

परित्यज्य कुटुम्बंस्वंवेश्मतत्सुपरिच्छदम्। अप्राप्यमोचकंक्षेत्रंशून्यैर्सीदामिहाकथम्

दैवज्ञः स तु भिक्षार्थी जीर्णो गणनकर्मणा॥ ३१॥

तापसाश्छद्मरूपा हि वञ्चयन्तो जनान्बहून्।

राक्षसा नाशयन्त्याऽऽशु मनुष्यानपकारिणः॥ ३२॥

अविचार्य्य मया सार्द्धं दृष्ट्वा दृष्ट्वा सुखप्रदम्।

इत्थमाचरितं कर्म्म श्रेयः स्यान्मे कथं पुनः॥ ३३॥

दैवेन वञ्चितं किम्वा करिष्याम्यात्मनो हितम्।

त्रिशङ्कुवत्स्थितो मध्ये प्रान्तरे ह्यद्य विह्वलः॥ ३४॥

स्वेच्छोपनीताविषयावर्तन्तेस्वगृहेमम। तान्परित्यज्यभीतोऽहंक्वयास्येभीतचौरवत्

इत्थं चिन्ताकुलः सोऽथ व्रजन् शून्यपथि श्वसन्॥ ३५॥

भयातुरांस्पर्शदुष्टां बालांकाञ्चिदपश्यत। लावण्याम्बुधिरत्नंसासीमासौन्दर्यभूषणा

सर्वगात्राऽनवद्याङ्गीमोहनास्त्रं मनोभुवः॥ ३७॥

तां दृष्ट्वा विस्मयाविष्टःसर्वस्त्रीरूपहारिणीम्। चिन्तयामासनैदृक्क्वदृष्टपूर्वाहिसुन्दरी

महानगरमध्येऽहं भ्रमभाणो यदृच्छया । अवरोधेऽपि नृपतेः कान्ता नैदृक्कुशोभना
एकाऽपि लभ्यते येयं देवलोकेऽपि दुर्लभा । एवं शून्याटवीदेशं भूषयन्ती मनोहरा ॥
दृष्टाऽपि या शुचं घोरां झटित्याकृष्यते मम ॥ ४० ॥
साऽपि तं निकटे दृष्ट्वा किञ्चित्सुस्थाकृतिस्तदा ।
स्थिता त्रपाऽनुरागाभ्यां भूषिता स्वैरतां गता ॥ ४१ ॥
अथोवाच द्विजोऽनङ्गपीडितोऽस्थिरमानसः ॥ ४२ ॥
का त्वं शुभे! कुतो वाऽस्मिन्कान्तारे समुपस्थिता ।
असहाया भयत्रस्ता दिव्यरूपा विभाव्यसे ॥ ४३ ॥
इत्युक्तवन्तं तं दृष्ट्वा वशचित्तं तदाऽब्रवीत् ।
कान्त! मा माऽन्यथा मंस्थास्त्वदीयाऽहं पुरा स्थिता ॥ ४४ ॥
दुर्वादुष्टचित्तस्त्वं सवैमां शैशवेऽत्यजः । अवसं जनकस्याऽहंमन्दिरे विप्रवासिता
त्वां ध्यायन्ती दिवारात्रौ यौवनं निष्फलं गतम् ।
पितुर्गृहं मे निकटे श्रुत्वा त्वां निर्गतं गृहात् ॥ ४६ ॥
एकाकिनीभयोद्विग्नात्वत्सन्निधिमुपागता । अद्याप्यनुक्रोशय मांजीवितंरक्षमेप्रभो!
उद्वाहितायायुवतेः परित्यागोऽसुखावहः । नरकाय गतिः पुंसामितिशास्त्रविनिश्चयः
एहि कान्त! व्रजामद्य पितुर्गेहं सुखालयम् । यथाकामं मया सार्द्धंतत्रतिष्ठचिरंप्रभो!
तया प्रबोधितश्चैवंस विप्रो हृष्टमानसः । जगाम तांपुरस्कृत्यअ (ह्य) दूरेश्वशुरालयम्
श्वशुरोऽपिचतं दृष्ट्वा सत्कृत्याऽऽशु प्रपूजयन् । स्वगृहे वेशयामाससर्वकामसमृद्धिभिः
रममाणस्तया सार्द्धंमासमात्रमुवास ह । एतत्सर्वं मुनेर्मायां न जानातिद्विजस्त्वयम्
व्रजंस्तु केवलं नित्यं क्षेत्रस्य निकटं ययौ ॥ ५३ ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे-
भगवद्भक्तविप्रस्य प्राक्परित्यक्तपत्न्यासहसङ्गतिर्नाम
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

भगवद्भक्तविप्रस्यवैष्णवज्ञानलाभवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

द्वितीयेऽह्निदिवामध्येचतुर्मध्येप्रवेक्ष्यति । पूर्वेऽहनि ज्वरस्तस्यमहानासीत्सुदारुणः
तस्मिन् क्षेत्रे हरेश्चक्रंविष्णुपारिषदोगणः । यमस्यच सुघोरास्तेदूताःपाशादिपाणयः
युगपद्भवनं तस्य प्राप्तास्ते च परस्परम् ॥ २ ॥

यमदूता ऊचुः

कथम्भोवैष्णवा एनं पापसञ्चयकारिणम् । नेतुमिच्छथ वैकुण्ठं कथयध्वं भवादृशाः
अनेन कानि पापानि कृतानि न दुरात्मना । कथमेनं रक्षितुम्वै सुदर्शनमुपागतम् ॥
चक्रमेतद् वैष्णवं दुष्टाचारनिषूदनम् ॥ ४ ॥
कथम्वाजडबुद्धित्वमुपागम्यसुबुद्धयः । निर्मलाःपार्षदाः विष्णोः पापसन्निधिमागताः
पुनः पुनर्वदत्यस्मद्राजा वैवस्वतोहि नः । नयतो वैष्णवान् पुंस ईशितारश्च ते मयि
अवलोकयितुं तान् हि नेशे स्वप्नेऽपि भोभटाः !।
तान्विष्णुरूपान् सेवन्ते वैष्णवाः पार्षदाः सदा ॥
सुदर्शनं चक्रवरं तस्य पार्श्वेऽवतिष्ठते ॥ ८ ॥
ये तु पापरता नित्यं विष्णुभक्तिपराङ्मुखाः ।
तेषामहं नियन्तेति स्थापितः प्रभविष्णुना ॥ ६ ॥
अहोऽसौ पापिनां श्रेष्ठो यमस्य वशमेष्यति । चित्रगुप्तेनकथितं नरकर्मसुसाक्षिणा
यमदूतवचः श्रुत्वा प्राहुर्वैष्णवपुङ्गवाः । मूढाः यूयं न बुद्ध्यध्वंक्रूरात्मानोविहिंसकाः
कः पापी धार्मिको वाऽपि को वा मोक्षाधिकारवान् ।
अस्य त्राता धार्मिको वै सदाचारः सुनिर्मलः ॥ १२ ॥
रज्ज्वादाता सत्यवादीनतथा वैष्णवोऽभवत् । कर्मण्यःकामनायुक्तःस्वगृहेवर्ततेन च

महाज्वरोपस्पृष्टश्च सोऽपि मोहसमन्वितः । तन्नेतुमागता दूताःकथमत्र समागताः
निष्क्रान्तः स्वगृहादेवक्षेत्रेश्रीपुरुषोतमे । त्यक्ष्ये प्राणांश्चतुर्मध्येसङ्कल्पेन द्विजोत्तमः
तदारभ्यसमाज्ञप्ता वयं वै विश्वसाक्षिणा । दीनोद्धृतौ दयापक्षपातिनाप्रभुणाभटाः
एतस्य सन्निधौस्थानं भवतां न सहामहे । गदाचूर्णितमूर्धानो भविष्यथ न संशयः
यावत्ते कलहायन्ते यमदूताश्च वैष्णवाः । ध्वस्तमोहोऽभवद्विप्रो निशाचविररामसा

प्रातः प्राप चतुर्मध्यं दुर्वासाः सोऽपि च द्विजः ।
चिन्तयन् किं मया दृष्टं स्वप्ने चाऽत्यन्तकौतुकम् ॥ १६ ॥

कान्ताऽवलोकनाद्यन्तंस्वंचमोहमुपागतम् । दृष्ट्वाऽऽलिङ्ग्यभृशंतस्यारोदनंश्वशुरस्यतु

अहो भगवतो माया मामद्याऽपि त्यजेन्न हि ॥ २१ ॥

सर्वत्र ममतां त्यक्त्वा मुनिनागृहनिर्गतः । यावद्दुःखाद्यनुभवं स्वप्नेनजनुषाऽपिवा

इदानीमत्र सम्प्राप्तः किं.करिष्यामि येन तत् ।
यास्यामि विष्णुसायुज्यं मुनिना सम्प्रकीर्तितम् ॥ २३ ॥

विचिन्त्येत्थंदिशःप्राप्ते सर्वत्रसमलोकयत् । पश्च त्स्थितंमुनिंस्मेरंददर्शप्रीतिसंयुतम्
दुर्बलः स समुत्थाय प्रणम्यशिरसामहीम् । जगामनोत्थातुमसौपुनःसामर्थ्यमाप्तवान्
विष्णुदूतपरिध्वस्तयमदूस्तैस्तु तैस्तदा । विज्ञापितोधर्मराजःसहसासमुपागतः
कूटमुद्गरपाशादिदण्डपट्टिशपाणिभिः । सन्दष्टौष्ठपुटैः क्रुद्धैः समन्तात्परिवेष्टितः ॥
चण्डारावमहाघण्टाभूषिते महिषे स्थितः । मृत्युकालप्रभृतिभिरुद्दीपितरुषोभृशम्
गृह्यतां गृह्यतामेष वध्यतां वध्यतामिति । तदग्रतोवचो दूराच्छुश्रुवे घोरदर्शनम् ॥
तच्छ्रुत्वा प्रेतराजस्य मर्यादातिक्रमं वचः । अमर्षणाविष्णुगणा प्राहुरुच्चैर्वचोभृशम्

अरे प्रेतगणाध्यक्षं नाऽऽत्मानं मन्यसे रुषा ।
कुत्राऽधिकारो भवतः स्वामिनो नः प्रकल्पितः ॥ ३१ ॥
ये प्रेताः सन्निधौ यान्तु मुक्तांस्तानवधारय ॥ ३२ ॥

अदूरदर्शी मूढात्मन् ! यदेनं प्रतिधावसि । एष प्रेतत्वनिर्मुक्तः साक्षाद्भगवतःप्रियः ॥
वटसागरयोर्मध्यं माधवाभ्यां सुरक्षितम् । क्षेत्रेमुक्तिप्रदे नूनं चतुर्मध्यम्विशेषतः ॥

कैवल्यम्मनसा यत्र कल्पितं प्रभविष्णुना । क्षीणकिल्बिषपुण्यायेतेषामत्रायुषःक्षमाः
अविज्ञायैतन्माहात्म्यंयम ! किं गर्जसेवृथा । अत्रसाक्षाज्जगन्नाथो दीनानामार्त्तिनाशनः
सुप्रसन्नमुखाम्भोजः करुणालम्बिबाहुधृक् । तस्मिक्षेत्रेरमेशस्यदेहभूते सदाऽव्यये ॥
यत्रतत्रसर्वदा ये प्राणांस्त्यजन्तिवैनराः । तेषाम्मुक्तिप्रदोदेवःसाक्षान्नारायणःस्वयम्

किन्नः स्मरन्ति वृत्तं यत्तवैवाऽत्र पुराऽभवत् ।
काकः कैवल्यमुक्तोऽपि त्वरमाणो यदाऽगमत् ॥ ३६ ॥

यदाह त्वां रमानाथो नीलेन्द्रमणिविग्रहः । स एवाऽयंजगन्नाथो दारुरूपीरमाप्रभुः
महाराजाधिराजेन वैष्णवाग्र्येण धीमता । योगीश्वरेन्द्रद्युम्नेन हयमेधैः प्रसादितः ॥
त्रैलोक्यवासिभिः सिद्धदेवर्षियतिभूमिपैः । सार्धंसाक्षादब्जभुवा पूजितः परमेष्ठिना
अनादिसञ्चिताशेषपापतूलौघपावकः । दर्शनान्मुक्तिदो नृणां मरणादपि मुक्तिदः
न पश्यस्यभ्रतश्चक्रं दुष्टचक्रविनाशनम् । अपक्रामस्वाऽधिकारे तिष्ठदेव! चिराद्यम!

तेषामित्थम्प्रवदतां स निशम्य वचोऽमृतम् ।
योद्धुकामः समुत्तस्थौ स्वगणेनोद्यतो यमः ॥ ४५ ॥

अत्रान्तरे द्विजाग्र्यम्वै शयानन्तमधोमुखम् । चतुर्मध्येशनैःकश्चिन्निन्येवैष्णवपुङ्गवः

यावन्मध्यङ्गतः सोऽथ श्वसन्विप्रोऽथ विह्वलः ।
उत्सारयन्यमगणान्पाञ्चजन्यभवो ध्वनिः ॥
शुश्रुवे चाऽपतद् व्योम्नः पुष्पवृष्टिर्द्विजोपरि ॥ ४७ ॥

ततः पतगराजस्य पृष्ठासनगतो हरिः । शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपद्मोद्यतभुजोत्तमः ॥ ४८

सुप्रसन्नमुखाम्भोजः सजलाम्बुदसन्निभः ।
पीताम्बरधरः श्रीमान् कौस्तुभोद्भासिविग्रहः ॥ ४९ ॥

अवरुह्यखगात्तूर्णं कर्णमूले द्विजस्यवै । अनाद्यविद्यातमसः प्रध्वंसनमनुत्तमम् ॥५०
दिदेश वैष्णवज्ञानं वामदेवः शुकोऽथवा । अवधूय वृथा ज्ञानं येन मोक्षमवापतुः ॥
ततस्तद्बोधसंलीनः दृढवासनतामसः । प्रत्यूषसोयथाभानुरुदियाय महोमहत् ॥
दुर्वासःप्रभृतीनाम्वै पश्यतामेव तत्क्षणात् । तज्ज्योतिर्भगवच्चक्र पद्मान्तरमवाप च

ततस्तिरोदधेदेवोह्यन्तर्यामी जगत्प्रभुः। दुर्वासाविस्मयाविष्टोब्रह्मणश्चान्तिकंययौ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
भगवद्भक्तविप्रस्य वैष्णवज्ञानलाभो नाम
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५३॥

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सागरस्नानादिमाहात्म्यवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

तदेतत्कथितं तत्र मोक्षसाधनमुत्तमम्। आत्मासाक्षात्कारमृते शरणं सर्वदेहिनाम्॥
यथाहियुगभेदेन भक्त्या तन्नामकीर्त्तनम्। कलौमुक्तिप्रदं पुंसां तत्क्षेत्रे मरणं तथा॥२
विष्णुसूक्ते श्रुतिः प्राह जानन्तस्तम्महेश्वरम्।
विचरन्तोऽपि ते नाम त्वां यास्यामो हतांहसः॥ ३॥
श्रुतिःस्मृतिर्भगवतो वाक्यं त्वमवधारय॥ ४॥
आत्मबोधाश्रुतिःप्राहमुक्तिंतन्मूलिकास्मृतिः। मरणात्तत्र चप्राहनविरोधोव्यवस्थया
वाजिमेधेऽप्यनुष्ठानंबहुकालाऽऽत्मदुःखदम्। तज्ज्ञानञ्चतुल्यफलंविधानेद्वेव्यवस्थया
ये तत्र मृतिमाहात्म्यंनविदन्तिमहांहसः। बहुभिर्जन्मभिस्तेषामात्मज्ञानेन मोक्षणम्
अङ्गाङ्गिभावोनाऽप्येष आत्मज्ञानस्यतन्मतेः। येनाङ्गफलभूयस्त्वमनुवादनियामकम्
दीर्घायुषां बलवतां योगिनांबहुजन्मभिः। आत्मकाराबृत्तिरेषानोद्दालकनतन्नृणाम्
जन्तूनाम्वा विह्वला तां न तत्क्षेत्रे मृतिस्तु सा।
यथावानाऽऽत्मज्ञानेन कर्मणो वै समुच्चयः। तथातत्क्षेत्रमरणेनाऽऽत्मज्ञानसमुच्चयाः
यएते सृष्टिकर्त्तारः कश्यपाद्यामहर्षयः। सृष्टिप्रवर्त्तनार्थं हि तत्क्षेत्रं गोपयन्ति वै॥

दुरात्मनां विनाशाय साधूनां रक्षणाय च। यदा यदाऽवतरतिसाक्षान्नारायणः प्रभुः
कञ्चित्कालं क्षेत्रवरं दीनार्त्तकृपयाविभुः। प्रकाशयति विश्वात्मा पुनराबृणुते हिते
संसारस्य स्वभावोऽयं निमग्नोत्तीर्णवद्द्विज!॥ १४॥
क्षेत्राणितीर्थभूतानिगङ्गादिसरितस्तथा। सागराः तत्रशैलाश्च विलीयन्तेक्वचिद्द्विज!
प्रकाशन्ते च वर्द्धन्ते सृष्टिरेषा सनातनी॥ १५॥
तथाहि सागरोह्येष ब्रह्मशापात्पुरा द्विज!। दशवर्षसहस्राणि निर्जलोऽभून्महार्णवः॥
आकाशगङ्गा सलिलैः पश्चात्पूर्णो बभूव ह॥ १६॥
यन्नामकीर्तनंभक्त्या सर्वपापापनोदनम्। प्रायश्चित्तान्यशेषाणि यथेदं क्षेत्रमुत्तमम्॥
वेदादात्मस्वरूपस्यश्रवणंस्मरणंतथा। युक्तिभिश्चस्थिरीकृत्यनिदिध्यासश्चिरंतथा
ततस्तदाकारतया वृत्तिर्या चेत्क्वच स्थिरा।
बहुजन्माभ्यासदुःखैर्विना ताम्मुक्तिमेति कः॥ १९॥
क्षेत्रे तस्मिन्परेशस्य क्षेत्रभूते सनातने। चतुर्मध्ये त्यजन्प्राणान्यत्रतत्राऽपिनेच्छया
अत्रतेमाऽस्तु दुर्बुद्धिकृताशङ्का द्विजोत्तम!। अपराधमिमं श्रीशः सर्वथानसहेत वै॥
पुरा वः कथितम्विप्र! नैवेद्यस्याऽपमानने।
प्राणान्तिको महामोहो विदुषोऽभून्महागदः॥ २२॥
अपरञ्च वदाम्यद्य माहात्म्यंतस्यदुर्लभम्। माघोमासःसुपुण्योवैस्नानात्स्वर्गप्रदायकः
ततोऽपि नर्मदा पुण्या त्रिदिवैरिन्द्रलोकदः।
ततः शतगुणा गोदा रेवा तस्याः शताधिका॥ २४॥
सागरो यत्र कुत्राऽपि सहस्रफलदो मतः॥ २५॥
यानि तीर्थानि सन्तीह वायुप्रोक्तानि भूतले।
तानि त्रिवेण्यां सन्तीति प्रयागे ब्रह्मभाषितम्॥ २६॥
सिताऽसितेतत्रनरःस्नात्वामाघेतुपुण्यके। मकरस्थेदिनाधीशेगात्रभिर्दस्रैर्द्विजोत्तमः!
ब्रह्मलोकमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश॥ २७॥
तस्मिन्मासे तु या शुक्ला भवेदेकादशी द्विजः।

तस्यामत्रार्णवे स्नात्वा विधिवद् यतमानसः ॥ २८ ॥
देवान्पितॄंस्तर्पयित्वापूजयित्वाजगद्गुरुम् । मण्डलेसिकतामध्येतद्योग्यैरुपचारकैः
माधवप्रीतये दत्त्वा तिलपात्रमनुत्तमम् । एकविंशोत्तरकुलं भविष्यद्भूतमेव च ॥
अभ्युद्धरति शुद्धात्मा नाऽत्रकार्या विचारणा ॥ ३० ॥
तत आगत्य वाक्पूतो वटम्पूज्य प्रदक्षिणम् ।
कृत्वा प्रभोर्जगद्धातुः प्रविशेन्मन्दिरं ततः ॥ ३१ ॥
शरण्यम्मामपरित्राहि पतितम्भवसागरे ।
अव्याजकरुणासिन्धो! दीनबन्धो! नमोऽस्तु ते ॥ ३२ ॥
मुहुर्मुहुः प्रणम्येत्थं दारुब्रह्मपदान्तिकम् । नत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा कुन्दपुष्पैः प्रपूजयेत्
यथाविभवतश्चाऽन्यैरुपचारैः श्रियःपतिम् । वैकुण्ठभवनेस्थित्वाविरिञ्चेरायुषः क्षये
तेनैव सह तत्रैव लीयते परमात्मनि ॥ ३४ ॥
माघ्यां दत्त्वा माधवाय चन्द्रचूडाऽवचूर्णिताम् ।
कुन्दैः प्रग्रथितां मालां विचित्रां गन्धशालिनीम् ॥ ३५ ॥
नानोपहारसहितां तदग्रे ब्राह्मणाञ्छुचिः । वस्त्रालङ्कारगन्धाद्यैः पूजयित्वा हरेर्धिया
तत्प्रीतये प्रदेयानि दानानि विविधानि च । कलौ हि सर्वकर्मभ्यो दानमेवप्रशस्यते
विद्वानपि धनैर्हीनो यदि स्याज्जपकीर्तनैः ।
प्रणमेद्धनवांश्चेत्स्याद्विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥ ३७ ॥
दद्यादलङ्कृतागावं सुवर्णं तिलपात्रगम् । श्रद्धयादीपमन्नानि वासांसि सुमनःस्रजः
कर्पूराऽगुरुकस्तूरी चन्दनंकुङ्कुमंतथा । विष्णोःप्रीतिकरञ्चान्यत्स्वस्य चेष्टंहियद्भवेत्
माघ्यां माधवतोषायब्राह्मणेभ्योनिवेदयेत् । प्रयागे च कुरुक्षेत्रे उपरागे च भास्करे
गोकोटिदानजम्पुण्यं गां दत्त्वाऽलङ्कृतां शुभाम् ।
एकां द्विजाऽत्र लभते ततश्चाऽप्यधिकं फलम् ॥ ४१ ॥
वटसागरयोर्मध्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥ ४२ ॥
माघ्यां जानीहि यत्किञ्चिद् देयमेतत्समं द्विज !॥ ४३ ॥

यः कश्चिद्ब्राह्मणोव्यासमश्चपरिकिर्तितः । अत्राऽपिदुर्लभंयोगंकीर्तयामिनिशामय
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे सागरस्नानादिमाहात्म्यवर्णनंनाम चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

पाखण्डकुलजातस्यकस्यचिद्विष्णुभक्तस्याख्यानवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अस्यामेव गुरोर्वारः शोभनो योग उत्तमः । पितृदेवं यदा ऋक्षं धनिष्ठामूलगोविधुः
मीनेधनुषि सिंहेच कुलीरे तिष्ठते गुरुः । महामाघीति नामाऽयंयोगः परमदुर्लभः ॥
मुहूर्तमात्रं लभते पितॄणां मुक्तिदायकः । तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीतवाञ्छन्पितृविमोक्षणम्
नरकस्थादिवंयान्तिगयाश्राद्धेकृतेसुतैः । स्वर्गस्थाबहुकालं तु प्रीतियुक्तावसन्ति वै
महामाघ्यां सुतोगत्वा सिन्धुतीरं समाहितः ।
स्नात्वा पितॄंस्तर्पयित्वा तिलाम्भोभिर्मुदान्वितः ॥ ५ ॥
अन्येषाञ्चाऽपि नाम्ना वै दत्त्वा चाऽपि तिलोदकम् ।
पितॄन्नयति स्वर्गस्थान्नरकस्थांश्च सर्वशः ॥ ६ ॥
ब्रह्मणःसदनञ्चान्यान् योगः परमदुर्लभः ॥ ७ ॥
देवेभ्यस्तुवरं लब्ध्वा पवित्रं हि गयाशिरः । तत्क्षेत्रं देवदेवस्य वपुर्भूतं महात्मनः ॥
यत्र संसर्गमासाद्य क्षेत्रमन्यद्धि पावनम् ॥ ८ ॥
तत्र श्राद्धं प्रकुर्वाणःशुद्धद्रव्यैस्तुभक्तितः । मोचयेत्पिण्डदानेन देहबन्धात्पितॄन्सुतः
पितॄनुद्दिश्य यो दद्याद्दानानिविविधानिच । दातारंतत्पितॄंश्चाऽपिध्रुवंमोचयतेप्रभुः
पितृपाकस्य निष्पत्तिरुक्ता सागरवारिणा । पूजाच पुरुषाख्यस्य भवेच्चकोटिशोगुणः
अन्यदा तर्पणं स्नानं पूजनं सागराम्भसा । महामाघ्यान्तुसकलं कर्मकुर्यात्तदाम्भसा

गङ्गाम्भःस्नपनं विष्णोः पीत्वा पादोदकञ्च यत् ।
लोकोत्तरं लभेत्पुण्यं तत्सिन्धोर्जलपानतः ॥ १३ ॥
अश्वमेधावभृथजकोटिस्नानफलन्तु यत् ।
तस्यां स्नाने कृते सिन्धौ लभतेऽनुग्रहाद्धरेः ॥ १४ ॥
स्नात्वा सन्तर्प्य विधिवत् पितॄन्देवांश्च भक्तितः ।
श्राद्धं कृत्वा हविष्यैश्च दत्त्वा दानानि चैव हि ॥ १५ ॥
दृष्ट्वा सम्पूज्य विधिवत्साक्षाद् ब्रह्म सनातनम् ।
मातुः स्वस्य च भार्यायाः कुलानि च शतं शतम् ॥
विमोच्य तेरेव समं परे ब्रह्मणि लीयते ॥ १६ ॥
वंशानां भाग्यसम्पत्त्या तादृशो हि भवेत्सुतः ।
श्राद्धं यस्तु महामाघ्यां कुर्यात्श्री (च्छ्री) पुरुषोत्तमे ॥
श्राद्धं ये कुर्युस्तस्याम्वै यस्तु याति सदा सुतः ।
तिर्यग्योनिगतास्तस्य प्रोद्भूताः पादरेणुभिः ॥ १७ ॥
नयन्ति गत्वोपित्वाच पितरस्तंमुदान्विताः । पार्श्वतःपृष्ठतश्चाग्रेसमक्षाधः कुलोद्भवाः
आब्रह्मणो ये हि कुलत्रये च प्रयान्ति तस्मिन्पुरुषोत्तमाख्ये ।
सुदुर्लभे वर्षसहस्रके च देवर्षिसेव्ये च सुयोग उत्तमे ॥ १८ ॥
स कालोदुर्लभेलोकेनाऽल्पपुण्यैरवाप्यते । वित्तशाठ्यं न कुर्वीतप्राप्यतंयोगमुत्तमम्
विनश्वरं शरीरञ्चवित्तञ्चाऽपिशरीरिणाम् । यद्दत्त्वा ब्राह्मणकरेधनंकोटिगुणंभवेत्
कामादकामतश्चाऽपिमोक्षंतत्रलभेद्ध्रुवम् । ज्ञानादपिभवेन्मुक्तिरितिवेदान्तगीःश्रुतिः
तत्रमन्त्राःप्रजप्तास्तुसुसिद्धास्युर्न्नांध्रुवम् । प्रीणितस्तुजगन्नाथःसर्वकामप्रदस्तदा
किमत्रबहुनोक्तेन कृतकृत्यो भवेन्नरः । दुश्चिकित्स्यमहाव्याधिविमुक्तःस्नानतोभवेत्
महापापैर्विमुक्तःस्याद् बुद्धिपूर्वकृते द्विज !। किंपुनःक्षुद्रपापैस्तुकालःखलुसुदुर्लभः ॥
प्रज्वलन्तंवह्निराशिं यथाप्राप्यातिदह्यते । तुलामाघकमेवं हि पापराशिस्त्रिधौतकः
तस्यांस्नात्वा सिन्धुजले दह्यतेतत्क्षणादपि । महामाघ्यांमहाक्षेत्रे महापुरुषदक्षिणे

महार्णवे नृणां स्नानं महापातकनाशनम् । कथितं श्रुतपूर्वन्ते दृष्टपूर्वं वदामि ते ॥
पाषण्डानां कुलेकश्चिदासीद्धार्मिक उत्तमः । धर्मशास्त्रार्थकुशलो विष्णुभक्तोदृढव्रतः
तत्पूर्वे तस्यकुलजाः पाषण्डानरकौकसः । तिर्यग्योनिगतायेच ते सर्वे वृन्दशोगताः
विज्ञापयामासुरित्थंपुत्रकाऽस्मान्समुद्धर । गयायांपिण्डदानेन वयमत्यन्तदुःखिताः
महामोहवशायेन विमुखा वयमीदृशाः । परं पराणां परमं नार्च्चयामस्तमोभयाः ॥
धर्म्ममार्गे प्रवृत्तानां कुर्वाणश्च प्रतिक्रियाम् ।
न जानीमो दुःखराशेः केन स्यात्संक्षयो भवेत् ॥ ३४ ॥
केवलं शुश्रुवामो वै गयाश्राद्धं कृतं सुतैः । उद्धारयतिवश्यांस्तु तिर्यश्चोनरकौकसः
तेषां तद्वचनंश्रुत्वा स गत्वाशास्त्रवित्तमः । विधिनाभक्तियुक्तेन गयायांशुचिभिर्धनैः
नानाविधानि श्राद्धानि चकाराऽङ्ग मुदान्वितः ।
ततस्ते नास्तिका वंश्यास्तथैवाऽतिप्रमोहिताः ॥ ३७ ॥
निमग्ना दुःखजलधौ प्रेतास्तिर्यग्गतास्तथा । परिवार्यपुनः पुत्रमूचुर्वंशत्रयोद्भवाः ॥
पुत्रक! श्राद्धमस्माकमुद्धारायकृतं मुहुः । सद्वृत्तेन त्वया शास्त्रमार्गतः सत्यमेव तत्
किमेतच्छ्राद्धमस्माकंदर्शनायाऽपिनाभवत् । सुभृशंताड्यमानानां लौहदण्डैःसमन्ततः
दृश्यन्ते पितरोऽन्येषां श्राद्धदानाद् गयाशिरे ।
विमानवरमारुह्य दिव्यलोकं प्रयान्ति ते ॥ ४१ ॥
समीपतोऽस्माकमेव दिव्यस्रग्गन्धभूषणाः । नाऽस्माकंहीयते पापं कृतैःश्राद्धशतैरपि
वयमेतन्न जानीमो धर्मशास्त्रबहिष्कृतान् । कथम्वादुःखविलयोभविष्यतिचनोध्रुवम्
त्वमस्माकं कुलेजातो वारिधेरिवचन्द्रमाः । त्वां विना गतिरस्माकंदृश्यतेनहिपुत्रक
दुःखार्णवनिमग्नानांपारं नेतुं त्वमेव नः । येन शक्तोविचार्यैतत्कुरुष्वाऽऽशुद्विजोत्तम!
पुत्र एको विक्रियते वंश्यानामुद्धृतौनृणाम् । पुत्रस्यैवाऽपचारेणनरकेऽपिपतन्तिते
तादृशो गुणवान्पुत्रः कुलेयेषां समुद्गतः । ईदृग्दुःखार्णवेतेषामुत्प्लुतिर्जायतेकथम्
सर्वे दुष्कृतकर्म्माणो यातना सुस्थिताश्च ये ।
सत्पुत्रेण गतिं यान्ति दिव्यां ते नाऽत्र संशयः ॥ ४८ ॥

इति दीनार्त्तवचनं पुत्र आकर्णयंस्तदा । न प्रत्युवाच पापिष्ठवंश्यान्वैस द्विजोत्तमः
केवलंचिन्तयामासदोलाचलितचेतसा । शास्त्रंप्रमाणंमर्त्यानां कृत्याकृत्यव्यवस्थितौ
तच्छास्त्रप्रस्थितो नित्यं वैपरीत्यं कथम्व्रजेत् ।
भवन्त एव पापिष्ठा वंश्या एते ममाऽधुना ॥ ५१ ॥
गयाश्राद्धंसर्वपापनोदनं शास्त्रचोदितम् । यथाविधिकृतं श्राद्धं शतं नैतेविमोचिताः
शास्त्रं प्रमाणं सर्वेषां कृत्याकृत्यविधौसदा । इतिसाक्षाद्भगवतोमुखपद्माद्विनिर्गतम्
एवं चिन्ताकुलमतेर्वाणीव्योमसमुद्भवा । अशरीरा जगादोच्चैस्तन्वानासंशयच्छिदा
ब्रह्मन्! सत्यं गयाश्राद्धं सर्वकल्मषनाशनम् । पितॄणां दुर्गतिहरं ब्रह्मलोकगतिप्रदम्
न ते सामान्यपापानांश्रुतिविद्रावकाःसदा । अवजानन्तिसततमन्तर्यामिणमीश्वरम्
गयाश्राद्धैर्नकुशला एते श्रुतिबहिर्गताः । तेषां सन्ततिजातोऽसिनत्ववेदफलं लभेत्
ब्रह्मण्यमुज्ज्वलप्राप्तमुद्धर्त्तुं वंशजान्स्वकान् ।
यदि वाञ्छाऽसि भो विप्र! शृणु तत्त्वं रहस्यकम् ॥ ५८ ॥
पाषण्डानां समुद्धारः अविद्याविलयं तथा ।
उभयं सदृशं विद्धि तयोः कारणमुच्यते ॥ ५९ ॥
आत्मसाक्षात्कृतिर्वास्यात्क्षेत्रेश्रीपुरुषोत्तमे । महामाघ्यांपिण्डदानंलवणोदतटेऽथवा
कदाचिदपि पापानामात्मसाक्षात्कृतिर्भवेत् । तद्वंशदीपतत्रैव श्राद्धं कुरुमहामते !॥
द्रक्ष्यसि स्वदृशा तत्र मुक्तानां परमां गतिम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
पाखण्डकुलजातस्यकस्यचिद्विष्णुभक्तस्याख्यानवर्णनंनाम
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

शास्त्रीयविधिनाश्राद्धकरणवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

श्रुत्वेत्थमाकाशगिरं परमं हर्षमास्थितः । महामाघ्यांसमीपायांजगामक्षेत्रमुत्तमम्
पर्यन्तभूमौ क्षेत्रस्य प्रविशन्ददृशे स्वकान् ।
शुद्धसत्त्वान् शुभ्रवर्णान् निर्मलाम्बरधारिणः ॥ २ ॥
वैदिकज्ञानसंशुद्धवचसः क्षीणकल्मषान् । तमनुव्रजतः साक्षाद्वदृश्यतश्च परस्परम् ॥
रुवतः साधुपुत्र! त्वं ध्रुवं नस्तारयिष्यसि ।
साधुव्यवसितंतात! यदत्राऽऽगच्छसिक्षितेः । पावनंपरमंस्थानंनिष्प्रत्यूहविमुक्तिदम्
सन्निधावागतानां न तमः सङ्क्षीयतेऽधुना ।
उद्यतो भास्करस्यैव महेन्द्रककुभो भृशम् ॥ ५ ॥
सद्विजस्तागिरःश्रुत्वावंश्यानांविमलात्मनाम् । विस्मयं परमं लेभेक्षेत्रस्यमहिमप्रति
स्वगणैर्यगणाकीर्णां क्षेत्रमार्गमवाप्य तत् ।
चतुर्मुखविनिष्क्रान्तलोकं विधिविधानवित् ॥ ७ ॥
सत्यमेवाह यद्वाणी दिव्या साऽऽकाशभाषिता ।
कथं मिथ्या वदेयुस्ते लोकानुग्राहकाः सुराः ।
सर्वेषां कर्म्मणां पाकं विदन्तस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ८ ॥
अहोमेजन्मनो भाग्यं पाषण्डकुलसन्ततेः । उद्धारणसमर्थोऽहमेतेषामपि योऽभवम्
गयाश्राद्धैर्बहुकृतैः कुयोनिगतयो जनाः । विशुद्धमतयस्ते मां भाषन्ते भास्करत्विषः
दिव्यदेहोऽहमप्यासं यदेते मोचिता मया ॥ ११ ॥
चिन्तयन्निति तैःसार्द्धंजनसम्बाधवर्त्मनि । शनैःशनैर्दुःखदुःखांतीर्थराजस्यसन्निधिम्
गत्वा स्नानभिविधानेन शास्त्रीयेण चकार सः ॥ १२ ॥

विधिवत्तर्पयित्वाऽथदेवानपि गणांस्तथा । श्राद्धंचक्रेमहाभक्त्यासमृद्धविधिनाद्विजः ॥
श्राद्धावसाने देवेशं यावद्ध्यायति निश्चलम् । तावद्दिव्यविमानानिज्वलद्रत्नगणानिवै ॥
चन्द्रसूर्यप्रकाशानि कामगानिनभोऽङ्गणे । विद्याधरैरप्सरोभिःपुष्पकैः वृष्टिप्रकीर्णकैः ॥
समन्ताद्वेष्टितान्यस्यदृष्टिविषयामययुः । स्वर्णकिङ्किणिनादैश्चवीणाक्वाणैर्मनोहरैः ॥

सञ्जातध्यानभङ्गोऽसौ पुनस्तानि ददर्श ह ॥ १७ ॥
देवदूताः समागत्य सादरम्प्रणिपत्य च ।
संस्तूय वाग्भिर्दिव्याभिस्तान् पितॄंस्तस्य पश्यतः ॥ १८ ॥

ब्रह्मणोवचनाद्यूयं तस्यलोकं प्रयास्यथ । अहो! हन्तविमानानि ब्रह्मलोकागतानि वै ॥
धन्येनाऽनेनवंश्येन विष्णुभक्तिपरेणच । महारौरवयोग्यानां युष्माकं तारणं कृतम् ॥

पाखण्डानां न निर्मोक्षं संसाराध्वप्रवर्त्तिनाम् ।
प्रवर्त्तितानां मोहेन अविद्यामूलसूनुना ॥ २१ ॥

यद्यस्मिन् पावके क्षेत्रे न श्राद्धंवंशजैःकृतम् । तदानमोक्षोभवतिपापिष्ठानांहिशौनक! ॥
महामाघीमहायोगो विष्णुना प्रभविष्णुना । प्रवर्त्तितः पापकृतामुद्धारायदयालुना ॥
स्वरूपतोहिभगवानिन्द्रद्युम्नेन भावितः । महाक्रतोर्महादीक्षा महादुःखवती तदा ॥
बहुवित्तव्ययायासबहुकालप्रसाधनम् । वाजिमेधसहस्रं हि नाल्पभाग्यस्यजायते ॥
भगवदनुग्रहस्मृते इन्द्रद्युम्ननृपस्य च । न दृष्टं नश्रुतंक्वाऽपिशक्रस्याऽपि सुदुर्लभम् ॥
ततोऽपिभगवानेषनिरुपाधिकृपाम्बुधिः । दीनानुग्रहकृद्देवो वात्सल्याम्बुधिचन्द्रमाः ॥
सर्व्वकर्म्मादारणोऽसौदारुरूपी प्रकाशितः । तेनैव रूपेणवरानिन्द्रद्युम्नाय दत्तवान् ॥
तत्क्षेत्रमपितद्देहं नात्रभिन्द्यान्मतिस्तव । रहस्यमेतत्कथितं मुक्तेः साधनमुत्तमम् ॥

श्रवणादि चतुष्कं हि यथा मोक्षस्य साधनम् ।
तथा चतुष्कमध्येऽस्मिन्क्षेत्रे प्राणविमोचनम्
सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुज्यमुच्यते ॥ ३० ॥
तत्त्वसाक्षात्कृतेस्तत्र क्षेत्रे प्राणवियोजनात् ।
ऋते न मोक्षो जन्तूनां द्वयमेवाऽपवर्गदम् ॥ ३१ ॥

महामाघ्यां महायोगे श्राद्धं पितृविमुक्तिदम् । तत्र त्रयं दुर्लभं हि संसारे शौनक! ध्रुवम् ॥

अर्द्धोदयादयो योगा ये पूर्व्वं प्रतिपादिताः ।
शतांशमपि तेनार्हा माघीयोगस्य शौनक ! ३३ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णवखण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादेश्राद्धानुष्ठानस्याऽवश्यकर्त्तव्यताकीर्त्तनं नामषट्पञ्चाशत्तमोध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अर्द्धोदययोगमाहात्म्यवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अतः परंप्रवक्ष्यामिरहस्यंपरमाद्भुतम् । एतेहियोगाःकथिताःपापिष्ठाऽऽश्वासकारकाः ॥
दुःखेन चिरलब्धं यत्तीर्थम्वा योगएववा । तदेव ते हि मन्यन्ते पापिष्ठाःपापनाशनम् ॥
प्रवर्त्तकःसंसृतेस्तेनमोच्यन्तेहिविष्णुना । धार्म्मिकानांहिविश्वासस्तत्क्षेत्रेनित्यमेवहि ॥
अशीतिशतानिवर्षाणिकामभोगेषुलालसः । कण्डुर्नाममुनिः पूर्वं मोहितः स्वर्गवेश्यया ॥
द्विजकर्म्माणिसन्त्यज्य तयारेमे दिवानिशम् । पश्चात्तापमुपागम्यतदेव क्षेत्रमुत्तमम् ॥

गत्वा समाराध्य जगत्पतिं दारुस्वरूपिणम् ।
निर्व्विण्णमानसः स्तुत्वा पराङ्गतिमुपागतः ॥ ६ ॥

स्कन्दःपुरा महादेवं पप्रच्छ विनयान्वितः । पुरुषोत्तमस्यक्षेत्रस्यरहस्यं परमं वद ॥
नज्ञातंयेनकेनाऽपिचरैवास्थावरेऽपिवा । त्वमेवभगवन् शम्भो! वेत्सितत्क्षेत्रमुत्तमम् ॥
वद्यातत्रगत्वाऽपि साङ्गोपाङ्गनयत्फलम् । लभ्यतेचैकदिवसं सेविता वदमे पितः ! ॥
सर्वपापक्षयः पुंसांभवेत्कालेकलौ कथम् । प्रायशोदुःखितामर्त्याः प्राकृतैःपापसञ्चयैः ॥

कथं नु सुखिनस्ते स्युः सकृत्कर्माऽनुसञ्चयात् ॥ १० ॥

एवंब्रूहि महादेव ! कर्म्मयत्स्यादनुत्तमम् । येनाऽनुष्ठितमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत् ॥
यो हि कश्चिदुपायोऽस्ति तन्मे वद सुनिश्चितम् ॥ १२ ॥

श्रीमहादेव उवाच

शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि सर्वपापभयापहम् । स्वर्गापवर्गदंपुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥
सर्वमाङ्गल्यजननं दुःखदुर्गविनाशनम् । सौख्यसौभाग्यसम्पत्तिधनसम्पत्तिवर्द्धनम्
आयुर्वृद्धिकरोपायं मया यत्सुविनिश्चितम् ॥ १४ ॥
माघे इन्दुक्षये पाते वारेऽर्के श्रवणा यदि । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः सहस्रार्कग्रहैः समः
दिवैवयोगः शस्तोऽयंनचरात्रौकदाचन । नान्यःपुण्यतमःकालोयोऽर्द्धोदयसमो भवेत्
तावद्गर्ज्जन्ति पापानि सुबहूनिमहान्त्यपि । यावदर्द्धोदयोनेति सर्वपापापनोदनः ॥
अभूत्कालकृतो यो वै प्राकृतः पापसञ्चयः । अर्द्धं हरत्यतःप्राहुर्योगमर्द्धोदयम्बुधाः ॥
अर्द्धोदये महायोगे मुनिदैवतयाचिते । पापाऽन्धकारान्मुच्येन्तभवेयुर्विमला नराः ॥
अर्द्धोदये महापुण्ये सर्वं गङ्गासमञ्जलम् । यत्किञ्चित्कुरुतेदानं तद्दानं मेरुसम्मितम्
तदा दानानि देयानि भूदानप्रभृतीनिच । पापक्षयार्थिभिर्मर्त्यैःस्वर्गादिफलकाङ्क्षया
तुलापुरुषदस्तत्र सदाशिवपुरम्व्रजेत् । हिरण्यगर्भदोमर्त्यो गर्भवासं न चाप्नुयात् ॥
गोसहस्रप्रदोमर्त्यः सहस्राक्षपदम्व्रजेत् । एवमादीनि दानानि कृत्वासम्यग्विधानतः
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स नरः सुखमेधते ॥ २३ ॥

स्कन्द उवाच

प्रायशो हि कलौमर्त्या मन्दभाग्या महेश्वर!। अशक्ताभूमिदानादौमुच्यन्ते ते कथंनराः
तुलापुरुषदानेन भूमिदानेन यत्फलम् । हिरण्यगर्भदानेन गोसहस्रेण यत्फलम् ॥२५
एतेषां पुण्यफलदं सर्वदानञ्च शङ्कर !। अनायासेन यद्यस्ति तद्दानं कथयस्व मे॥२६

ईश्वर उवाच

शृणु वत्स! महागुह्यंदानं तत्राऽतिपुण्यदम् । सर्वेषाञ्चैवदानानां यत्पुण्यफलदायकम्
वक्ष्याम्यहं महादानं नृणां पापभयापहम् ॥ २७ ॥
चतुःषष्टिपलं कांस्यममन्त्रं तत्रकारयेत् । चत्वारिंशत्पलंवाऽपि पलं विंशतिमेव वा

निधाय पायसं तत्र पद्ममष्टदलं लिखेत् । पद्मस्य कर्णिकायान्तु कर्षमात्रं सुवर्णकम्
तदभावेहिअर्द्धम्वातदर्द्धम्वाऽपिप्रक्षिपेत् । स्नात्वातत्र विधानेन यथाविध्युक्तमार्गतः
मन्त्रेणाऽनेन हे वत्स! स्नानंकुर्यादतन्द्रितः । सर्वसाधारणंमन्त्रं गोपनीयं परं मम
ओङ्कारं कामबीजम्वाविकारञ्चततःपरम् । पुरुषन्तु ततः पश्चान्नमसोऽन्तेप्रकल्पयेत्
सर्वसिद्धिकरं पुण्यं मोक्षदं पापनाशनम् । शुद्धानां परमं शुद्धं योगिनांयोगदंशुभम्
पितॄंश्चतर्पयेद्धीमान्जलादुत्तीर्य्ययत्नतः । धौतवासाःशुचिर्भूत्वासूर्यायाऽर्घ्यंनिवेदयेत्
त्रयीमय! नमस्तुभ्यंदेवदेवदिवाकर!। पुराकृतञ्चयत्पुण्यं तत्पुण्यञ्चाऽक्षयं कुरु ॥ ३५
कृत्वा तत्तण्डुलैः शुभ्रैः पद्ममष्टदलंशुभम् । अमृतं स्थापयेत्तत्र ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्
तेषाम्प्रीतिकरार्थाय श्वेतमाल्यैःसुशोभनैः । वस्त्रादिभिरलङ्कृत्यब्राह्मणायनिवेदयेत्
सद्वृत्ताय सुशान्ताय विधिज्ञाय कुटुम्बिने । पुष्पगन्धैरलङ्कृत्यदेवमेतत्त्रयीमयम्
सुवर्णपायसंपात्रंयस्मादेतत्त्रयीमयम् । आवयोस्तारकंयस्माद्गृहाणत्वंद्विजोत्तम!
दानैस्तीर्थैस्तपोभिश्चयत्कृतंसुकृतं मया । तत्पुण्यफलसंसिद्धिसुसम्पूर्णं तदस्तुमे
इदं दत्त्वा महादानं ततःसम्प्रार्थयेद्द्विजम् । मन्त्रेणाऽनेनगाङ्गेय ! सम्यगेकाग्रमानसः
पुष्टिमेधाबलारोग्यसम्पदायुष्यवर्द्धनम् । त्रयीमयोद्विजः साक्षाद् ब्रूहि मेपुण्यवर्द्धनम्
सम्यगित्थं कृतं येन तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४३ ॥
सुवर्णमणिरत्नाढ्यां पञ्चाशत्कोटिविस्तृताम् ।
ससुद्रमेखलां पृथ्वीं सम्यग्दत्वा च यत्फलम् ॥
तत्फलं लभते मर्त्यः कृत्वा दानममन्त्रकम् ॥ ४४ ॥
एवं यः कुरुते दानमर्द्धोदयमहातिथौ । सर्वान्कामानवाप्नोति कार्त्तिकेय ! न संशयः
गोचर्ममात्रभूमिम्वादद्यादर्द्धोदये नरः । तदभावेयथाशक्त्या यो ददाति वसुन्धराम्
स चक्रवर्ती भवति प्रसादान्मम षण्मुख ! ॥ ४६ ॥
अर्द्धोदये गां बहुदुग्धदोग्ध्रीं सवत्सवस्त्राञ्च यथोक्तदक्षिणाम् ।
अलङ्कृताय द्विजपुङ्गवाय दत्त्वेति लोकं मम पापमुक्तः ॥ ४७ ॥
अधोगतिगतानन्यान्वंश्यानुद्दिश्यदुर्द्धरान् । तिलपात्रादिदानाद्यैस्तानुद्धरति सङ्कटात्

अर्द्धोदये भूमि-सुवर्ण-वस्त्र-गो-धान्यदाता द्विजपुङ्गवाय ।
अजत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं महीपतित्वं लभते मनुष्यः ॥ ४६ ॥
दानान्यन्यानि सर्वाणिदद्यादर्द्धोदयेनरः । पितृनुद्दिश्य यद्दत्तं तदक्षयफलं लभेत् ॥
श्राद्धमर्द्धोदये कुर्यात् पिण्डदानञ्च तर्पणम् । गयायामेवयत्पुण्यंतत्पुण्यं लभते नरः ॥
ये केचित् सुकृतस्तस्य प्रेतभूताः स्वकर्मभिः ।
स्वर्गं ते यान्ति गाङ्गेय! तत्रोद्दिश्य प्रदानतः ॥ ५२ ॥
गङ्गासागरयोर्मध्येगङ्गायमुनयोस्तथा । देवनद्याञ्च गङ्गायां प्रभासे पुष्करे तथा ॥५३
वाराणस्याञ्च यत्पुण्यं पुण्यक्षेत्रे तथैव च ।
दानमर्द्धोदये दत्त्वा तत्पुण्यं लभते नरः ॥ ५४ ॥
अर्द्धोदये नरःस्नात्वा सर्वतीर्थफलं लभेत् । पुण्यतीर्थजलेस्नात्वानरोमोक्षपदं व्रजेत्
एषसाधारणः प्रोक्तः सर्वत्रयोग उत्तमः । विशेषन्ते प्रवक्ष्यामि यत्पृष्टोऽहंत्वयाऽनघ
कस्याऽप्येतन्नकथितं पुरायद्वेदगोपितम् । अर्द्धोदयो यदायोगोभवेज्ज्ञात्वानरोत्तमः
आढ्यो वाऽपि दरिद्रो वा वित्तशाठ्यञ्च दीनताम् ।
सन्त्यज्य हर्षसंयुक्तो भक्तिं श्रीपुरुषोत्तमे ॥ ५८ ॥
कृत्वाप्रयत्नतो गच्छेत्क्षेत्रं श्रीपुरुषोत्तमम् । यस्यसङ्कीर्त्तनादेव लीयते पापसञ्चयः ॥
अर्द्धोदयो महायोगस्तत्क्षेत्रं पावनोत्तमम् । दारुव्याजं परंब्रह्म त्रयं तत्रैव संस्थितम्
नाऽतः परतरोयोगो मयाज्ञातोऽस्तिवत्सक!। पुराकल्पेह्ययंयोगोयुगेतुर्येऽभवत्किल
तदापृथ्वीगतालोकादेवाःसंसिद्धयस्तथा। पातालस्थाश्चभुजगाःसर्व्वएकत्रसंस्थिताः
तद्वै क्षेत्रवरं जग्मुर्मुदा भक्त्या च संयुताः ॥ ६२ ॥
तत्र स्नात्वा जगन्नाथं दारुब्रह्म सनातनम् ।
दृष्ट्वा सम्पूजयामासुर्ददुर्दानानि शक्तितः ॥ ६३ ॥
तदेव सत्यः सञ्जातो युगधर्म्मस्वरूपधृक् । आयुषोऽन्तेतुतेसर्वे परंनिर्व्वाणमाप्नुयुः
यान्यान्कामान्प्रार्थयन्तेमर्त्यादेवाश्च तत्रवै । तांस्तान्कामानवाप्नुयुर्दुर्लभानपिवत्सक
एतत्त्रयाणां संयोगो दुर्लभो भुविपापिनाम् । यम्प्राप्यलभतेमुक्तिमात्मज्ञानंविनानरः

एतद्रहस्यं परमं पुत्र! ते कथितम्मया । दशावतारक्षेत्रस्यमाहात्म्यञ्चसुगोपितम् ॥
इति श्रीस्कान्देमहापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णवखण्डा-
न्तर्गतोत्कलखण्डे जैमिनिऋषिसम्वादेऽर्द्धोदययोगमाहात्म्यकीर्त्तनंनाम
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

पुरुषोत्तमक्षेत्रस्यदशावतारक्षेत्रनाम्नाप्रसिद्धिकारणवर्णनम्

स्कन्द उवाच

पुरुषोत्तमसञ्ज्ञैवक्षेत्रस्यकथिता त्वया । दशावतारसञ्ज्ञाऽस्यकथमेतद्वदाऽञ्जसा॥

श्रीमहादेव उवाच

अव्यक्तरूपिणावत्स!विष्णुनाप्रभविष्णुना । युगेयुगेऽवताराहिक्रियन्तेलोकपालनात्
धर्मसंस्थापनावत्स! नित्यं नारायणस्य वै । स्वीकृताऽतःप्रभवतिरक्षायैधर्मशाखिनः
संसारचक्रव्यूहस्य अचिन्त्यमहिमस्य वै । कोवेत्तिरूपंतद्विष्णोःपरमंपदमव्ययम् ॥
प्रधानपुरुषातीतं गुणसङ्गविवर्जितम् । निर्मलं निष्कलं विष्णोःस्वरूपंकोऽनुबुध्यते
एवम्भूतोऽपि भगवान् यदालोकसिसृक्षया । प्रकृतिं स्वामधिष्ठायसम्भवेद्वैयुगेयुगे
ब्रह्मादीनवतारान् सकरोतिबहुधाविभुः । आद्योऽवतारोवेधास्यद्वितीयोऽहंतु पुत्रक!
तृतीयस्तु सनन्दाद्या गौतमाद्याश्चतुर्थकः । इन्द्राद्याः पञ्चमस्तस्यत्रयस्त्रिंशच्च देवताः
किमत्रबहुनोक्तेन चण्डालान्तं प्रपञ्चकम् । तस्यैवविष्णोरूपाणिनान्यथात्वंविचारय
तत्राऽपि लोकरक्षार्थं येऽवताराः कृताः पुरा । मत्स्याद्यादिव्यरूपावैपुरातेकथितामया
अस्मक्षेत्रवरे वत्स! तांस्तान्प्रकुरुते विभुः । एतद्धिपरमंस्थानं दिव्यं भौमञ्च कथ्यते
मूलायतनमेतद्धि सृष्टिपालनसंहृतेः ।
अत्राऽवतीर्य भगवान् प्रयात्यन्यत्र कार्यतः ॥ १२ ॥

निष्पाद्य कृत्यं पृथ्व्याहि पुनरत्रैव तिष्ठति । अतोदशावताराणांदर्शनाद्यैस्तुयत्फलम्
तत्फलंलभते मर्त्यो दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् । दशावतारसञ्ज्ञाऽस्यकथितापुत्र! ते मया
अन्यच्च ते वदिष्यामि क्षेत्रमाहात्म्यमुत्तमम् । पुरोदितंन केनाऽपिज्ञातंवायेनकेनचित्
रहस्यं परमं ह्येतल्लोकाऽनुग्रहणं महत् । अनायासेनोद्धरणं पापिनां पापकर्म्मणाम्॥
अनादावत्रसंसारे लोकानांमर्त्यवासिनाम् । पापानि सुबहून्येवपुण्यस्त्वल्पीय एवच
यावत्कृतं पापमेमिस्त्रिविधं विषयेप्सुभिः । तत्र मध्ये एकमेव निरयायोपकल्पते ॥
अन्यत्सर्वं कूटरूपं तिष्ठत्येव क्रमागतम् । नरकान्ते पुनर्योनिंकुत्सितां याति मानवः
मर्त्योवाऽपि यदा पुत्र! जायतेदुःखितोभवेत् । दरिद्रःकृपणोरोगीभवेद्धर्मपराङ्मुखः
पापानि च पुनः कुर्यादवशः पापकृन्नरः । पापात्माकुरुतेपापं पुण्यात्मा पुण्यमेव च

पुण्यात्मनोऽपि च भवेत्प्रसङ्गात्कलुषार्ज्जनम् ॥ २२ ॥
यावतोऽपि निमेषांस्तु पापमेभिर्न्नृभिःकृतम् ।
तावद्वर्षसहस्राणि निरये दुःखभागिनः ॥ २३ ॥
एवं संसारबन्धेऽस्मिन्प्रायशः पापकारिणः ।
क्षमन्ते न च पापानि प्रायश्चित्तेन शोधितुम् ॥ २४ ॥

दुःखासहोमर्त्यलोको नाऽलं पापस्यशोधने । देहत्यागं विनाशुद्धिर्नमहापातकेऽस्यवै
एवमालोक्य भगवान्कृपालुः पापकारिणः । इदंक्षेत्रंससर्जाऽऽदौस्वमूर्त्तिसदृशंविभुः
युगपत्सर्वपापानां महापातकसङ्गिनाम् । अपात्रमलिनीकारिपापानांमपि यो नरः

अनायासेन संशुद्धिमीहते पापकृत्तमः ॥ २८ ॥

इति श्रीस्कान्देमहापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णवखण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे जैमिनिऋषिसम्वादे पुरुषोत्तमक्षेत्रस्यदशावतारक्षेत्रनाम्नाप्रसिद्धिकारणवर्णनंनामाऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

ऊनषष्टितमोऽध्यायः

पुरुषोत्तमप्रीतिसाधकव्रतविशेषवर्णनम्

श्रीमहादेव उवाच

श्रद्धया भक्तियोगेन श्रुत्वा शास्त्रार्थनिश्चयम् ।
सङ्कल्प्य गच्छेत्तत् क्षेत्रं ध्यायन् श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

दृष्ट्वाप्रणम्य विधिवत्पूजयित्वा जगद्गुरुम् । इतः प्रभृतिजातानां जन्मिनांसर्वकर्मसु
अनन्तेषु सञ्चितानां पापानां गणनायुषाम् । युगपत्क्षयकामोऽहंत्वत्प्रसादाज्जनार्दनम्
व्रतेनत्वामर्चयिष्ये तदाज्ञापय मे प्रभो !। सन्तरेयं यथा पापसमुद्रं परमेश्वर !॥ ४ ॥
अनुजानीहि मां देव! लोकाऽनुग्रहकारक!। इतिसम्प्रार्थ्य देवेशं सङ्कल्प्य व्रतराजकम्
गृह्णीयात्पुण्यमासे तु कार्त्तिके देवसेविते । सौरभेयपयःशालिभोजनः परमः शुचिः

कुर्यात् त्रिषवणस्नानमन्वहं सागराम्भसि ।
वेदत्रयस्य यत्सारं पुरुषप्रतिपादकम् ॥ ७ ॥

पुरुषार्थैकहेतुर्यत्प्रोक्तं वेदविदाम्वरैः । पुरुषाख्यं हि यत्सूक्तं सर्व्वकल्मषनाशनम् ॥
आरोढुमिच्छतो विष्णुलोकं निःश्रेयकारणम् । तज्जपेत्प्रत्यहंपुत्र! पुटितं मुक्तिहेतुना
निर्व्वाणकाङ्क्ष्यमन्त्रेण द्विश्चतुर्वर्णकेन च । यद्वर्णरूपेणहरिर्मुखेषु परिवर्तते ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणेषु सिद्धमष्टाक्षरात्मकम् । आद्यन्तयोरपिजपेत्सूक्तस्य प्रतिमन्त्रकम्
एवमष्टोत्तरशतं प्रत्यहं सूक्तमुत्तमम् । जपेत्तदन्ते च पुनः पुरुषाख्यं समर्च्चयेत् ॥
षोडशैरुपचारैश्च वित्तशाठ्यं न कारयेत् । प्राणपण्येन कुर्व्वीतपापी भगवदर्च्चनम्॥

अमृते लोककर्त्तारं कः पापशमने क्षमः ।
दयालुः सर्वलोकानां सुहृद् बन्धुः स एव हि ॥ १४ ॥

कर्त्ता हर्त्ता च गोप्ता च स एव परमेश्वरः । भावशुद्ध्या जगन्नाथंतंवै सम्पूजयेच्च यः

किमन्यकर्मभिस्तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।

आनुषङ्गफलान्यस्य भौमस्वर्गादिकंसुखम् ॥ १६ ॥
तदग्रे वह्निं संस्कृत्य पायसेन यजेद्धरिम् । अष्टाक्षरेण मन्त्रेण अष्टोत्तरसहस्रकम् ॥
ततो दिनान्ते च पुनर्नित्यकर्मावसानतः । पुनः सम्पूजयेद्देवं सूक्तेन पुरुषस्य वै ॥
नानोपहारैः पूर्वोक्तैर्नैवेद्यं पायसं ददेत् । व्रतासनन्त्वेतदेव तुलसीदलमिश्रितम् ॥
मौनी च स्थण्डिले सुप्त्वा चिन्तयित्वा जगद्गुरुम् ।
भक्तिं कुर्याद् ब्राह्मणेषु वैष्णवेषु विशेषतः ॥ २० ॥
जङ्गमामूर्त्तयस्त्वेते विष्णोर्ब्रह्मस्वरूपिणः । न जातु मिथ्यावचनं परद्रोहादिकन्तथा
सर्व्वात्मना जगन्नाथेभक्तिंकुर्यात्सुनिर्म्मलाम् । यथाशक्त्यापूजयेच्चसीरिणाभद्रयासह
भक्तिलभ्यो हि भगवान् स सदा भक्तवत्सलः ।
समाराध्यः स देवो हि ममोत्पादयिता हि सः ॥ २३ ॥
ब्रह्मणोऽपिपिता वत्स! न ततःपरमस्ति वै । सएवभगवान् लोकेऽनेकःसम्पद्यतेहरिः
निर्गुणोऽपि गुणासक्तः स्वेच्छया सृष्टिकृत्प्रभुः ।
ब्रह्मा तत्प्रभवो वत्स! किं कथङ्कारमूढधीः ॥ २५ ॥
तमेवशरणं प्राप्य तपस्तेपे चिरं महत् । ब्रह्मरूपी जगन्नाथस्ततः साक्षाद् बभूव ह ॥
तपसोऽन्ते जगादेदं चतुर्म्मुखमुदारधीः । किमर्थं मत्प्रसूतोऽपि मूढत्वं समुपागतः ॥
साष्टाङ्गपातं प्रणमन्निदं वेधाव्यजिज्ञपत् । कुतोजातः किमर्थंगवकिंकुर्यामितिमेमहान्
संशयोऽभूज्जगन्नाथ! तदाज्ञापय मे प्रभो !॥ २८ ॥
ततो निःश्वासजं वेदमुपदिश्य जगत्प्रभुः । अन्तर्दधे च सहसा दृश्यमानोऽपिवेधसा
ततश्चतुर्मुखोवेदसारं स मनसोऽसृजत् । मयासृष्टमिदंसर्व्वं भूतग्रामं चतुर्व्विधम् ॥
नान्तं न मध्यं विज्ञोनयस्याऽहञ्चपितामहः । आवयोरक्षकोनित्यमैश्वर्याप्यायकश्चसः
तदाज्ञया तस्य भयाज्जगदेतच्चराचरम् । समर्यादं यथाधर्म्मं वर्तते स्वयमेव हि ॥
प्रजापतिस्वरूपेण स हि धर्म्मप्रवर्त्तकः । कर्म्मणः फलदाता हि फलभोक्तासएव हि
तस्मिन्प्रसन्ने सर्वाणि जायन्ते सुखदानि वै ।
मदाद्या देवताः सर्वास्तस्यैवाऽऽज्ञावशे स्थिताः ॥ ३४ ॥

तेनाऽन्तर्यामिणाऽऽज्ञप्ताः फलदा नाऽत्र संशयः ॥ ३५ ॥
किमत्रबहुनोक्तेन विट्कीटोपि तदाज्ञया । वर्त्तते मलसङ्घाते मुच्यते च तदाज्ञया ॥
एतस्याऽव्यक्तरूपस्यदीनानुग्रहधर्म्मिणः । व्यक्ततापन्नमूर्त्तेस्तु रहस्यं स्थानमुत्तमम्
क्षेत्रं तत्परमं सर्व्वमुक्तिक्षेत्रोत्तमं ध्रुवम् ॥ ३७ ॥
आदिष्टं हि मयाऽप्येतत्पुराऽऽराधयितुं प्रभुम् । व्रतमेतत्सर्वपापदावानलसमं महत्
र्चीर्णं पुरा मयैतद्धि मत्तः स्वायम्भुवो मनुः ।
आचचार ततोऽगस्त्यश्चतुर्थोऽद्यापि नाऽस्ति वै ॥ ३६ ॥
इति श्री स्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णवखण्डा-
न्तर्गतोत्कलखण्डे जैमिनिऋषिसम्वादे पुरुषोत्तमप्रीतिसाधकव्रतविशेष-
विधिकथनंनामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

षष्टितमोऽध्यायः

श्रीजगन्नाथप्रतिष्ठाविधिवर्णनम्

श्रीमहादेव उवाच

त्वदनुग्रहायकथितं रहस्यं व्रतमुत्तमम् । प्रतिष्ठां मे कथयतः शृणु वत्साऽवधानतः॥
एवं मासं व्रती नीत्वा निरतो व्रतकर्म्मणि ।
कार्त्तिक्यां नित्यजापान्ते पूजयित्वा जगद्गुरुम् ॥ २ ॥
आचार्यं वरयेच्छ्रेष्ठं वैष्णवं शास्त्रवित्तमम् । मुद्राकुण्डलवासोभिश्चन्दनैःशुभमाल्यकैः
पूजयित्वा जगन्नाथरूपं तं हि विचिन्तयेत् ।
प्रार्थयेत्प्राञ्जलिर्भूत्वा भगवद्भक्तिभावितः ॥ ४ ॥
भूदेव! भगवद्विष्णोर्जङ्गमात्मन् महामते !। पापार्णवनिमग्नं मां निराश्रयमचेतसम्
नानादुःखपरिध्वस्तं त्राहि मां शरणागतम् ।

प्रतिष्ठाप्य व्रतन्त्वेतद् यथाविधि विदाम्वरः ॥ ६ ॥
प्रसाद्य देवदेवेशं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
ज्योतिःस्वरूपश्चहरिं पवित्रैर्विधिचोदितैः । सर्वपापापहःस्वामीयथामे प्रीयतामिति
एवंव्रतप्रार्थितः स ब्राह्मणो ध्यानतत्परः । सुलक्षणे हस्तकुण्डेविधिवत्संस्कृते ततः
वैष्णवाग्निं समाधाय प्रतिष्ठाविधिचोदितम्
पूजयित्वा हव्यवाहरूपनारायणं प्रभुम् ॥ ९ ॥
उपचारैः षोडशभिः सूक्तेन पुरुषस्य च । पलाशसमिधावह्नौ सौरभेयहविस्तथा ॥
पायसस्य मधुहविर्मिश्रितस्य पृथक् पृथक् । पञ्चपञ्चसहस्राणितथाकृष्णातिलानपि
जुहुयात्प्रणवाद्यन्तं स्वाहान्तेन समुच्चरन् । अष्टाक्षरेण मन्त्रेण साक्षान्नारायणात्मना
ऋत्विग्भिः सहितो मन्त्री व्रतिभिर्ब्रह्मणा सह ।
वसोर्धारां पातयन्वै पुरुषाग्नेयवैष्णवैः ॥ १३ ॥
सूक्तैः सुचित्रवर्णान्तैर्यजमानः कृताञ्जलिः । स्तुवीत पुरुषाख्येन पुरुषं जातवेदसम्
देवदेव ! जगन्नाथ ! संसारार्णवतारक ! ।
त्राहि मां घोरदुर्व्वारपापपाथोधिपातितम् १५ ॥
त्वमेव मां समुद्धर्तुमीशिषेदीनतारक !। अप्रमेय कृपाम्भोधे! मां विधेहिकृपात्मकम्
स्तुत्वेत्थं प्रज्वलन्तञ्च नारायणमनामयम् ।
सप्त प्रदक्षिणीकृत्य दण्डवत्प्रणमेत् क्षितौ ॥ १७ ॥
पुष्पाञ्जलीन् क्षिपेद्वह्नौ षोडशेन तु षोडश । सर्वपापविमुक्तंहि तदात्मानंविचिन्तयेत
पूर्णाहुतिं ततोदत्त्वा शेषकर्मसमापयेत् । पुराणं वैष्णवंविष्णोर्वाचयेदग्रतः शुचिः
वृहत्साम वामदेव्यं सामगाथान्तरं तथा । वैराजं सामगायेत त्रिसुपर्णं मयूत्तमम्
त्रिणाचिकेतश्च तथा गायतोदान्तपुष्कलम् ॥ २१ ॥
अन्यैश्च स्तुतिगीताद्यैः श्रुतोपनिषदादिभिः ।
प्रीणयन् जगतामीशं नयेद्रात्रिं मुदान्वितः ॥ २२ ॥
ततः प्रभाते ते सर्व्वे यजमानपुरःसराः । आप्लाव्यत्तीर्थराजाम्भोगत्वाचवटमूलकम्

तं पूजयित्वा भगवद्रूपं कल्पवटं सुत !॥ २३ ॥
वैनतेयंपूजयित्वा गच्छेद् भगवदन्तिकम् । सर्वपापतमोऽर्केण सूक्तेन पुरुषस्य वै
पूजयित्वा विधिवद्दारुब्रह्मस्वरूपिणम् । प्रार्थये प्राञ्जलिर्भूत्वा यतमानः शुचिव्रतः
देव! त्वदङ्घ्रिनलिने पतितं पाहि मां प्रभो !।
तस्मिन् त्रिपापपाथोधौ निमग्नं हतचेतनम् ॥ २६ ॥
उद्धरस्व जगन्नाथ ! दीनोद्धरणतत्पर !। त्वत्प्रसादाद्व्रतंनाथसुफलं मेऽस्त्वसंशयम्
यथाऽहंनिर्म्मलो देव! त्वदङ्घ्रिनलिनाऽन्तिके ! ।
विशोको निवसामीश ! तत्कुरुष्व जगत्प्रभो ! ॥ २८ ॥
ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्विष्णोर्नामसहस्रकम् । जपन्सूक्तं पौरुषञ्च प्रणमेद्देवमग्रतः ॥
हिरण्यगर्भेति जपन्द्वादशाक्षरगर्भितम् ।
ततो गृहं समागम्य वह्निकुण्डसमीपतः ॥ ३० ॥
पुनः प्रज्वाल्यदेवेशं पूजयेज्जातवेदसि । पूर्ववदुपचारैस्तु प्रणम्यच विसर्ज्जयेत् ॥३१
आचार्याय ततो दद्याद्दक्षिणां गां पयस्विनीम् ।
सवत्सां लक्षणोपेतां दक्षिणां स्वर्णभूषणैः ॥ ३२ ॥
वासोयुग्मं सहाऽर्घ्यश्चयान्यं कनकमेवच । मधुपूर्णं कांस्यपात्रंताम्रपात्रंघृतान्वितम्
तैलपात्रंपयः पात्रंदधिपात्रञ्चकांस्यतः । ब्राह्मणेभ्यस्ततोदद्याद्यथाशक्तिसदक्षिणम्
युग्मं दद्यात्षोडशभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च भक्तितः ।
भोजयेत्पायसैर्विप्रान् पूजितान्गन्धमाल्यकैः ॥ ३५ ॥
तेभ्योऽपि दद्याद्विधिवद्यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ।
पूज्येष्टदेवताः सम्यग्वन्दयेद् भगवद्धिया ॥ ३६ ॥
दीनानाथविपन्नेभ्यो दद्यादन्नं दयान्वितः । स्वयं दिनान्तेभुञ्जीत इष्टैःशिष्टैश्चबन्धुभिः
एवं व्रतं समाख्यातं पुत्र! विशुध्यति शोभितम् ।
नाऽतः परतरं किञ्चित्सर्व्वपापापनोदनम् ॥ ३८ ॥
प्रायश्चित्तं व्रतस्याऽपि सर्वपापापनोदकम् ।

न चोद्यं (चोदितं) क्वाऽपि शास्त्रे तदत्र परिनिष्ठितम् ॥ ३९ ॥
अनादिजन्मसम्भूतं पापार्णवमहातपम् । ततुं नान्यत्पणमुखाऽस्ति व्रतानांममकर्म वै
अनेन विधिना कुर्याद् व्रतमेतत्सुदुर्लभम् ।
यथा यथा शक्तिरत्र सिद्धिस्तस्य तथा तथा ॥ ४१ ॥

*मुनय ऊचुः

भगवञ्जैमिने सर्वं वेदवेदाङ्गपारग !। त्वदनुग्रहतोऽस्माभिर्माहात्म्यं जगदीशितुः ॥
क्षेत्रराजस्य तस्यैव यात्राणां चैव सर्वशः । भगवद्भोजनोच्छिष्टप्राशनादिफलं तथा
इन्द्रद्युम्नस्य राज्ञो वै वृत्तान्तमतिदुर्लभम् । नीलमाधवरूपं तु दारुब्रह्मप्रकाशनम् ॥
श्रुतं त्वद्वदनाम्भोजाद्गलितंतद्यथाविधि ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामस्त्वत्तोहि वदताम्वर ! ॥४५
सर्वं विस्तरतो ब्रह्मन्वयं सर्वे मुदान्विताः । पुराणश्रवणस्यैव यदुक्तं फलमेव तत् ॥
को वा तस्य विधिश्चैव केन वा स्यात्त साङ्गकम् ।
अस्मासु चेदनुक्रोशो यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ४७ ॥

जैमिनिरुवाच

साधु साधु मुनिश्रेष्ठा! यत्पृष्टं परया मुदा । तत्रमे प्रीतिरतुलाजाता रोमाञ्चकारिणी
तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं सावधानतः । पुराणश्रवणारम्भे यथाविभवमात्मनः
आदौ सङ्कल्प्य विधिवद् ब्राह्मणं शुद्धवंशजम् ।
अव्यङ्गावयवं शान्तं स्वशाखं स्वपुरोधसम् ॥ ५० ॥
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं भूषणैरतिशोभनैः । वस्त्रचन्दनमाल्याद्यैर्वृणुयात्पाठसंश्रुतौ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा ततःसम्प्रार्थयेद् द्विजम् ।

* इतः पर्यन्तःपाठः बङ्गवासीमुद्रितपुस्तकेऽधिक उपलभ्यते ।
मोहमयी (मुम्बई) लक्ष्मणपुर (लखनऊ) मुद्रितपुस्तकयोः मुनयऊचुरित्यारभ्य पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्यसमाप्तिपर्यन्तः पाठोविशिष्टाध्याये सन्निवेशितः बङ्गवासीमुद्रितपुस्तके त्वस्मिन्नेवाध्याये प्रचलति खण्डसमाप्तिपर्यन्तम् ।

त्वं विष्णुर्विष्णुरेव त्वं न तु भेदः कदाचन ॥ ५२ ॥
निर्विघ्नं मे भवत्वेव त्वत्प्रसादात्प्रसीदच । ततो वृतं ब्राह्मणञ्च बहुमूल्यासने शुभे॥
वासयित्वा च तस्यैवगलेमालां विनिक्षिपेत् । मस्तके पुष्पगर्भैश्चचन्दनैरनुलेपयेत्
यस्मात्तस्मिंश्च समये विप्रो व्याससमोमतः ।
तेनैव ब्राह्मणेनैव पुस्तके विष्णुरूपके ॥ ५५ ॥
कारयेद्व्यासपूजाञ्च श्रीखण्डागुरुपुष्पकैः । नानोपचारैः रुचिरैर्भक्ष्यभोज्यादिकैरपि
भक्त्या चासनदानादिविधिः कार्यो दिने दिने ।
साम्प्रतं कथयाम्येवं श्रूयतां श्रोतृलक्षणम् ॥ ५७ ॥
गतानुगतिकानाञ्चनिवासार्थंतथाद्विजाः । आसनानि यथायोग्यं रचयित्वास्वयंतथा
शुभासनान्तरस्थो हि भवेदुत्कण्ठमानसः । अथवा संस्कृते देशे सर्वैःसह वसेद्भुवि
व्यासस्याऽग्रे निवसतिरासनेनोच्च एवच । कृतस्नानो मुदा युक्तो धारयञ्छुक्लवाससी
आचान्तः शङ्खचक्रादितिलकान्वितविग्रहः ।
मनसा भावयेद्विष्णुं विश्वासं कारयेद् भृशम् ॥ ६१ ॥
पुराणे ब्राह्मणे चैव देवे च मन्त्रकर्मणि । तीर्थे वृद्धस्य वचने विश्वासः फलदायकः
अतो मुनिवराःसर्वं पुण्यंविश्वासकारणम् । पाषण्डादिकसम्भाषंवृथालापमप्रयत्नतः
पुराणश्रवणे काले सर्वचिन्ताञ्च वर्जयेत् ।
अनेन विधिना विप्राः! प्रत्यहं शृणुयान्मुदा ॥ ६४ ॥
ततः पाठे समाप्ते च करतालादिकैर्मुहुः । जयकृष्ण! जगन्नाथ! हर इत्यादिनामभिः
विस्तारयेद्यथाकाशे श्रूयते शब्द एव सः । एवञ्च प्रत्यहं कुर्यात्प्रीतये मुरवैरिणः
ततो ग्रन्थसमाप्तौच विष्णुप्रीणनतत्परः । विशेषाद्वस्त्रमाल्यादिचन्दनैर्भूषणैस्तथा ॥
भूषयेत्परया भक्त्या विप्रं व्याससमं द्विजाः !॥ ६७ ॥
आत्मशक्त्याप्रदद्याच्चदक्षिणाम्वैयथाविधि । ये ये प्रदद्युर्यद्यच्च मत्तस्तच्छृणुताऽधुना
राजानः करिणो दद्युः साऽलङ्कारान्सुलक्षणान् ।
क्षत्रिया एवमेवञ्च ते वै राजसमा मताः ॥ ६९ ॥

ब्राह्मणाः पुस्तकांश्चैवविष्णोरर्चाकरंडिकाः । कनकंरजतश्चैव धान्यं वस्त्रंस्वभक्तितः
विशश्च रत्नभूषाढ्यान्सिन्धुदेशोद्भवानपि ।
गाश्च लक्षणसंयुक्ताः सवत्साश्च पयस्विनीः ॥ ७१ ॥
अन्यच्च कनकाद्यञ्च त्यजेर्युर्धर्मतत्परा । शूद्राः प्रदद्यः परया मुदा संयुतमानसाः ॥
वासांसि च सुवर्णं च धान्यं रत्नानि गास्तथा ।
नानाऽलङ्कारयुक्ताश्च घटोध्नीर्बालगर्भिणीः ॥ ७३ ॥
एवं वै दक्षिणां दद्याद्येनसन्तुष्यतेगुरुः । आत्मनःशक्तितोविप्राविक्तशाठ्यंनकारयेत्
शान्तिकं पौष्टिकं चैव व्रतोद्वाहादिकर्मच । मोक्षस्यसाधकं कर्म पुराणश्रवणं तथा
यज्ञादिकञ्च दानञ्च व्रतं नानाविधं तथा । यदिचेद्दक्षिणाहीनं तदा भवतिनिष्फलम्
असुराः कर्मणस्तस्यहरन्तिफलमेवतत् । यथास्त्रीणांचलावण्यंभर्तृस्नेहविवर्जितम्
युद्धात्पलायितानाञ्चपृष्ठंकृत्वाधनुष्मताम् । विनाधावनमश्वानां दुष्टत्वंहियथाद्विजाः
मूकत्वेनैव पाण्डित्यं सर्वशास्त्रविपश्चिताम् ।
हीनं दक्षिणया यद्यत्कर्म तद्वच्च निष्फलम् ॥ ७६ ॥
दानेन क्षीयतेयस्माद्दुरितानांकदम्बकम् । दक्षिणेतितथा विप्रागीयतेशास्त्रवेदिभिः
ततो विप्रान्भोजयेद्वै यथाशक्तिप्रकल्पितैः । कर्पूरेण च खण्डेन सर्पिषा पायसैर्युतैः
षड्विधैरन्नपानाद्यैः सुस्वादैरमृतोपमैः ।
तेभ्योऽपि स्वर्णवस्त्रादि यथाशक्त्या प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥
एतद्वः कथितं सर्वं पुराणश्रवणस्यच । साङ्गोपाङ्गविधिश्चैव येनस्यात्सफलंत्विदम्
इदानीं भो मुनिश्रेष्ठाः! किमन्यज्ज्ञातुमिच्छथ ।

मुनय ऊचुः

अहोऽस्माकंमहाभाग्यंयत्पापौघविनाशनम् । पुराणश्रवणस्यैव फलमस्माभिरेव च
साङ्गोपाङ्गविधानञ्च श्रुतं त्वन्मुखपङ्कजात् ।
धन्याः स्म कृतपुण्याः स्म संसारे विगतज्वराः ॥ ८५ ॥
इदानीमात्मशक्त्या वै दीयतेभवते मुने । दक्षिणाफलसम्प्राप्तौ प्रसन्नस्त्वंगृहाणच

इत्युक्तवन्तो मुनयो ह्यकिञ्चनाः समित्कुशं पुष्पफलाक्षतादिकम् ।
क्लृप्त्वा च तस्मै मुनयः सुमुक्ताः क्षेत्रोत्तमं जग्मुरतिप्रहर्षिताः ॥ ८७ ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्येजैमिनिऋषिसम्वादे
पुराणश्रवणसत्फलादिवर्णनंनामषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
समाप्तं श्रीपुरुषोत्तमं (जगन्नाथ) क्षेत्रमाहात्म्यम् ।

———०:*०:———